

SOSYALİST DOĞU AVRUPA ÜLKELERİNDE VE SOVYETLER BİRLİĞİNDE ORTALAMA ULUSAL GELİR, SINAİ ÜRETİM, SABİT TESİS YATIRIMI VE ÜRETGENLİK ARTIŞI⁵⁵

Ülkeler	Ulusal Gelir		Sınai Üretim		Sabit Tesis Yatırımı		Üretgenlik	
	1971-75 Gerçekleşen	1976-80 Planlanan	1971-75 Gerçekleşen	1976-80 Planlanan	1971-75 Gerçekleşen	1976-80 Planlanan	1971-75 Gerçekleşen	1976-80 Planlanan
Arnavutluk	6,6	6,6-7,0	8,7	7,1-7,6	8,4	6,2-6,6	3,9	2,8-3,2
Bulgaristan	7,8	7,7	9,0	9,2	3,6	7,1	7,0	7,7
Çekoslovakya	5,7	4,9-5,2	6,7	5,7-6,0	8,2	6,3-6,6	6,3	.....
Demokratik Alman Cumhuriyeti	5,4	5,0	6,5	6,0	4,1	5,8	5,2	5,4
Macaristan	3,2	5,4-5,7	6,4	5,9-6,2	7,1	4,6-4,7	6,3	6,2
Polonya	9,8	7,0-7,3	10,4	8,2-8,5	18,4	7,4	7,5	7,7
Romanya	11,3	11,0	12,9	11,5	11,5	12,9	6,4	9,2
Sovyetler Birliği	5,7	4,7	7,4	6,3	7,0	4,7 ⁵⁶	6,0	5,6
Ortalama	6,3	5,3-5,4	7,8	6,6-6,8	...	.....	...	.....

⁵⁵ Kaynak: Birleşmiş Milletler *World Economic Survey*, 1977 (Chapter III, Table III-I)

⁵⁶ Sadece devlet yatırımı.

KAPİTALİST ÜLKELERDE GS ULUSAL ÜRETİM, SINAİ ÜRETİM, SABİT SERMAYE YATIRIMI ARTIŞI, ENFLASYON VE İŞSİZLİK⁵⁷

Ülkeler	GS Üretim		Üretim Sınai 1971-76	Sabit Sermaye Yatırımı			Perakende Fiyat Artışı				İşsizlik			
	1971-77	1978 (Tahmin)		1974	1975	1976	1975	1976	1977	1978 ⁵⁸	1971	1975	1976	1977
Kanada	4,0	2,6	3,8	5,5	3,8	1,9	10,8	7,5	8,0	6,5	6,4	6,9	7,2	8,1
Fransa	3,5	2,4	3,0	4,0	— 8,0	2,9	11,8	9,2	9,5	8,75	1,8	4,0	4,2	5,0
Federal Almanya	2,3	2,4	1,9	—11,1	— 5,4	7,1	6,0	4,5	3,9	4,0	0,8	4,7	4,6	4,5
İtalya	2,9	1,7	4,1	7,8	—16,9	2,8	17,0	16,8	18,4	12,75	3,2	3,3	3,7	...
Japonya	5,2	5,1	4,0	—11,3	— 7,7	4,6	11,9	9,3	8,1	6,0	1,2	1,9	2,0	2,0
Britanya	1,6	1,0	0,4	— 1,1	— 0,8	—3,2	24,3	16,5	15,9	9,0	3,7	4,4	5,9	6,4
ABD	3,1	4,9	3,4	— 7,9	—13,7	8,5	9,1	5,8	6,5	5,75	5,9	8,5	7,7	7,0
Ortalama	3,2	3,7	3,1	.....	.....	...	11,6	8,6	9,3	7,0	...	...	...	...

⁵⁷ Kaynak: Birleşmiş Milletler, *World Economic Survey*, 1977, Chapter II.

⁵⁸ OECD tahmini.

ler. Sosyeter Birliği'nin son yıllarda emek-gücü kaynaklarını daha sağlıklı bir yenilenme düzeyine sokabilmek için, nüfus artış oranını yükseltme çabasına girmesi, propaganda kokan bu şakaya vurulan en sert şamar olsa gerektir.

Planlı sosyalist ekonomilerin, sanayileşmeyi nasıl büyük bir hızla gerçekleştirdiğini görmek için de yalnızca şu tabloya bakmak yeter sanırız:

SOSYALİST EKONOMİLERDE SANAYİN GS ULUSAL HASILAYA KATKISI (Sütun 1) VE SANAYİDE İSTİHDAM (Sütun 2)⁵⁹

Ülke	Yıllar	Sütun 1	Sütun 2
Bulgaristan	1939	9,5	...
	1950	18,1	7,9
	1967	42,7	28,2
Çekoslovakya	1937	30,6	...
	1950	34,8	27,9
	1967	45,0	38,0
Demokratik Alman Cumhuriyeti	1950	36,8	39,7
	1967	50,8	41,1
Macaristan	1938	20,7	...
	1950	25,3	19,7
	1967	36,0	33,5
Polonya	1937	18,9	...
	1950	22,0	20,7
	1967	36,0	27,3
Romanya	1939	...	9,1
	1950	19,2	12,0
	1967	32,9	20,0
Yugoslavya	1939	...	10,0
	1950	22,7	9,3
	1967	37,2	19,6
Sovyetler Birliği	1950	...	22,0
	1967	...	29,0

Görüldüğü gibi sosyalist ülkelerin tümü, 1950-1967 arasındaki 17 yıllık dönemde birer tarım ülkesi olmaktan çıkıp sanayi ülkesi haline dönüşmesidir. Sanayinin ulusal hasıla içindeki payının en düşük olduğu ülkelerde bile, bu pay, üçte birden az değildir. Çağımızda, sosyalist ekonomiye ve sosyalist planlamaya geçmemiş ve bizim gibi, kapitalist gelişme yolunda (aynı 17 yıl "planlı" olarak) çarpınmış hiç

⁵⁹ Kaynak: *Economic Developments in Countries of Eastern Europe*, Joint Economic Committee, US Congress, 1970, s. 54, 58; J. Wilczynski, *Socialist Economic Development and Reforms*, 1972, s. 190; N. Spulber, *The State and Economic Development in Eastern Europe*, 1966, s. 76.

bir başka ülke sanayileşemezken, sosyalist düzenin ve sosyalist planlamanın bu kapıyı açan tek anahtar olduğunu, bu rakamlar da kanıtlamıyorsa, hiç bir şey kanıtlayamaz.

B — Türkiye'de Sınai Gelişmeyi "Plana" Bağlama

Türk "kalkınma planları", sosyalist aşamaya geçmiş bir toplumun, zorunlu, doğal gelişme yöntemi olarak benimsediği planlı ekonomi anlayışının değil, Cumhuriyet döneminin ağır-aksak yürüyen iktisadi yaşamına ve özellikle 1950-1960 gelişmesine gösterilen küçük-burjuva aydın bürokratik tepkisinin ürünüdür. Bu tepkinin çok kötü bir şey olduğu söylenemez; ne var ki, sorunun temeline inmediği, gerek Cumhuriyetten plan yıllarına kadar olan dönem, gerek planlamanın kendisine yüzeysel bir bakışla baktığı için, sonuçları olumlu olamamıştır. Neydi bu tepkiyi besleyip büyüten ve 27 Mayıs 1960'da patlama noktasına getiren gelişmeler?

Çağımızda Avrupa ülkelerinin yaşadığı olayları, değişik ölçülerle olmakla birlikte Türkiye de yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşının yaktığı ülkelerden biri de Türkiye'di. Onu Kurtuluş Savaşı izledi. Türkiye, Kurtuluş Savaşından, sırtında Osmanlı Devletinin borç yüküyle, tükenmiş olarak çıktı. Henüz toparlanma fırsatını bulmadan, 1929-1932 dünya iktisadi bunalımı patlak verdi. Ardından Türkiye'nin girmediği, fakat kaynaklarını büyük ölçüde savunmaya ayırmasını gerektiren İkinci Dünya Savaşı, ondan sonra da Türkiye'nin üzerine, NATO'suyla, iktisadi yardımıyla (!) tam bir karabasan gibi çullanıveren Amerikan emperyalizmi ve o emperyalizmin hem ideolojik, hem maddi dayanaklarıyla desteklenen işbirlikçi kapitalizm. ...

Türkiye bu yüzyılın başında, dünyadaki en geri tarım ülkelerinden biriydi. 1923-1950 dönemi, Türkiye'nin bu niteliğini değiştiremedi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sosyalist ekonomiler yalnızca 17 yıl gibi kısa bir süre içinde birer sanayi ülkesine dönüştükleri halde, Türkiye 1950'ye geldiği zaman, küçük köylü ülkesi olma niteliğini koruyordu. 1927'de tarımın ulusal gelir içindeki payı yüzde 67'yd. 1950'ye gelindiğinde bu pay yüzde 52'ye düşmüştü. Bu düşüş, sa-

nayiin payını aynı oranda arttırabilseydi, bir ölçüye kadar, olumlu bir gelişme sayılabilirdi. Ancak aynı dönemde sanayi ulusal gelir içindeki payı yüzde 10'dan yüzde 16'ya çıkabilmişti. Değişme daha çok hizmetler kesiminde oldu. Hizmetlerin ulusal gelir içindeki payı 1927'de yüzde 23'ken 1950'ye gelindiğinde yüzde 32'ye ulaşmıştı.⁶⁰

1923-1950 döneminde yıllık ortalama iktisadi büyüme oranı da çok düşük kalmış, yüzde 2'yi dahi bulmamıştır. 1938 yılında 100 olan ulusal gelir 1950'ye ulaşıldığında ancak 121'e yükselbilmiştir. Artan gelirin büyük kesimi de nüfus artışını karşılamaya gittiği için, kişi başına ulusal gelirden, pratikte hiç bir artış olmamıştır. 1938 yılının kişi başına ulusal geliri 100 kabul edildiği zaman, 1950 yılında kişi başına düşen ulusal gelir 101'dir.⁶¹ Tarımın küçük ölçekli köylü tarımına ve daha çok ataerkil tarıma dayanması, sanayi, birkaç devlet iktisadi kuruluşu dışında, enerji kaynağı olarak insan gücünü kullanan küçük çaplı işliklerde toplanması, hızlı bir üretim artışını ve dolayısıyla hızlı bir birikimi engelleyen başlıca yapısal nedenlerdir.

Türkiye'de 1923-1931 dönemi, özel teşebbüs eliyle kalkınmaya önem verildiği, 1932-1945 dönemi ise, özel teşebbüse bağlanan umutlar gerçekleşmeyince, devlet eliyle sanayileşme düşüncesinin ağırlık kazandığı dönemlerdir. 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresine egemen olan görüş, daha çok yerli burjuvaziye dayalı bir gelişmeyi öngörüyordu. Gümrük korunmacılığı, yabancı sermayeye tekel ve ayrıcalık tanınmaması, dış ticaretin, devletin ve özel sermayenin ortaklığıyla kurulacak yerli şirketler eliyle yönetilmesi, vb. görüşler, genel eğilimi yansıtıyordu. Bu eğilimin elle tutulur-gözle görülür sonucu 1927 yılında çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunudur. Bu yasa özel teşebbüse geniş çıkarlar göstermekteydi. Sanayi tesisleri kuracak olanlara bedelsiz arazi verilmesi, çeşitli vergilerden muaf tutulmaları, yatırım mallarından ithal vergi ve resmî alınmaması, yatırım mallarının demiryolları ve denizyollarında yüzde 30 indirimle taşınması, sınaî teşebbüslere, ürettikleri malın yüzde 10'u tutarında prim verilmesi, vb. teşvik tedbirleri, özel

⁶⁰ Kalkınma Planı, Birinci Beş Yıl, 1963-1967, s. 9.

⁶¹ a.g.y., s. 8.

teşebbüse vaat edilen çıkarların çok geniş olduğunu göstermektedir. Ancak bu çabalar, yerli sanayi burjuvazisini yaratmaya ve sanayileşmeyi gerçekleştirmeye yetmemiştir. Sanayi Teşvik Kanunundan yararlanan işletme sayısı 1098'dir. Ne var ki, bunların yüzde 90'ı, adına fabrika denemeyecek derme-çatma tesislerdir.⁶² Cumhuriyetin ilk yıllarında, özel teşebbüs eliyle kalkınma düşüncesi o kadar egemendi ki, bu düşüncüyü kâğıt üzerinden ya da kafalardaki yerinden gerçeğe indirebilmek için, devlet hazinesinden tekeller kurulmuş ve bu tekeller özel kişilere aktarılmıştır. 1925 yılında çıkarılan Limanlar Kanunu bunun en iyi örneklerinden biridir. Yasa, limanların yönetim ve bakımı işlerini genei olarak devlete veriyordu. Ancak devlet, dilerse, bu hizmetleri görmek üzere, özel sermayenin de katılımıyla özel şirketler kurabilecekti. Türkiye'nin iki büyük limanında, İstanbul ve İzmir limanlarında, bakım ve yönetim hizmetlerini görmek üzere, devlet ve özel teşebbüs sermayesiyle kurulan şirketler, bu tür tekellere örnektir. Kibrit tekelinde, şeker tekelinde, petrol ve benzin ithali tekelinde, ispiro ve alkollü içkiler tekelinde, barut ve patlayıcı maddeler tekelinde görülen durumda aynıdır. Üstelik bu tekellerin bir kısmının işletilmesi yabancı şirketlere bırakılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1930'ların başına kadar geçen süre içinde özel teşebbüs eliyle kalkınma çabası, devlet olanaklarını özel kişilere akıttığı halde, umulan sonucu vermeyince, sanayileşmeyi, devletin doğrudan girişimleriyle gerçekleştirme düşüncesi ağır basmaya başlamıştır. Bu gelişmede, 1929-1932 dünya kapitalist iktisadi bunalımının etkisi büyüktür. Bunalım kapitalist ülkelerin ham madde gereksinmelerini çok büyük ölçüde azalttığı için, Türkiye'nin ihraç malı ham maddelerine talep aşırı miktarda düşmüştür. Bu düşüşün ödemeler dengesi üzerindeki olumsuz baskısı, ithal ikamesini zorlamaktadır. Bir yandan, dünya bunalımı sonucu düşen döviz gelirleri ithalâtı adanmaklı sınırladığı ve zorunlu maddelerin sağlanmasını güçleştirdiği, bir yandan da dışarıya satılamayan geleneksel ihraç mal-

⁶² S. Süreyya Aydemir, İkinci Adam, cilt II, s. 394.

ları Türkiye'de çalışma olanaklarını sınırladığı için, bu iki olumsuz etmenin etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla 1932 yılından itibaren devletin iktisadî girişimleri ağırlık kazanmıştır. Bu zorluğun ilk sonucu 1933-1937 yıllarını kapsayan ilk kalkınma planıdır. Ancak bu plan, gerçek anlamıyla bir iktisadî gelişme planı değildi; bir sanayi yatırımları listesiydi. Onu ikinci beş yıllık kalkınma planı izlemişse de, savaş nedeniyle bu planın uygulanması olanağı bulunamamıştır. Bu dönemde her ne kadar bazı sınaî kuruluşlar ortaya çıkmışsa da gelişmenin sınırlı olduğu da ortadadır. Kamu yatırımlarının ulusal gelir içindeki payı yüzde 5'i aşmamıştır.⁶³ Bu dönem aynı zamanda, özel teşebbüse gösterilen çıkarların da bir ölçüde sınırlandığı bir dönemdir. 1932 tarihli Devlet Sanayi Ofisi Kanunu, devlet-özel teşebbüs karma kuruluşlarında denetim yetkisini devlete bırakmaktadır; Sanayii Teşvik Kanunuyla özel teşebbüse tanınan gümrük vergilerinden muafiyet hakkı kaldırılmaktadır; bazı tekeller tekrar devlete döndürülmektedir. Ancak, burjuva çevrelerin bu gelişmeye gösterdikleri tepki sonucu, Devlet Sanayi Ofisi gayet kısa ömürlü olmuştur. Bir kez daha devlet kaynaklarını, devlet yatırımları için kullanma anlayışının yerini, o kaynakları özel teşebbüsü geliştirmek üzere kullanma anlayışı ağır basmaya başlamıştır. Nitekim, Devlet Sanayi Ofisi kaldırılarak onun yerine 1933 yılında kurulan Sümerbank, birinci beş yıllık planda öngörülen sınaî tesisleri kurmakla görevlendirildiği halde, yaptığı iş daha çok özel teşebbüse ödünç vermek olmuştur. Ayrıca Sümerbankın devralacağı ya da yeniden kuracağı tesislerin yüzde 25 hissesinin de özel kişilere satılmasının öngörülmesi, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki özel teşebbüsçülük anlayışının geri geldiğini göstermektedir. Devletçilik anlayışı 1937 yılından itibaren de iyice sulandırılmıştır. Daha sonraki savaş ekonomisi ise, kaynakların büyük bir kesimini savunmaya ayırma gereğini zorladığı için, sanayileşme çabaları uykuya dalmıştır.

Savaş sonrası ise Türkiye üzerindeki Amerikan etkisinin hızla büyüdüğü yıllardır. Daha savaş sürerken 1944

yılında hazırlanan ve devlet girişimlerine ağırlık veren sanayileşme planı savaştan sonra 1947 yılında, uygulamaya dahi konmadan rafa kaldırılmış, daha çok ulaştırmayla tarıma önem veren, enerji ve ağır sanayii geri plana iten bir program hazırlanmıştır. Ne var ki bu program daha baştan ölü doğmuştur. Çünkü 3.7 milyar liralık bir yatırımı öngören programın dış kredi gereksinmesi olarak saptadığı miktar 1.8 milyar liraydı, yani programın öngördüğü yatırımların gerçekleştirilmesi için gerekli kaynağın yarısından çoğu dışarıdan bekleniyordu. Marshall yardımıyla sağlanan dış kaynak, beklenenin çok altında olduğu için, bu program gerçekleştirilememiştir. O yıllar, aynı zamanda yabancı özel sermayenin de Türkiye'ye gelmeye başladığı yıllardır. Böylece yeni bir dönem başlamaktadır. Sanayileşme umutları bir kez daha yerli-yabancı özel sermaye girişimlerine bağlanmaktadır. Ne var ki, yerli özel teşebbüsün, daha çok, küçük aile işletmeleri şeklinde olmaya devam etmesi, bu umutları bir kez daha dağın ardına atmıştır. Özetlersek 1923-1950 arası, özel teşebbüs mü devlet teşebbüsü mü gibi kısır bir çekişmeyle geçmiş, iktisadî büyümenin çok yavaş kaldığı bir dönem olmuştur.

Ardından Demokrat Parti yılları gelir. Bu dönem, daha çok tarıma ağırlık verildiği, sanayileşmenin ikinci plana atıldığı dönemdir. Ekilebilen arazinin genişletilmesi ve olumlu iklim koşulları nedeniyle gerçi tarımsal ürün artışı hızlanmışsa da Marshall yardımından gelen traktörlerle ve Ziraat Bankasının kredileriyle beslenen çiftçi sayısı çok sınırlı olduğu, kaynaklar belli ailelerin elinde toplandığı için Türk tarımı, küçük ölçekli köylü tarımı niteliğinden sıyrılamamıştır.

Sanayi alanında ise Türkiye'nin dışa bağımlılığı o dönemde daha da artmıştır. Yabancı sermaye, sanayileşmenin tek yolu olarak görülmüştür. Sanayileşme artık devlet yatırımlarından değil, yerli-yabancı özel sermaye ortaklığından beklenmektedir. Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunuyla, Petrol Kanunu da bu düşüncenin ürünüdür. "Cumhuriyetin gençlik yıllarında amaç, millî kapitalist imali iken, şimdi amaç, çıkarlarıyla büyük yabancı firmalara ve devletlere bağlı bir kapitalist sınıf yetiştirmektir."⁶⁴ Gerçi bu siyaset

⁶³ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara 1968, s. 215.

birçok milyoner türetmişse de Türkiye'yi, özel teşebbüs eliyle sanayileştirmeyi başaramamıştır. Devlet İstatistik Enstitüsünün "1964 İmalat Sanayii Sayımı"na göre, imalat sanayii dalında 1940'dan önce kurulan 344 işyeri vardı. 1940-1949 yılları arasında bunlara 368 yeni işyeri eklenmiştir. 1950-1954 yılları arasında 556 işyeri, 1955-1959 yılları arasında ise 784 işyeri daha kurulmuştur. 1963 yılında imalat sanayiinde çalışan toplam işyeri sayısı 2775'ti. Ancak hemen belirtmek gerekiyor, bu işyerleri 10 ya da daha fazla işçi çalıştıran işyerlerleriydi. Görüldüğü gibi imalat sanayii küçük çaplı üretimin ötesine geçebilmiş değildir. Üstelik bu işyerlerinin 822'si yani üçte birine yakını gıda sanayiinde çalışıyordu; işçi çalıştırma yönünden önemli olan bir kesimi ise montaj sanayiinde çalışmaktaydı. Görüldüğü gibi ham maddesini daha çok ithalâtle sağlayan bir tüketim sanayii gelişmişti; ağır sanayi, makine sanayii yoktu.

Aslında Türk ekonomisinin 1923-1960 yılları arasındaki gelişimi hakkında, büyük ayrıntılara inilerek birçok inceleme-araştırma ortaya çıkarılmıştır. Bu nedenle burada aynı şeyi bir kez daha yapmanın gereği yok. Biz yalnızca geçmişin temel doğrultusunu, çok dar bir özetle anımsatmayı, "planlı kalkınma" dönemine geçişin temel saiklerini göstermek bakımından gerekli bulduk.

Gerçekte planlı kalkınma savı, içinde küçük-burjuva bürokrat aydınların çoğunlukta olduğu Cumhuriyet Halk Partisi tarafından, daha Demokrat Parti iktidarı yıllarında ortaya atılmıştı. Demokrat Parti ise, çok doğru bir savunmayla, planlamanın sosyalist ülkelere özgü bir gelişme yöntemi olduğunu öne sürmekteydi. Ancak Demokrat Partinin son yıllarına doğru plan fikri, küçük-burjuva aydınlar arasında, "yatırımları uyumlu hale getirme" anlamında çok geçerli hale gelmiş ve bu anlamda bir kalkınma "planı" hazırlamak üzere 1959 yılında profesör Jan Tinbergen görevlendirilmişti. 27 Mayıs hareketi ise, küçük-burjuva aydın kökeni nedeniyle bu çalışmalara dört elle sarılmıştır. Sınıfsal yapısını değiştirmemiş, kapitalist gelişme yolunda olan Türkiye'de, sosyalist nitelikte bir girişimde bulunma

⁸⁴ *agy*, s. 328.

garipliği de böylece ortaya çıkmıştır. Çok doğaldır ki, kapitalist gelişmeye özenen bir ülkede aslı sosyalist olan bir yöntem kullanılırken, o yöntemde sosyalizm olarak ne varsa hepsini ayıklamak gerekiyordu. Türk "kalkınma planları" da bu ayıklamanın ürünüdür. Bir toplumun sosyo-ekonomik yapısında, sosyalist ekonomi kesimi dışında başka kesimler, örneğin özel kesim bulunduğu zaman planlama yapmanın olanaksız olduğu, tarihsel deneyimlerle ortada bulunduğu halde, Türk "kalkınma planları" devlet teşebbüsü-özel teşebbüs ikilisi üzerine oturtulan ve "karma ekonomi kuralları" çerçevesinde işlemesi öngörülen "plan"lardır. "Kalkınma planları" bu nitelikleriyle, yerli-yabancı özel teşebbüse geniş olanaklar sağlamayı amaçlıyordu. "Planlı kalkınma" dönemi, eski tartışmaları yeni bir düzeye oturtmaktaydı. Eskiden tartışma özel teşebbüs mü, devlet teşebbüsü mü tartışmasıyken, "planlı dönem", bu tartışmaya "her ikisiyle" karşılığını veren bir dönem oldu. Başka deyişle, kalkınmaya statik açıdan, salt sermaye yatırımı olarak bakma açısından, herhangi bir değişiklik yoktu; sorunun sınıfsal özü yakalanmış değildi; sorun, nasıl ve hangi elle olursa olsun, sınıfsal yapıyı değiştirmeksizin yatırım yapmak şeklinde anlaşılmaya devam ediyordu. "Türk "kalkınma planları"nın 1923-1960 dönemine bakış açıları, durumun bu olduğunu açıkça kanıtlayan başlıca belgedir. Türk "planları" 1923-1950 döneminin başarılı olamayışını 1922 yılı sonlarına kadar Türkiye'nin çok yıkıcı bir ölüm-kalım savaşı vermesine, savaşta Türkiye'nin tamamen yıkılmış olmasına, Türkiye'nin, kuruluşunu yardımcı olmayan bir çevre içinde "yalnız başına gerçekleştirmek zorunda" kalışına, "o zamana kadar gözle görülür bir sermaye birikimi" olmayışına "özel teşebbüsün yurt sanayiinde büyük bir sermaye birikimi yaratamayışı"na bağlıyor.⁸⁵

Görüldüğü gibi "planlar" Türkiye'nin kalkınması sorununu, iç ve dış sermayenin varlığı ya da yokluğu açısından değerlendirmektedir; soruna klasik kapitalist burjuva gözüyle eğilmektedir (Sınıfsal yapı aynı kaldığına göre, zaten başka türlü yapamazdı). Bu nokta üzerinde, biraz aşağıda

⁸⁵ *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 9-10.

ayrıntılılarıyla durmak üzere, Türkiye'nin kalkınamamışlığı-
nın gerekçesi olarak gösterilen bir hususa kısaca değinelim.
Türk "planları" yukarda belirttiğimiz üzere, kalkınamama-
nın nedenlerinden biri olarak Türkiye'nin savaşta tamamen
yıkılmış olmasını göstermektedirler. "Başka ülkelerde" der
plan, "Birinci Dünya Savaşı 1918 yılında bittiği halde, Tür-
kiye 1922 yılı sonlarına kadar çok yıkıcı bir ölüm-kalım sa-
vaşı içinde yaşamıştır." Doğrudur. Türkiye barışa ancak 1922
yılı sonunda ulaşabilmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı bit-
tikten sonra ölüm-kalım savaşı veren tek ülke Türkiye de-
ğildir. Planlamanın ana vatanı Sovyetler Birliği de, Birinci
Dünya Savaşı bittikten sonra 1922 yılına kadar bir ölüm-
kalım savaşı vermiştir. Çarlık Rusya'sında Sovyet iktidarı
ilân edildikten sonra, genç Sovyet Cumhuriyeti, dışardan
beslenen çok sert bir iç savaş vermiştir. Kazaklar denen özel
askerî güç, ortodoks, katolik, müslüman din adamlarıyla,
feodal ve yarı-feodal tabakalarla, kulaklar denen kırsal bur-
juvaziyle ve büyük burjuvaziyle birleşerek, emperyalist dev-
letlerin desteğinde, Sovyet iktidarını yıkmaya yönelik bir
iç savaşa girişmiştir. Emperyalist batı devletleri, yalnızca
iç gerici güçleri desteklemekle kalmamışlardır; Alman ge-
nişlemesini önleme bahanesiyle Sovyet Rusya'ya İtilâf Dev-
letleri orduları gönderilmiştir. Daha Aralık 1917'de Roman-
ya Krallığı Besarabya'yı işgal ederken, İngiliz, Japon ve
Amerikan kuvvetleri Murmansk'a, Arhangelsk'e, Vladivos-
tok'a çıkarma yapmışlardır. Sovyet orta Asya'sı İtilâf or-
dularının eline geçmiştir. Sovyet iktidarını yıkmaya çalı-
şan emperyalist ya da emperyalist maşası devletlerin sayısı
tam 14'tü. Bunlar arasında en büyük müdahale payını yük-
lenen ülkeler Birleşik Amerika, Britanya, Fransa ve Japon-
ya'ydı. İtilâf kuvvetlerinin büyük kısmının çekilişi ancak
1920 yılında olmuş, ama müdahale o tarihte sona ermemiş-
tir. Doğuda hâlâ büyük sayıda Japon birlikleri bulunuyor-
du. Üstelik İtilâf Devletleri, içerdeki karşı-devrimci güçleri
para ve silahla desteklemeyi sürdürmüşlerdir. Sovyet Cum-
huriyetinin dış müdahaleden kurtuluşu, Devrimci Ordu 25
Ekim 1922 tarihinde Vladivostok'a girinceye kadar sürmüş-

⁶⁸ agy, s. 9.

tür.⁶⁷ Görüldüğü gibi Birinci Dünya Savaşından sonra "1922
yılı sonlarına kadar çok yıkıcı bir ölüm-kalım savaşı" veren
tek ülke Türkiye değildir. Gerçi o savaş Türkiye'nin iktisa-
dî yaşamını çok olumsuz yönde etkilemiştir ama, bugün hâ-
lâ geri kalmış olmamızın nedenlerine eğilirken, hele hele
aynı türden bir yıkımla karşılaştıktan sonra, bugün dev bir
sanayie ve gelişkin bir ekonomiye sahip Sovyetler Birliği gö-
zönünde tutulursa, Kurtuluş Savaşının sebep olduğu yıkım-
dan medet ummak, en azından ciddi sayılamaz.

Bu noktaya böylece, kısaca değindikten sonra, şimdi
"plan"ların, Türkiye'nin kalkınma sorununa bakış açısı üze-
rinde durabiliriz. Yukarda belirttiğimiz gibi "plan"lar, Tür-
kiye'nin kalkınamamışlığını, yeterince iç ve dış sermaye-
nin olmayışıyla açıklamaktadır. Bu görüş, emperyalist çağ-
da, Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerde sermaye birikimi olup
olamayacağına, dış kaynakların kalkınmayı ve sanayileşme-
yi sağlayıp sağlayamayacağına, gerçekçi bir yaklaşımda bu-
lunmayışının yanı sıra, statiktir ve kalkınma sorununa kla-
sik burjuva iktisatçılarının gözüyle bakmaktadır. Nedir ser-
maye? Her şeyden önce sermaye, kapitalist ekonomiye özgü
bir terimdir; sosyalist ekonomilerde sermaye yoktur, ana-
mal ya da sabit ve döner üretim fonları vardır. Bu ilk ba-
kışta, yüzeysel bir değerlendirmeye salt bir ad değişikliği
gibi görülebilir. Gerçekteyse kapitalist ekonomilerle sosyalist
ekonomiler arasındaki en büyük farklardan biri budur. Ser-
maye, biriktiği kapitalist ellerde, canlı işçi emeğini sömü-
rerek üretim sürecine sokulan üretken kaynakların mater-
yal bölümünü oluşturan ve üretim araç ve gereçlerinde so-
mutlaşan geçmiş işçi emeğidir. Üretken kaynaklar, sabit ve
döner üretim araçlarını yani üretim fonlarını (kapitalist
ekonomilerde sermayeyi), maddî üretimde çalışan işçi eme-
ğini yani canlı emeği, bir de üretim sürecine giren doğal
kaynakları içerirler. Kapitalist ekonomide üretim sürecinin
gerçekleşebilmesi için, üretken kaynakların maddî öğeleriyle
(üretim araç ve gereçleriyle) insan öğelerinin (canlı işçi
emeğinin), kapitalistin işyerinde birleştirilmesi zorunludur.
Bu birlik sağlanmadıkça üretim gerçekleşmez. Kapitalist,

⁶⁷ Y. Polyakov, V. Lelçuk, A. Protopopov, *A Short History of Soviet Society*,
Progress Publishers, Moskova 1977, s. 69-109.

toplumda üretilmiş maddî değerlerin ifadesi olan parayla satın aldığı üretim araçlarını, emeğini kiraladığı işçileri çalıştırarak üretime sokar, kendi emek harcamasının sonucu olmayan emek ürünlerine, üretim araçlarının sahibi olduğu gerekçesiyle elkoyar. Bu ürünlerin bir kısmı üretken olmayan cari tüketime, bir kısmı üretken olmayan yatırımlara gider, bir kısmı da üretken kaynaklara yapılan yatırımlarla kapitalistin eli altındaki materyel üretim fonlarını artırmak üzere kullanılır. Tüm üretim, tüketim ve sermaye birikimi süreci budur. Kapitalist genişletilmiş yenden üretimin sürebilmesi için, bu sürecin dönüşünü tamamlaması gerekir. Bu sürecin herhangi bir noktasında kesilme olduğu, ürünler sermayeye dönüşmediği zaman, genişletilmiş kapitalist üretim durur.

Kapitalistin elinde toplanan materyel üretken öğeler yani üretim araç ve gereçleri, gökten zembille inmiş değildir; tarihsel gelişmenin şu ya da bu aşamasında işçiler tarafından üretilmişlerdir; tarihsel gelişimin ileriye doğru şu ya da bu aşamasında yine işçiler tarafından üretileceklerdir. Öyleyse, insan topluluklarının maddî refahını sağlayacak maddî zenginlikleri üretmek demek olan kalkınma ve sanayileşme sorunu, bu zenginlikleri üretim araçlarının ve gereçlerinin, kapitalistin elinde toplanıp toplanmaması sorunu değil, üretilip üretilmemesi sorunudur. Üretken kaynakların kişisel ögesi, yani canlı işçi emeğinin sanayileşme sürecinin tek ve biricik kaynağı olduğu gerçeği de kendini bu noktada ortaya koymaktadır.

Bu bölümün birinci kesiminde planlamanın teorik dayanaklarını incelerken belirttiğimiz gibi, marksizmin kurucularına göre, planlama, kapitalizmin anarşik nitelikteki aşırı üretimine son verecek, zorunlu tarihsel bir aşamadır; kapitalist toplumun yerini sosyalist toplum aldığı zaman, anarşik kapitalist üretimin yerini de dengeli, planlı gelişme yöntemi kaçınılmaz olarak alacaktır.

Burada dikkati çeken nokta şudur: Marksizmin kurucuları, *kapitalizmin* aşırı anarşik üretimine, sosyalist toplumun dengeli, planlı gelişme yöntemiyle çözüm bulacağını belirtmişlerdir. Demek ki, sözkonusu olan, yeterince üretim araç ve gereci biriktirmiş, anarşik üretim nedeniyle, zaman

zaman dönemsel bunalımlara düşen *kapitalist toplumdur*. O toplumda sorun, kapitalistin elinde, düzenli gelişmenin engeli haline gelen üretim araç ve gereçlerini topluma mal etmektir. Oysa 1917 çarlık Rusya'sında olduğu gibi, bugünün Türkiye'sinde ve genel olarak kapitalist birikimi tamamlayamamış az gelişmiş ülkelerde sözkonusu olan şey, zaten pek sınırlı olan birikmiş sermayeyi bir yandan toplumun sosyalist toplumsal mülkiyetine geçirerek tarihsel yanlışlığı düzeltmekse, bir yandan da bundan böyle toplumun sosyalist mülkiyeti olarak belirecek yeni üretim araç ve gereçlerini ortaya çıkarmak, başka deyişle üretken kaynakları bir an önce artırmaktır. Bu artırımı, kapitalizmin tuttuğu yoldan daha başka bir yol tutulmasını, sanayileşmeye burjuva iktisatçılarının baktığı gözden daha başka bir gözle bakılmasını gerektirir. Az gelişmiş toplumlarda üretken kaynaklarını materyel üretim öğelerini, yani üretim araç ve gereçlerini artırmak, var olan kısır sermayeyle yaratılan cüce ulusal gelirin yatırıma dönüştürülebilecek parçasıyla değil, potansiyel ulusal gelirin (çalışma yaşındaki tüm nüfusun maddî üretimde çalışan kesiminin sağlayacağı gelirin), olabildiği ölçüde büyük bir kesiminin ağır sanayide gerçekleştirilmesiyle mümkün olabilir. Az gelişmiş ülkelerde, klasik burjuva iktisatçılarının pek sevdikleri deyişle ulusal gelir içindeki "tasarruf payı" ne ölçüde tutulursa tutulsun, ulusal gelirin bizzat kendisi zaten pek sınırlı olduğu için, üretken kaynakları artırmak ulusal gelirin boyuyla sınırlıdır, dolayısıyla yavaştır, yetersizdir. "Tasarruf payı"nu büyük boyutlara ulaştırabilmenin yolu, var olan ulusal gelirin yatırımlara ayrılan payını yükseltmek değil, maddî zenginliğin başlıca yaratıcısı olan emek-gücünün, yani potansiyel ulusal gelirin olabildiği ölçüde büyük kısmını üretken kaynakları artırma çabasına ayırmaktır. Başka deyişle, tasarruf var olan gelirden değil, var olması gereken gelirden yapılmaktadır. Bu genel bir emek-gücü seferberliği demektir; kapitalizmin statik evrimciliğine karşılık, sosyalizmin dinamik devrimciliği budur.

Burada akla hemen şu soru geliyor: Bunu başarabilmek için, kapitalist mülkiyet ve üretim ilişkileri içinde olan bir toplumu, siyasal egemenliğin proletaryada olduğu sos-

yalist bir topluma dönüştürmek mutlaka gerekli midir? Örneğin, burjuva toplumunda devletçilik siyaseti, aynı sonucu sağlamaya yetmez mi? Bu sorulardan birincisine evet gerekli, ikincisine hayır yetmez karşılığını vermek gerekiyor.

Türkiye'ye "devrimci kalkınma stratejisi" öneren bazı yazarlara⁶⁸ göre, Türkiye'nin kalkınmasını engelleyen şey "tutucular koalisyonu"dur. Egemen sınıflardan oluşan bu koalisyonun lüks tüketim harcamalarıyla sebep olduğu israf son verilmesi, israf edilen kaynakların seferber edilip etkin biçimde kullanılması, kalkınmanın temel koşuludur. Yazara göre, bunun gerçekleştirilmesi "tutucular koalisyonu" engelini aşılmasına bağlıdır. Bu engel nasıl aşılacaktır? Aca ba proletaryanın siyasal egemenliği ele geçireceği sosyalist bir devrimle mi? Yazar bunu söylemiyor; ancak kitabının başka kesimlerinde, tüketim malı üreten sanayiın özel teşebbüse bırakılabileceğini belirttiğine göre, "tutucular koalisyonu" engelini aşılmasından söz ederken, sosyalist bir devrimi kastetmediği "Kemalist milliyetçiler" in devrimini önerdiği ortadadır. Demek ki burjuvazi, sınıf olarak var olmaya devam edecektir. Yazar, "tutucular koalisyonu" engelini aşılacağı kaynakların seferber edilebilmesi için "ekonominin kilit sektörlerinde kamu teşebbüsünün egemen olması" nı, toprak reformunun gerçekleştirilmesini, dış ticarette devlet tekeli kurulmasını öneriyor. Böylece, "tutucular koalisyonu" nun lüks tüketimle israf ettiği kaynaklar devlet elinde toplanacak ve yatırımlara yönlendirilebilecektir.

Burada tanık olduğumuz şey, yukarda sözünü ettiğimiz burjuva iktisat anlayışının hafifçe değiştirilmiş bir ikinci nüshasından başka bir şey değildir. Kalkınma sorununa yine aynı statik gözle, var olan ulusal gelirin özel lüks tüketimle israf edilen kesimini, yatırımlara, bu kez devlet eliyle aktarma açısından bakılmaktadır. Bu bürokratik "devrimci kalkınma stratejisi" nde toplumun sınıfsal görünümü değişmemiştir. Devleti, siyasal bakımdan denetimi altında tutan burjuvazi yine ayakta; ücretli emek köleliği yine sürmektedir. Değişen tek şey, sermayenin daha büyük bir kesiminin devlet elinde birikmesinden ibarettir. İşçiler, ye-

ni toplumun yapıcı gücü haline gelmemişlerdir; geçmişteki burjuva devrimlerinde olduğu gibi, Türkiye için önerilen küçük-burjuva bürokrat "devrimi" nde de onlara düşen şey yeni toplumu kurmak değil, küçük-burjuva bürokratin yeni toplumu kurmasına destek olmaktır. Oysa işçilerin, yeni toplumun yapıcı gücü haline gelmeleri, siyasal iktidarın proletarya elinde toplanmasına bağlıdır. Sosyalizm siyasal yapısı ve iktisadi yöntemleriyle bir bütündür. Bu bütünde sosyalist yöntemler kullanabilmek, siyasal yapının varlığını, yani o yöntemleri yürütecek proleter siyasal iktidarın varlığını gerektirir. Sosyalist yöntemler, geçerlilik kazanabilmek için, siyasal güce dayanmak zorundadır. Proletaryanın devlet olarak örgütlenmesi, en azından bu nedenle zorunludur. Devletçiliğin sosyalist yöntemlerle uzaktan-yakından ilişkisi olmayışı bir yana, bu yöntemleri uygulayan gücün küçük-burjuva bürokrat aydın olması, o devletçiliğin ömürlü olmamasının daha ilk başta akla geliveren nedenlerinden biridir. Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarında hem de kapitalist burjuvazi henüz bugünkü durumuna erişmemişken bu yolu denemiş, başarılı olamamıştır. Demek ki, dinamik devrimci bir sanayileşme programını gerçekleştirebilmek için, toplumda ilkin sosyalist siyasal dönüşümün gerçekleştirilmesi zorunludur.

Türk "kalkınma planı" ise Türkiye için "devrimci kalkınma stratejisi" ni salık veren yazarların boyuna dahi gelememiştir; önerdiği şey, özel teşebbüse büyük çıkarlar gösteren "karma ekonomi" düzenidir; bugüne kadar kalkınmanın gerçekleştirilememiş olmasını yabancıların yardım etmeyeşine, özel teşebbüsün sermaye birikimi yaratamamasına bağlamaktadır. Bu iki nokta üzerinde kısaca duralım. Plana göre Türkiye kuruluşunu, yardımcı olmayan bir çevre içinde "yalnız başına gerçekleştirmek zorunda" kalmıştır.⁶⁹ Bu aslında tartışmaya dahi değmeyecek bir gayri ciddiliktir. Sovyetler Birliği, sanayileşmesini, dışardan yardım görmediği halde, yalnızca emek-gücünü üretken kaynakları artırma doğrultusunda seferber ederek, tek başına, kendi olanaklarıyla gerçekleştirmiştir. Türkiye ise, daha son-

⁶⁸ D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 481 ve sonrası.

⁶⁹ *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 9.

raki yıllarda, özellikle 1950'lerden bu yana büyük dış yardım gördüğü halde, potansiyel ulusal gelirin tek yaratıcısı olan emek-gücünü üretken kaynakları artırma doğrultusunda seferber edemediği için, bugün hâlâ geri kalmışlık düzeyindedir. Üstelik, emperyalist kapitalizmin bugüne kadar herhangi bir ülkeyi kalkınmışlık düzeyine yükselttiği görül-müş müdür? Geçen yüzyılın kapitalist devletlerine, bu yüz-yılda geri kalmış ülkelerden bir tane olsun katılabilen ol-muş mudur? Kalkınma için dış yardımdan medet ummak, dünyanın siyasal ve iktisadi konjonktüründen habersiz ol-mak demektir. Türk "planları" bu deneyimi bizzat yaşamış-tır. İlk "plan" iktisadi gelişmeden söz ederken, dış yardımın bu gelişmede payı olması düşüncesinin dünyada yaygınlık kazandığını belirtiyor. "Az gelişmiş ülkelerin" diyor, "bu ge-lişmeyi yalnızca kendi imkanları ile başarmalarının çok zor olduğu da teslim edilmektedir. Bu sebeple gelişmiş ülkele-rin bu ülkelere yardım etmesi artık uluslararası diplomasi-nin bir ilkesi olmak yolundadır."⁷⁰ O zamandan bu yana Türkiye'ye akan dış yardım ve yabancı sermayenin Türkiye'-yi kalkındırmak şöyle dursun, gerilemenin başlıca etmenle-rinden biri oluşu gerçeği, bu savın kofluğunu bin kez ka-ntılamıştır.

Türkiye'nin, özel teşebbüs sermaye birikimi yapamadığı için kalkınamadı şeklindeki ikinci noktaya gelince. ... Kapi-talizmin emperyalist sömürsü nedeniyle, çağımızda az ge-lişmiş hiç bir ülkenin, kapitalist ölçülerle sermaye sayılabi-lecek oranda sermaye birikimi yapamayacağı, yapsa bile, o sermayenin, emperyalist kapitalizmin pazarını tehdit eden alanlara yani sanayie değil, sanayileşmeye katkısı ol-mayan alanlara kayacağı gerçeği bir yana, böyle sermaye birikimi dahi Türkiye'yi kalkındırmaya yetmezdi. Çünkü sermaye birikimi klasik kapitalist anlamda anlaşıldığı sü-rece bu birikimin sağlayabileceği en büyük başarı dahi, cü-ce ulusal gelirin zavallı boyuyla sınırlı kalmaya mahkûm-du. Türkiye o zaman da enflasyon ve işsizlik ve sanayileş-me sorunlarını çözmüş olmayacaktı. Bunun kanıtı, 1960'-larla 1970'lerde Türkiye'nin içine girdiği gelişmenin niteliği-

⁷⁰ *agy.*, s. 30.

dir. Bu dönemde, "planlar"ın da çabasıyla özel ellerde önem-lice sayılabilecek bir sermaye birikmiş, ancak yine üçün-cü "plan"ın itiraf ettiği gibi bu sermaye lüks konut yapıma-na, hizmetler kesimine, tüketim ve montaj sanayiine akmış-tır. Üçüncü "plan" dönemi başlarken Türk sanayii içinde tüketim sanayiinin payı yüzde 46,6'ydı.⁷¹

Görülüyor ki, Türkiye'nin sanayileşmeişinin nedenleri, sermaye biriktirememek, dış yardım alamamak değil, çok daha başkadır; gelişmenin sınıfsal özünü ve devrimci dina-mizmini yakalayamamaktır. Bütün öteki nedenler, bu te-mel nedenin yanında ikincil önemdedir. Özellikle 1945'ler-den sonra devletçiliğin sulandırılması, dışa bağlı "işbirlikçi" kapitalizmin lüks tüketim harcamaları, İkinci Dünya Sa-vaşı yıllarında devleşen Amerikan silah sanayiine tüketim kapısı bulmak üzere kurulan NATO'ya girişimizin sonucu olarak ulusal gelirin büyük kesiminin üretken olmayan sa-vunma giderlerine ayrılması, sanayiin üretim kaynaklarını değil tüketimi kamçulamaya dönük oluşu, batı kapitalist ül-kelerinin "bolluk toplumu" efsanesine özenişimiz ve Ame-rikan Pazarlı bir tüketime yönelişimiz bütün bunların hep-si, temel nedenin yanında ayrıntı türündendir.

"Kalkınma planları"nın, toplumdaki sınıfsal yapıyı de-ğiştirmeyi aklının köşesinden dahi geçiremeyecek olan kü-çük-burjuva sivil, asker bürokrat aydınının, 1923-1960 geliş-mesine duyduğu tepkinin sonucu olarak doğmuş olması ger-çeği, "planlar"ın demokrasi anlayışına da yansımıştır. Türk "kalkınma planları"na göre yanlış olan, az gelişmiş bir top-lumda 1945 yılından bu yana yapay olarak geliştirilmesine ve yerleştirilmesine çalışılan burjuva demokrasisi değil, o demokrasinin iktisadi gereklerine uymamak, yani burjuva demokrasisinin sınıfsal dayanağını oluşturacak burjuvaziye yetiştirmemiş olmaktır. 27 Mayıs 1960'ta patlayan sivil, as-ker küçük-burjuva bürokrat tepkinin hedeflerinden birinin, burjuva üretmeyi amaçlayan Demokrat Parti oluşu gerçeği, ilk bakışta bu yargının gerçeklerle çelişkin olduğu sanısını verebilir. Oysa 27 Mayıs, Demokrat Parti iktidarına burju-va yetiştirmedeği için değil, tüm çabasını iktisadi dönüşü-

⁷¹ *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s. 14.

me herhangi bir katkısı olmayan ya da pek az katkısı olan kırsal burjuvaziyi ve dışa bağımlı işbirlikçi burjuvaziyi yetiştirmeye çalıştığı için tepki göstermiştir. Demokrat Partinin çabaları, yerli sanayi burjuvazisini yaratmaya dönük olabilseydi, burjuva demokrasisini pekiştirecek sınıfsal dayanak geliştirilebilseydi, sivil, asker küçük-burjuva bürokratlar 27 Mayıs tepkisini gösterme gereğini duymazlardı. O tepkinin gerisinde, iktisadi ilerlemenin bir türlü sağlanamamış olması kadar, burjuva-demokrasisini salt küçük-burjuvazinin gayretiyle ayakta tutabilme çabası da vardır.

“Kalkınma planları”nın demokrasi anlayışı, bu bakımdan 27 Mayıs hareketinin küçük-burjuva özülü tutarlıdır. Kendisi de küçük-burjuva bürokrat olan günün Başbakanı İsmet İnönü, birinci “plan” a yazdığı önsözde, “*demokratik düzeni* kesin olarak seçmiş olan Türk milletinin, iktisadi ve sosyal hayatı, keyfi ve plansız davranış tecrübelerine son verip adalete, tam çalışma esasına ve herkes için insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlanması amacına göre düzenleme arzu ve azmi”nden söz ediyordu. İnönü, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının “iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı *demokratik yollarla* gerçekleştirmek” üzere hazırlandığını öne sürüyordu.⁷² (İtalikler bizim —Y. F.). Birinci “plan” daha ilk cümlesinde “Türkiye *demokrasi düzeni* içinde planlı kalkınma dönemine girmiştir” demeye ayrı bir özen göstermiştir.⁷³ Gerek ilk “plan”, gerek onu izleyen “planlar”, “kalkınmanın, *demokratik bir düzen içinde*, karma ekonominin imkânlarından faydalanılarak” gerçekleştirilmesi esasına dayandırılmıştır.⁷⁴ (İtalikler bizim —Y. F.). İkinci “plan” da demokrasi anlayışı, günün Başbakanı olan, yazarı Süleyman Demirel’in dilinde biraz daha renk kazanmıştır. “Hür ve demokratik sistemin kalkınma için en müsait bir ortamı temsil ettiğine olan inancımız tamdır. *Kalkınma için hürriyetlerden sarfınazar etmek lüzumsuzdur.*”⁷⁵ (İtalikler bizim —Y. F.).

Bu sözlerde iki nokta hemen dikkati çekiyor: Birincisi, sanki sınıflar dışı birşeymiş gibi, demokrasiden soyut bir

⁷² Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Önsöz.

⁷³ agy, Giriş, s. 1.

⁷⁴ agy, s. 1.

⁷⁵ İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Önsöz, s. 1.

kavram olarak sözedilmesi, ikincisi sosyalist toplumun, “demokrasi”nin karşısına konmasıdır. Bin kez yazıldı, çizildi; bir kez daha söyleyelim: Soyut bir demokrasi yoktur; demokrasi sınıfsal bir kurumdur. Sınıfların varlığını bilmeyen toplumlarda demokrasi de bilinmiyordu. Demokrasi, sınıflarla birlikte ortaya çıkmıştır; sınıflı toplumda egemen sınıfın, ezdiği sınıflara, tarihsel savaşım içinde tanımak zorunda kaldığı sınırlı hakların tümünün çerçevesini belirler; başka deyişle özgürlüğün değil, sınıfsal diktatörlüğün özgürlükleri sınırlayıcı varlığının işaretidir. Marksizmin kurucuları, proletaryanın sınıfsal iktidarı için *proletarya diktatörlüğü* terimini kullanırken, demokrasi teriminin gerçek içeriğiyle sergilenme biçimi arasındaki bu ikiyüzlülüğe işaret etmiş olmaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman, proletarya diktatörlüğüne dayalı sosyalist toplum, demokrasinin karşıtı değil, burjuva demokrasisi gibi, onun şekillerinden biridir.

Ama küçük-burjuva aydın, demokrasiyi, bu sınıfsal niteliğiyle kavramaya yabancıdır; yanıltmak üzere adına kasıtlı olarak “demokrasi” denen burjuva diktatörlüğünü yüce tutar, proletarya demokrasisini ise, salt adındaki “diktatörlük” sözcüğüne bakarak, alelade kişisel diktatörlükle bir sayar. Alman Sosyal-Demokrat önderlerinden Karl Kautsky, henüz oportünizme kapılanmadığı 1903 yılında yazdığı anıtsal bir yazıda, küçük-burjuva aydınının bu eğilimine çok açıklıkla teşhis koymuştur. Küçük-burjuva aydınının proletarya demokrasisine yatkın olmayışının temel nedeni, içinde bulunduğu yaşam ve çalışma koşulları ve proletarya disiplinine yabancılığıdır. Proleterin, ancak disiplinli bir proletarya örgütü içinde kişiliğe kavuşmasına karşılık aydına gücünü veren şey örgüt değil, kişisel bilgisi ve kafa gücüdür; herhangi bir yere ulaşması ancak bu kişisel yetenekleriyle olur; o yüzden de proletarya disiplini değil, bireyselliğini en özgür biçimde gösterebileceği bir ortamı yeğ tutar. “Disiplin gereğini seçkin kafalar için değil, yalnızca yığınlar için kabul eder. Ve kuşkusuz kendini birinciler arasında sayar.”⁷⁶ Küçük-burjuva aydına elverişli

⁷⁶ Karl Kautsky, “Franz Mehring”, Neue Zeit, XXII, I, s. 101-103, 1903, n°

ortam, proletaryayı baskı altında tutan, o aydını bir araç gibi kullanan burjuva demokrasisidir.

İşte bu sınıfsal nedenle, Türkiye'nin "kalkınma planları"na sızan demokrasi anlayışının da küçük-burjuva aydın anlayışından daha başka türlü olması, zaten beklenemezdi. Görüldüğü gibi "planlar"ın demokrasi anlayışı, burjuvaziye egemen sınıf olarak tutmaya dönüktür; işçi sınıfını sömürülen sınıf olarak kalmaya mahkûm etmiştir. Başka deyişle, burjuvazinin işçi sınıfı baskı altında tutmaya ve sömürmeye devam edebilmesine yarayan burjuva devletinin kullandığı araçlara böylece bir de "kalkınma planları" eklenmiştir. "Kalkınma planları"nın bu anlayışı çerçevesinde, biraz yukarıda aktardığımız alıntılar şöyle de okuyabiliriz:

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı "İktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı *burjuva-demokratik* yollarla gerçekleştirmek üzere" hazırlanmıştır.

"Türkiye *burjuva-demokrasi* düzeni içinde planlı kalkınma dönemine girmiştir."

"Kalkınma, *burjuva-demokratik* düzeni içinde karma ekonominin imkânlarından faydalanılarak gerçekleştirilecektir."

Türkiye Cumhuriyeti, tarihinin hiç bir döneminde, hatta iktisadî girişimlerin devlet eliyle gerçekleştirilmesi gereğinin, kendini bir zorunluk olarak ortaya koyduğu dönemlerde bile, devletçiliği, özel teşebbüsün karşısındaki seçenek olarak görmüş değildir. Devletçiliğe ağırlık verildiği yıllarda yapılan şey, burjuvaziye mülksüzleştirmek değil, en fazla, özel teşebbüse yasalarla tanınmış bazı ayrıcalıkları kaldırmaktır. Özel teşebbüsün yatırım yapmasına hiç bir engel yoktur. Toplumun sosyo-ekonomik yapısını oluşturan öğeler arasında, devlet kesiminin yanı sıra özel kapitalist de vardı. Başka deyişle mülkiyet ilişkilerinin bu çeşitliliğine uygun olarak ekonomi de karma bir ekonomi görünümündeydi. Durum o günden bugüne değişmediğine, ekonomi aynı görünümünü sürdürdüğüne göre, "kalkınma planı" durup dururken neden, kalkınmanın, karma ekonominin kuralları içinde gerçekleştirileceğinden söz etme gereğini duymuştur?

4'ten aktaran Lenin, *Bir Adım İleri, İki Adım Geri*, Sol Yayınları, Ankara 1969, s. 150-152.

Bunun ipuçlarını, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının şu satırlarında bulabiliriz:

"Plan, devlet ve özel teşebbüs kesimlerinin yanyana bulunduğu karma bir ekonominin *bütünü* için hazırlanmıştır. ... Özel sektörün *geliştirilmesi* için bu sektöre tanınacak imkânlarda, plan hedeflerinin gerçekleşmesi ve toplam tasarrufları ve yatırımları en yüksek kılma amacına göre hareket edilmiştir. ... *Özel sektörün, iktisadî kalkınmanın bütün şartlarını yalnız başına gerçekleştirmesi mümkün değildir.* İktisadî kalkınmanın gerçekleştirilmesi için yatırımların hızlandırılması, *üretimin yapısında ve metodlarında* bazı temel değişikliklerin meydana getirilmesi gerekir. Faaliyetlerini piyasa şartlarına göre ayarlayan müteşebbisin bunları gerçekleştirmesi *mümkün değildir.* Az gelişmiş ve durgun bir iktisadî düzenden ileri ve dinamik bir bünyeye geçiş için merkezi otoritenin *sistematiik ve rasyonel* tedbirler alması gerekmektedir."⁷⁷ (İtalikler bizim —Y. F.).

Görüldüğü gibi, özel teşebbüsle devlet yani burjuvazinin, diktatörlüğünü yürütme aracı arasında açık bir işbirliğiyle karşışarşıyayız. Ekonominin *bütünü*'nden sözedilirken kastedilen bu işbirliğidir. Özel sektör *geliştirilecektir.* Bu geliştirme işine ayrılacak olanaklar "yatırımları en yüksek kılma" amacına dönük olacaktır. Tüm planlara egemen olan "yatırımları en yüksek kılma" tapkısı (fetişi), devletin burjuva devleti olduğu ve burjuvaziye "planlı" olarak semirtmekte kullanılacağı gerçeğini gözlerden saklama amacını güden bir peçedir. Hangi yatırımlar? "Plan" hemen birkaç satır aşağıda, özel sektörün, iktisadî kalkınmanın bütün şartlarını yalnız başına gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını belirtiyor. Bunun anlaşılır Türkçeye anlamı şudur: Türk özel teşebbüsü henüz teknolojinin getirdiği yenilikleri kullanarak geniş-ölçekli üretimde bulunabilecek bir sermaye gücüne erişmemiştir, bu nedenle de derme-çatma gecekondular bir özel teşebbüstür. Geniş-ölçekli üretim için "üretimin yapısında ve metodlarında" bazı temel değişikliklerin yapılması gereklidir. Plan, özel teşebbüsün bunları gerçekleştiremeyeceğini itiraf ettiğine göre, o değişiklikleri sağlamak bur-

⁷⁷ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 59, 60.

juvazinin devletine düşüyor. Özel teşebbüsün yapamadığı, devletin iktisadî girişimleriyle gerçekleştirilecektir. Kapitalist burjuvaziyle onun siyasal egemenliğinin simgesi olan devlet arasındaki işbirliğinin temel dayanakları böylece belirlenmiş oluyor: Özel kapitalist, derme-çatma kapitalizmine burjuva devletinden sağlayacağı türlü maddî desteklerle, modern teknolojiyi çok fazla gerektirmeyen üretimi, devlet ise bu boşluğa kapatmak üzere, modern teknolojiyi gerektirecek geniş-ölçekli üretimi yükleneyecektir.

"Plan"ın özel teşebbüsü desteklemekten sözetttiği yıllarda, Türkiye'de özel teşebbüs genellikle küçük tarım işletmeleri ve küçük çaplı zanaatkâr işletmeleri şeklinde örgütlenmişti. Ulusal gelirin yaklaşık yüzde 40'ını yaratan tarım kesiminde küçük işletmeler halindeki özel teşebbüs çoğunluğu oluşturuyordu. Tarım gelirin ancak yüzde 1'i devlet çiftliklerinde ve öteki devlet işletmelerinde yaratılıyordu. Ulusal gelirin yüzde 15'ini yaratan sanayide katma değer yüzde 51'ini özel kesim vermekteydi. Ancak bu özel kesim içinde, 60 bin kadar tahmin edilen küçük işletmelerin üretimi büyük yer tutuyordu. Bu işletmelerden sağlanan gelir, özel kesimin yarattığı toplam gelirin üçte birini aşmaktaydı.⁷⁸ Görüldüğü gibi, Türkiye "planlı" döneme girerken kapitalizm emekleme aşamasındaydı. Tarımda ve sanayide işletmeler genellikle küçük çaplı aile işletmeleri türündendi. Sosyalist bir planlamanın hedefi, bu tür dağınık, etkisiz işletmeleri toplulaştırıp geniş-ölçekli üretime kaydırmak olduğu halde idare-i maslahatçı, kapitalist yetiştirmeyi amaçlamış bir "plan"ın hedefi, bu cüce işletmelerin içinden, siyasal (burjuva siyasal) etkinliği ağır basanları semirtmektir. Türk "kalkınma planları"nın yaptığı şey de budur. Bunun adına sanayileşmeyi planlamak değil, sömürüyü planlamak denir. Çünkü, sanayii ciddi olarak geliştirmeyi amaçlayan bir planın yapması gereken şey, tüketime dönük bir özel kapitalizmi desteklemek, statik yatırımcılık anlayışından ötürü zaten sınırlı olan kaynaklarıyla özel kapitalizmi beslemek değil, dinamik bir gelişme anlayışıyla (yani toplumun çalışma yaşındaki tüm nüfusunun üretim gücünü hesaba alıp,

⁷⁸ agy, s. 75.

o nüfusu en etkin biçimde çalışma olanağına kavuşturarak) üretken kaynakları artırmaktır.

"Planlar" birbirini izledikçe, kapitalist burjuvaziyle devlet arasındaki işbirliği ya da işbölümü giderek daha fütursuz, daha açıktan ifade edilir hale gelmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Plana yazdığı önsözde, günün Başbakanı Ferit Melen "Yeni stratejide" diyordu, "özel kesime çok büyük bir yer verilmiştir. Müteşebbislerimizin her sektörde, yoğun bir yatırım faaliyeti içine girmesini bekliyoruz. ... Artık devlet, yalnız çok büyük sermayeyi gerektiren ya da ülkenin savunması ile ilgili olan ara malı ve yatırım malı gibi sanayi kollarına yönelecek ya da geri kalmış illerimizin sanayileşmesi için gerekli teşebbüslere geçecektir. Bunlar, sosyal kârı çok, nakdî kârı olmayan hatta belki zarar eden teşebbüslerdir."⁷⁹

Karma ekonominin kuralları, böylece daha açıklığa kavuşmuş oluyor; devletin iktisadî kuruluşlarını, maliyet altında ham ve yarı işlenmiş mal satmaya zorlayarak kamu kaynaklarını özel kapitalist kesime aktarma uygulaması, böylece devlet "planı"yla da takdis ediliyor. Yukarıya aldığımız, "Kalkınma, demokratik düzen içinde karma ekonominin imkânlarından faydalanılarak gerçekleştirilecektir" sözündeki demokratik düzenin ne tür bir demokratik düzen olduğu ve kimden yana işlediği, şimdi daha iyi anlaşılıyor değil mi? Ne var ki, kendisine, kişisel yeteneklerini serbestçe kullanma olanağını sağladığı için, burjuva-demokrasisini; disiplinli proletarya-demokrasisine yeğ tutan küçük-burjuva aydın, burjuva demokrasisinin, yapacağı "kalkınma planları"nın, aslında başkaları için altın yumurtlayan bir tavuk olduğu gerçeğini, salt kendi kişisel bencilliği ağır bastığı için kavrayamamıştır, ya da görmezlikten gelmeyi yeğ tutmuştur.

"Kalkınma planları"nın, burjuvazi için altın yumurtlayan bir tavuk oluşu gerçeğini emekçi yığınların gözünden saklayabilmek için, "plan" belgelerinde zaman zaman katıksız sosyalist ilkelerden dahi dem vurulduğuna tanık oluyoruz. Örneğin, "Yüksek bir kalkınma hızına ulaşarak geliri artırmak, başlıbaşına bir amaç değildir." diyor Birinci

⁷⁹ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Önsöz, s. VI.

Beş Yıllık Kalkınma Planı. "Asıl hedef toplumun refahını ve insan mutluluğunu artırmaktır. Artan kaynakların bu yolda kullanılması gereklidir."⁸⁰ (İtalikler bizim —Y.F.). Bu, sosyalizmin temel yasasıdır. Kapitalist ekonomide kural, azamî kâr elde etmek olduğu halde, sosyalist ekonomide kural, artan kaynakları, belli ölçüler çerçevesinde emekçi yığınların mutluluğunu sağlamak için kullanmaktır. Kapitalist ekonomide, ürünlerin kişisel mülk edinilmesi ve artan kaynaklara özel kapitalist tarafından elkonması nedeniyle, tüketicinin üretim artışına ayak uyduramayışı, dönemsel iktisadî bunalımların başlıca nedenlerinden biridir. Buna karşılık sosyalist ekonomilerde kural, üretimle tüketicinin birliğidir; bu ikisi elele yürüdüğü ve toplum ürettiği tüm zenginliği, tüketimle üretken kaynakları yenileme zorunluğu çerçevesinde dengeli biçimde bölüştürdüğü için bunalımdan uzak, dolayısıyla işsizlik nedir bilmeyen kararlı bir yolda geliştirmeye ve her üretim döneminin sonunda insan mutluluğunu aşamalı olarak artırmaya devam eder.

Ne var ki, Türk "kalkınma planları" sosyalizmden ödünç alınan bu kuralı da tanımaz hale sokmuştur. Gerek Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına, gerek Plan Hedefleri ve Stratejisi'ne göre, artan kaynakların toplumun mutluluğunu sağlamanın yolu, "kalkınmanın yüküne katılmada ve kalkınmanın ürünlerinden faydalanmada sosyal adalete uygun bir gelir dağılışı"nı gerçekleştirmektir. Görüldüğü gibi "plan" sosyalist bir kuralı, kapitalist toplumlara özgü "sosyal adalet" kavramıyla sulandırmaktadır. Bir zamanların pek geçerli şakalarından biri olan "Matbuat kanun dairesinde serbesttir" gibi bir şey bu. Artan kaynaklar insan mutluluğunun sağlanmasında kullanılacaktır, ama sosyal adalet dairesinde... Sınıflara bölünmüş bir toplumda, sosyal adaletin kendisi, adaletsizliğin itirafı ve sürdürülmesi demek değil midir? Üçüncü Beş Yıllık Plana göre, "planlı" 10 yıllık dönemde, özel tüketim artışı yılda ortalama yüzde 3 olmuştur.⁸¹ Başka deyişle ücretler ortalama olarak yılda yüzde 3 oranında artmıştır. Aynı "plan", aynı dönemde kapitalist kârlarının yüzde kaç arttığını da aynı açıklıkla verebiliyor

⁸⁰ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 2-3.

⁸¹ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 24.

mu? Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, sosyal adaletsizliğe sebep olan iki nedenden birinin enflasyon, ikincisininse dolaysız vergiler olduğunu öne sürüyor.⁸² Oysa sosyal adaletsizliğe sebep olan, kapitalizmin kendisinden başka bir şey değildir; adaletsizliğin kaynağı işçinin yarattığı artı-değeri kapitalistin mülk edinmesindedir. Bu açıdan bakıldığı zaman, sosyal adalet, kapitalist burjuvazinin emekçi yığınlara verdiği uyku hapıdır; sosyalizmin temel yasasıyla sarılıp sarmalanması, bu gerçeği örtmeye yetmez.

Bir başka nokta da "kalkınmanın demokrasi düzeni içinde gerçekleştirileceği"ni belirtmeye özen gösteren Türk "kalkınma planları"nın kendisinin ne kadar demokrat olduğunu. Sosyalist planın demokratik merkezîliğe dayanmasına karşılık, Türk "kalkınma planları", gerek hazırlık, gerek uygulama döneminde, bürokratik merkezîliğe dayanmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi, sosyalist plan aşağıdan yukarıya, en ufak üretim birimlerinden tepeye doğru yürüyen bir oluşma süreci izler; merkez otoritenin, üretimin çeşitli kesimlerinden gelen eğilimleri bir bütün için de birleştirmesi ve temel doğrultuları saptamasıyla kesinleşir; uygulamasında da alt kademe üretim birimleri geniş bir özerklik ve bağımsızlığa sahiptir. Buna karşılık Türkiye'deki "kalkınma planları"nı, burjuvazinin emrindeki bir küçük-burjuva aydınlar topluluğu hazırlar, burjuvazinin siyasal temsilcisi olan yasama kurulları onaylar, burjuvazinin siyasal iktidarının simgesi olan "yatırımcı daireler" uygular. Bütün bu aşamalar, emekçi yığınların denetiminden kesinlikle uzaktır. Eğer "planlar" burjuvazi için altın yumurtlayan tavuk olacaksa, bu zorunludur. Emekçi yığınların denetimi altında bulunsaydı, "planlar" bu nitelikte olabilir miydi?

BÖLÜM II

SOSYALİST PLANLAMANIN TEMEL ÖGELERİ

Bundan önceki bölümde, ileri kapitalist ekonomiden sosyalist ekonomiye geçen bir toplumda, planlı, dengeli bir

⁸² Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 51-52.

iktisadî gelişmenin koşullarının neler olduğunu anlattık, sosyalizme geçen tarımsal bir köylü ülkesinde bu koşullara neyin eklendiğini ise Sovyet deneyimini gözönünde tutarak göstermeye çalıştık. Birinci tür ülkeler, esasen yüksek bir sanayileşme düzeyine ulaştıkları için, sosyalist mülkiyet ve üretim ilişkilerine geçtikleri, burjuvazinin siyasal ve ekonomik iktidarına son verdikleri zaman, planlı, dengeli bir iktisadî büyüme içine girebilmeleri çok daha kısa bir süre içinde gerçekleştirilebileceği halde, sosyalizme geçen tarımsal köylü ülkelerinde, planlı, dengeli bir iktisadî büyümeyi yürürlüğe sokabilmek, çok daha uzun bir zamanı gerektirmektedir. Çünkü planlı, dengeli iktisadî büyümenin anası olan sosyalizmin temel yasasının, yani üretimin insan gereksinmelerini karşılamaya dönük olmasını öngören temel yasanın tam işlerlik kazanması, üretken kaynakların ivedi olarak artırılmasını, kaşka deyişle sanayileşmeyi de öngörmektedir.

Demek ki, sosyalist toplum düzenini benimseyen bir ülke ilkin sanayileşme süreci içine girecektir. Peki ama, burjuva iktisatçıların deyişle yatırıma ayırabileceği kaynakları, az gelişmiş ekonomik yapıdan ötürü çok sınırlı olan bir köylü ülkesi bunu nasıl başaracaktır? Sosyalizme geçiş döneminde var olan üretim düzeyini, değiştirilmesi olanaksız bir Tanrı buyruğu saymayarak başaracaktır. Üretim düzeyini değiştirmenin başlıca koşulu, her şeyden önce, emek-gücünün dağılımını, olabilen en kısa süre içinde, ağır sanayi öne alarak değiştirmek, üretken kaynakları artırmaya dönük emek-gücünü ivedilikle çoğaltmaktır. Sosyalist düzene geçen toplumun bu yoldaki çabalarına rehberlik eden temel kural şudur:

$$\text{Ulusal Gelir} = \text{Maddî Üretimdeki İşçi Sayısı} \times \text{Canlı Emeğin Üretkenliği}$$

Bu temel kural iki ögeyi işaret ediyor: Birincisi, ulusal geliri artırabilmek için maddî üretimdeki işçi sayısını artırma gereğini, ikincisi canlı emeğin üretkenliğini artırma zorunluğunu. Ulusal geliri yaratan üretken kaynaklarını yenilemeye ve çoğaltmaya ayrılacak olanakları artırmak için

yapılması gereken ilk iş, şu halde, maddî üretimdeki işçi sayısını artırmak ve bunu ağır sanayi öne alarak yapmaktır. Bununla bağlantılı olarak yapılması gereken şey canlı emeğin üretkenliğini artırabilmek üzere bir yandan işçi başına düşen üretim aracı miktarını çoğaltmak, ikincisi işçinin yeteneklerini geliştirmek üzere teknik öğretime öncelik tanımadır. Her iki koşul, emek-gücünün tüm ülke çapında planlanmasını gerektirir.

Söylediklerimizi örneklemek üzere Türkiye'yi ele alalım. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planının 76'ncı sahifesinde daha önce kısaca değindiğimiz şu tabloya yer veriliyor:

İSTİHDAMDA GELİŞMELER

Yıllar	(Bin Kişi)		
	15-64 Yaş Nüfusu	İstihdam	İstihdam Dışındaki 15-64 Yaş Nüfusu
1962	15.970	12.520	3.450
1967	17.920	13.270	4.650
1972	20.350	14.110	6.240

Görüldüğü gibi, "plan"ın başlangıç yılı olan 1962'de çalıştırılmayanların sayısı 3 milyon 450 bin kişiye ve "plan" işsizliğe kısa erimde çare bulma vaadiyle yola çıkmışken, 10 yılın sonunda gördüğümüz, bunun tam tersidir. İstihdam dışında kalanların sayısı 10 yılda bir kata yakın artmış, 6 milyon 240 bine ulaşmıştır. 1975 istatistiklerine göre 15-64 yaş nüfusu 20 milyon 750 bindir. Bugün ise bu rakamın 21 milyonu bulunduğu tahmin edilir. Günümüzde istihdam dışında kalanların sayısı 7,5 milyonu bulmaktadır. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, dolambaçlı ve özür dileyici bir dille "İstihdama kaynak olan 15-64 yaş grubunun" diyor, "yaratılan istihdam olanaklarından daha hızlı artması, bu gruptan istihdam dışı kalanların sayıca büyümesine yolaçmaktadır."⁸³ Görüldüğü gibi "plan" çalışma çağındaki insanları çalışma olanaklarına kavuşturamayışının günâhını, kendi sırtından kaldırıp, nüfusun artışına atıyor. Oysa önemli olan nüfusun mu hızlı arttığı, istihdamın mı yavaş geliştiği değil, sebep ne olursa olsun ulusal gelir üretimine katkıda bulunabilecek milyonlarca kişinin üretim dışında kalmış olmasıdır.

⁸³ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 78.

Diyelim ki çalışma çağındakilere iş bulunamamasının günahı nüfusun hızlı artışındadır. Peki çalışan nüfusun, hızlı bir sanayileşme için sanayide yığılması gerektiği halde tarımda ve hizmetler kesiminde toplaşmasına yol açan plansızlığın günahı kimdedir? Bu plansızlığın günahı “plan”ın kendisindedir. Aşağıdaki tabloya bakalım:

İSTİHDAMIN SEKTÖRLER ARASI DAĞILIMI⁸⁴

(Yüzde Olarak)

Sektörler	1962	1967	1972
Tarım	77,1	71,3	65,0
Sanayi	8,3	9,2	11,3
Hizmetler	13,9	16,8	22,7
Bilinmeyen	0,7	2,7	1,0
	100,0	100,0	100,0

Bu tablo bir yandan, tüm üretim araçlarının mülkiyetini topluma mal etmemiş bir ekonominin insangücü kaynağını planlamayı ne kadar başarabileceğini, bir yandan da sanayileşme sürecinde hiç de azımsanamayacak bir zaman parçası olan 10 yılın nasıl yitirildiğini gösteriyor. Sanayide (ki çoğu üretken kaynakları artırmaya dönük olmayan gelecekü tüketim sanayiidir) çalışan işçi sayısı 10 yılda ancak yüzde 3 oranında bir artış sağlayabilirken, hizmetler kesiminde, yani üretken olmayan alanlarda çalışanların sayısı aynı sürede bir katına yakın artış göstermiştir. Tarım alanlarından kopup gelenlerin tamamı yakını, toprak beyinin hizmetkârı olmaktan çıkıp kentlinin hizmetkârı haline dönüşmüştür.

“Özgürlük içinde kalkınma” kavramı, herhalde kalkınamama özgürlüğünü de içeriyor. Sosyalist toplumların, genel insangücü planlamasını özgürlüğün karşıtı gibi gören ve gösteren burjuva kafası, herhalde bu kalkınamama özgürlüğünden büyük gurur duyuyordu.

Sovyetler Birliği, planlı gelişme dönemine girdiği zaman, var olan ulusal gelirinin yatırıma yani üretken kaynakların artırılmasına ayrılabilir kısmıyla sağlanacak istihdam olanakları, çalışma yaşındaki nüfusun tümünü çalıştırmaya yetmeyecek ölçüde sınırlıydı. Ne var ki “çalışma-

⁸⁴ agy, s. 78.

yan yemeyecek” ilkesinden yola çıkan ve çalışabilecek her insana iş bulmayı, anayasasıyla devletin temel ödevi haline getiren Sovyet Cumhuriyeti, genel bir emek-gücü planlamasıyla, birinci beş yıllık planın dört buçuk yılı içinde yalnızca herkese iş bulmakla kalmamış, daha önce belirttiğimiz gibi, kırsal alandaki nüfus fazlasını da eritmiştir. O ilk yıllarda, Sovyetler Birliği’nde işçiler fabrikaları elleriyle kurmuşlardır. Çünkü Sovyet ekonomisi, var olan ulusal gelire ve o gelirin yatırıma ayrılabilir payına tanrı buyruğu gözüyle bakmamış, çalışma çağındaki nüfusun maddi üretimde çalışabilecek kesiminin yaratacağı potansiyel ulusal geliri dikkate almıştır.

Sözün burasında akla şu soru geliyor: İnsangücünü ülke çapında planlayabilmek için sosyalist toplum düzenine geçmek gerekli midir? Evet gereklidir yanıtını vermek gerekiyor bu soruya. Ekonomik yapının, biraz sonra değineceğimiz pay oranlarının dengeli olarak saptanabilmesi için olduğu kadar, emek-gücünün kesimler arasında dengeli biçimde dağılmasını sağlamak, ancak mülkiyet ve üretim ilişkilerinde sosyalist düzeni benimsemekle mümkün olabilir. Sosyo-ekonomik yapıda çeşitli mülkiyet ve üretim ilişkilerinin egemen olmaya devam etmesi, böyle bir genel planlamayı olanaksızlaştıran başlıca engeldir. Bir toplumda bir yanda küçük köylü tarımı, bir yanda sınırlı işçi çalıştıran küçük-ölçekli esnaf işletmeleri, bir yanda kapitalist işyerleri bulunduğu sürece, bu işyerlerinde çoğunca kısır bir üretkenlik düzeyinde bulunan ve daha başka alanlarda çalıştırılarak üretken kaynakları artırmaya dönük çabaları hızlandırabilecek bulunan emek-gücünü oradan alarak, genel bir emek planının çerçevesine yerleştirmek olanaksızdır. Onlardan vazgeçerek yalnızca devlet işletmelerindeki emek-gücünü, bu yönden planlamaya çalışmak, işin gereğini, yerine yarım olarak getirmek demek olur. Böyle bir çaba, verimsiz ya da az verimli alanlardaki emek-gücünü genel emek planının dışında bırakacağı için amaç tam olarak elde edilmiş olmaz. Şu halde genel bir emek planlaması için, ekonominin tüm kesimlerinde sosyalizmin devlet ve kolektif mülkiyet ve üretim ilişkilerini kurmak zorunludur.

Planlı iktisadi gelişmenin ana gerekleri dinamik büyü-

me, dengeli büyümedir. Sosyalizmin dinamik büyüme kuralını, okurları pek de ilgilendirmeyecek olan teknik ayrıntılara girmeksizin böylece özetledikten sonra, şimdi planlı ekonominin dengeli büyüme kuralı üzerinde, yine teknik ayrıntılara girmeksizin durabiliriz.

Kapitalizmin kuralı, daha önce değindiğimiz gibi, anarşik büyümedir. Her ne kadar çok uluslu şirketler dünya kapitalizminin üretim olanaklarını belli ellerde toplamışsa da bunun anarşik üretimi önlemeye yetmediğini kapitalizmin emperyalist çağında, dönemsel iktisadî bunlımların önünün alınamamış olması açıkça kanıtlamaktadır. Kapitalizmde, anarşik üretimin dengesiz sonuçlarını dengeye getiren ve bunu cezalandırma yoluyla yapan şey, piyasa mekanizması olmaya devam ediyor.

Sosyalist ekonomilerde ise dengeyi sağlayan şey planın kendisidir. Planın, gerçekten sosyalist bir plan olabilmesi için ekonomideki pay oranlarını, bilinçli olarak koruması zorunludur. Aksi takdirde yapılan şey plan olmaz ve ekonomi kapitalizmde görüldüğü gibi anarşik üretime düşebilir. Sosyalist ekonomide, ekonominin çeşitli kesimleri arasındaki pay oranlarını düzenleyen şey, sosyalist ekonomilerde yürürlük kazanan ekonomik yasalardır. Planlamayla sosyalist toplumun ekonomik yasaları arasında, kesin bir ayırım yapılması gerekir. Ekonomi planları, bir toplumun gelişme doğrultularını belirleyen siyasal belgeler olduğu halde, ekonomik yasalar, insan iradesinin dışında işleyen kurallardır. Toplumun gelişme doğrultuları, planlarda, ekonomik yasalarla uyumlu olarak saptandığı sürece planlar başarılı olur, bu uyumdan sapıldığı zaman ekonomide dengesizlikler, aksaklıklar belirir. Demek ki kural, ekonomik yasalarla tutarlılığı sağlamaktır. Ama kuralın bu oluşu, ekonomik doğrultuyu belirleyen siyasetin ikincil nitelikte olduğunu göstermez. Politika, insanın ekonomik faaliyetlerinin, arzulan sonuçları sağlamak üzere yönlendirilmesi anlamında, hatta bir bakıma ekonomiye ağır basar. "Politika ekonomiye öncelik almalıdır." der Lenin, "Bunun tersini öne sürmek marksizmin abece'sini unutmaktır. ... Soruna doğru bir siyasal yaklaşımda bulunmaksızın, belli bir sınıf üstte kalamayacak ve sonuç olarak, kendi üretim sorunlarını da

çözemeyecektir."⁸⁵ Özellikle kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminde, sorunlara doğru bir siyasal yaklaşımda bulunmak, hele hele sınıflararası denge gözönünde tutulursa, zaman zaman ekonomik yasaların gereğinden sapmayı gerektirebilir. Ama öyle durumlarda dahi, sorunlara siyasal yaklaşım, en kısa süre içinde ekonomik yasaların gereğiyle uyumlu yolda yürümeye elverecek biçimde olmalıdır.

İstisna olmakla beraber kaçınılmaz olan bu durumlar dışında, ekonomik faaliyetleri arzulan sonucu elde etmeye yöneltecek siyasal kararların bütünü demek olan ekonomi planları, ekonomik yasalarla uyumlu olmak zorunladır. Sosyalizmde işlerlik kazanan yasalar, sosyalizmin temel yasası; planlı, dengeli gelişme yasası; ürün bölüşümünün yapılan işe uygun düşmesi yasası, vb.'dir. Bunların yanı sıra, kapitalizmin değer yasası da sosyalizm döneminde geçerlikte kalır. Bu yasalar, hem insan iradesinin dışında, hem birbirlerini karşılıklı etkileyerek işlemeye koyulurlar. Bu yasalardan herhangi birine uygun düşmeyen bir siyasal karar, sonunda tümünün toplumun gelişme doğrultusunu olumsuz yönde etkileyecek sonuçlar ortaya koymasına ve dolayısıyla ekonomide bozukluklara yol açabilir.

Bir örnekle anlatmaya çalışalım: Diyelim ki yapılan işe uygun ücret ödeme yasasını savsakladık ve toplumun belli bazı kesimlerine giden bölüşüm payını, yaptığı işe göre ücret alan kesimler aleyhine artırarak değiştirdik. Böyle bir siyasal karar, değişik toplum kesimlerinin tüketim eğilimleri birbirinden farklı olduğu için, derhal dengeli üretim yasasının işleyişinde aksaklıklara yol açacak, belli bazı ürünlerde ya darlığa, ya kullanılmayan bir fazlalığın ortaya çıkmasına ve dolayısıyla insanın gereksinmelerini karşılamak üzere rantabl olarak kullanılması gereken kaynakların israfına, bundan ötürü de hızlı bir iktisadî gelişmenin kösteklenmesine neden olacaktır.

Görüldüğü gibi sosyalizmin yasaları birlikte ve birbirlerini etkileyerek işlemektedirler; bu yasaların ilerletici doğrultuda sonuçlar vermesi, onların düzenli işlerliğinin aracı olan planların, toplum sorunlarına ve bu yasalara doğruca

⁸⁵ Lenin, *Collected Works*, cilt 32, s. 83, 84.

yaklaşımında bulunmasını zorunlu kılmaktadır. Bu doğru yaklaşımın başlıca ölçüsü, ekonominin üretim, dağıtım ve bölüşüm (tüketim) kesimlerinde ve bunlar arasında doğru pay oranlarını korumaktır. Bu pay oranları hiç bir zaman kesin değildir; ekonomi geliştikçe bu alanlar arasında ve her kesimin kendi içinde pay oranları değişebilir. Bundan ötürü de her yeni planın, soruna yeni bir yaklaşımda bulunması gerekir. Ancak üretim güçlerinin belli bir gelişme aşamasında bu pay oranları nesnel kesinlikler olarak belirir. Bu nesnel kesinliklere itibar edilmesi, planların başarısı ve hızlı gelişme açısından zorunludur. Pay oranlarına gereken dikkati göstermemek, planların gerçekçilikten uzaklaşması, dolayısıyla ekonomik gelişmeyi kösteklemesi, bazı üretim kesimlerinde gelişim uyumsuzluğu yaratması sonucunu doğurabilir.

Sosyalist ekonominin dengeli bir gelişme yolunda yürüyebilmesi için bilinçli olarak sürdürülecek belli-başlı pay oranları şunlardır:

Üretimde: Tüketim eşyası üreten kesimle üretim aracı yapan kesim arasındaki pay oranı.

Dağıtımda: Tüketime, üretken olan ve olmayan kaynaklara gidecek ulusal gelir pay oranları.

Tüketimde: Üretken alanda yapılan işle üretken olmayan alanda yapılacak işe ve çeşitli nedenlerle çalışma dışında kalan kesime ayrılacak pay oranları.

Demek ki, sosyalist ekonomide dikkatle saptanması gereken pay oranları, ekonominin genel yapısı içinde şunlardır: Üretimle tüketim; üretim aracı yapan sanayi ile tüketim eşyası yapan sanayi; arz ve talep; biriktirimle tüketim; sanayi ile tarım; üretimle ulaştırma; üretim araçlarıyla emek-gücü; ve belli-başlı ekonomik bölgeler arasındaki pay oranları.

Ekonominin yapısında bu pay oranlarını belirleyen şey ekonomik yasalar, sosyalizasyon, teknik gelişme, ve işbölümü düzeyidir. Teknolojideki her ilerleme, işbölümündeki her gelişme sosyalizasyondaki her aşama ekonomideki genel pay oranlarını şu ya da bu ölçüde etkiler; bu ilerleme ve gelişmeleri dikkate alarak, pay oranlarının değiştirilmesi zorunludur.

Planların temel hedefi, bu açıklamalar çerçevesinde, sosyal ürün olan ulusal geliri ve emek-gücünü, ekonominin çeşitli kesimleri arasında, sözkonusu oranları dikkate alarak, dengeli biçimde dağıtmaktır. Bu dağıtımın amacı:

1. Sosyal üretimin ve ekonominin bütün kesimlerinin, bunalımdan uzak biçimde dengeli gelişimini sağlamak;

2. Birikimle tüketim arasında denge kurmak ve bunu yaparken hızlı bir sanayileşmeyi sürdürebilmek için üretken kaynakları daha hızla artırmaya öncelik tanımak;

3. Üretken kaynakların materyel öğelerini (makineler) artırırken aynı zamanda emek-gücünü yetkinleştirecek teknik öğretimi önde tutmak;

4. Sanayi kesintisiz ve düzenli işleyebilmesini sağlamak üzere, özellikle tarım ürünlerini ham madde olarak kullanan sanayi kollarının gelişmesini kösteklememek üzere tarımla-sanayi arasında denge kurmak;

5. Emekçi yığınların artan gelir düzeyine uygun düşecek bir tüketim sanayininin, öteki dengeleri bozmamak koşuluyla gelişmesine yol vermek;

6. Belli-başlı bölgelerin gelişiminde dengeyi tutabilmek için, üretken kaynakların maddî öğeleriyle insan öğelerini, bölgeler arasında dengeli olarak dağıtmak;

7. İklimin ve doğal koşulların ekonomide yaratabileceği olumsuz etkileri ortadan kaldırmak üzere, dengeli stoklar kurmaktır.

Bütün bunların, her ekonominin temel hedefi olduğu, planlı ekonomilere özgü sayılmaması gerektiği öne sürülebilir. Doğrudur. Her ekonominin hedefi bunlar olmak gerekir. Ama sorun hedefin ne olduğu değil, bu hedeflerin, bunalımdan uzak ve dengeli biçimde hangi ekonomide sağlanabildiğidir. O ekonomi planlı ekonomidir. Kapitalizm, anarşik üretim nedeniyle zaman zaman ürünlerin sermayeye dönüşerek yeniden üretime geçmesini önleyerek üretim güçlerinin gelişmesini kösteklediği halde, sosyalizm, anarşik üretimin başlıca kaynağı olan ürünleri kişisel mülk edinme düzenine burjuvaziye mülksüzleştirerek son verdiği için, sosyal ürünün kesintisiz bir şekilde üretken kaynakları artırmaya dönüşmesini, yukarıda belirttiğimiz hedeflerden şaşmamak suretiyle sağlayabilen tek sistemdir.

BÖLÜM III SONUÇ

Toplumdaki sınıfları “tarihsel olarak belirlenmiş sosyal üretim sisteminde işgal ettikleri yerle, üretim araçlarına karşı (birçok halde yasalarda tanımlanan ve belirlenen) ilişkiyle, sosyal emeğin örgütlenmesindeki rolleriyle ve bunun sonucu olarak sosyal zenginlikteki paylarının boyutlarıyla ve o zenginliği elegeçirme biçimleriyle birbirinden ayrılan geniş insan grupları” diye tanımlayan Lenin, “açıktır ki” der, “sınıfları tam olarak ortadan kaldırmak için, sömürücüleri, toprak sahiplerini ve kapitalistleri devirmek yeterli değildir, onların mülkiyet hakkını iptal etmek yeterli değildir; ayrıca üretim araçları üzerindeki *her türlü* özel mülkiyeti de iptal etmek gereklidir, kol ve kafa işçileri arasındaki farklılığı olduğu kadar, kentle kırsal alan arasındaki farklılığı kaldırmak gereklidir. Bu çok uzun bir zamanı gerektirir. Bunu başarmak için üretici güçleri geliştirmekte çok büyük bir adım atılması gereklidir; küçük-ölçekli üretimin birçok kalıntısının (çoğunca pasif olan, fakat inatçı ve üstesinden gelinmesi özellikle güç) direncinin yenilmesi gereklidir; bu kalıntılarla ilintili olan alışkanlık ve tutuculuğun müthiş gücünün üstesinden gelinmesi gereklidir.”⁸⁶

Lenin’in, sosyalist toplumun temel doğrultularını gösteren bu sözleri, siyasal devrim ardından bu yolda güvenli adımlarla yürümenin başlıca aracı olan planın temel ödevlerini de belirliyor. Devrimin siyasal olarak ortadan kaldırdığı sınıfları, iktisaden ortadan kaldırabilecek olan şey, plandır. Bir planın başarısı, toplumsal bütün kötülüklerin kaynağı olan sınıfsal yapıyı ne ölçüde ortadan kaldırdığına bağlıdır. Sosyalist devrim burjuvazinin ve toprak sahiplerinin siyasal iktidarına son verdiği ve onları mülksüzleştirdiği zaman sınıflar hemen ortadan kalkmaz. Onların yanı sıra, daha önce beyin gücünü ve kişisel yeteneklerini kapitalist burjuvaziye kiralayarak yaşamaya alışmış sınıfsal bir birim olan küçük-burjuva aydın vardır. Kendini, yeni topluma uydurması en zor olan sınıflardan biri de budur. Ve

⁸⁶ Lenin, *Collected Works*, cilt 29, s. 421.

ensonu, yaşam bakımından proletaryaya daha yakın olmakla birlikte, eğilim bakımından burjuvaziye yatkınlık gösteren, özel mülk edinme içgüdüğü kolay kolay yokedilemeyecek bir köylü sınıfı vardır. Bütün bu sınıf ve tabakaların sosyal emeğin örgütlenmesindeki payları değişik olduğu için, sosyalist topluma geçildiği zaman da bu sınıflar daha bir süre var olmaya devam ederler. Başka deyişle kafa ve kol emeği arasındaki fark, kentle kırsal alan arasındaki fark devam etmektedir. Toplumun yarattığı zenginliğin kâr ve ücret olarak bölüşülmesi şeklindeki en büyük sınıfsal kötülüğe gerçi siyasal devrimle ve mülksüzleştirme işlemleriyle son verilmiştir ama, kafayla kol, kentle kır arasında, emek niteliği açısından var olmaya devam eden farklılık, yine de sosyal zenginliğin bölüşülmesinde farklılıkların daha az çelişkin bir düzeyde de olsa sürmeye devam etmesini başlıca nedendir. Sosyalist toplumda emek niteliği arasındaki fark, bölüşümün de farklı olmasını elbette gerektirir ama, bunun emek niteliğindeki farklılığa dayanması başkadır, sınıfların varlığı gerçeğine dayanması başkadır.

Plan, amacı yalnızca sosyal ürünü artırmak gibi iktisadi bir amaç güden bir belge değil, aynı zamanda toplumdaki sınıf ayrılıklarını tümünden ortadan kaldıracak olan yeni toplumsal yapıyı yepyeni bir ekonomik temelde kurmaya dönük sosyal bir araçtır. Sınıfsız toplumu kurma sürecinde siyasal devrimin açtığı yolu, planlar devam ettirir. Sosyalist siyasal devrimle, planlı gelişme, sınıfların varlığına son verme açısından birbirini tamamlayan bir bütündür. Birincisi olmadan ikincisi işlerlik kazanamaz, ikincisi başarı sağlamadıkça birincisi amacına ulaşmış olamaz.

KAYA GÜVENÇ
DEMOKRASİ YOLUNDAKİ İRAN

Emperyalizmin uzun yıllar dünyaya binbir gece masalları dekoru içinde tanıtmaya çalıştığı İran'da, gizli servislere, işkencelere, siyasî cinayetlere dayanan Şah iktidarı 1953 yılından 25 yıl sonra yeniden sallanıyor. Kitle grevlerine, kitle gösterilerine ulaşan demokrasi mücadelesi, emperyalizmin açık desteğine, artık günlük olay haline gelen kitle katliamlarına karşın yoğunluğunu koruyor.

Mücadelenin doğrudan Şah iktidarını hedef alması ve petrol ihracatını aksatan kitle grevlerini yoğunlaştırması, emperyalist dünyada alarm zilleri çaldırmaktadır. Tek başına petrol ihracatının azalması bile bu telaşı açıklayabilir. İhracatın büyük ölçüde düşmesi batılı ülkelerin petrol stoklarını eritmektedir. İran dünyanın 4. büyük petrol üreticisi ve Suudi Arabistan'dan sonra 2. büyük petrol ihracatçısıdır. 1975 yılında dünya petrol ihracatının %9,05'i İran tarafın-

dan yapılmıştır.¹ Aynı yıl İran, Dokuzlar Avrupasının petrol ithalatının %13,20'sini, ABD petrol ithalatının %14,24'ünü, Kanada petrol ithalatının %10,13'ünü sağlamıştır. İran'ın petrol üretimindeki, dolayısıyla petrol ihracatındaki düşüşü kısa sürede karşılayabilecek başka bir kaynağın bulunmadığı söylenmekte,² bu da İran petrolünü ithal eden ülkeleri daha çok telaşa düşürmektedir. ABD Enerji Sekreteri James Schlesinger İran petrol üretiminin azalmasının dünya çapında bir kaos yaratabileceğini söylemiştir.³

İran'ın emperyalizm açısından bir başka önemi, bu ülkenin Orta-Doğuda, Sovyetler Birliği'nin güney sınırında bulunması ve Basra Körfezine egemen olmasıdır. Stratejik açıdan çok önemli olan bu konum, İran'ı özellikle son yarıyıda emperyalist ülkelerin Orta-Doğu'daki gözbebeği haline getirmiştir. 1978 yılı değerlendirmelerine göre, Orta-Doğu ülkeleri sosyalist ülkeler de dahil olmak üzere tüm dünya petrol rezervlerinin %56'sına sahiptir ve petrol üretiminin 1977'de %22,8'ini ve dünya ham petrol ihracatının 1975 yılında %68,1'ini karşılamıştır. Batı ülkeleri her geçen gün Orta-Doğu petrolüne biraz daha bağımlı hale gelmektedir. IPE bu konuda şunları belirtmektedir: "... 1960'ların sonundan beri, Orta-Doğu'daki üretim alanları dünya petrol talebi artışının önemli bir bölümünü karşılamıştır; bunun temel nedeni, ABD ve diğer alanlarda üretimin zirvesine erişmiş olmasıdır. 1970-1974 arasında Orta Doğu, dünya enerji gereksinmesi artışının 2/3'ünü karşılamıştır. 1974 yılında bu alan, komünist olmayan dünyanın toplam enerji talebinin %24'ünü karşılamıştır; bu oran 1960'ta %12'dir."⁴

Orta-Doğu'daki petrol üretici ülkelerin hemen hemen tümü Basra körfezi etrafında yer almaktadır. Ayrıca 1976 yılında dünya denizden petrol taşımalarının yaklaşık %60'ı Basra körfezinden hareket etmiştir.

Emperyalizmin İran'ı körfez jandarması haline getirmek için harcadığı çabaların nedeni ortadadır. İran'da bu

¹ International Petroleum Encyclopedia (IPE), 1976 ve IPE 1978. [Yazıda petrol konusundaki veriler, başka kaynak gösterilmeyen yerlerde bu kaynaklardan derlenmiştir].

² The Economist, 11-17 November, 1978, s. 87.

³ Le Nouvel Observateur, 13-19 Novembre, 1978, s. 45.

⁴ IPE, 1976, s. 5.

jandarmalık rolünü tehlikeye düşürecek gelişmelerin emperyalizmi ne denli tedirgin edebileceği de açığa çıkmaktadır. İran'daki olaylar üzerine, Pentagon'un görüşlerini yansıttığı belirtilen James Reston "sanayileşmiş milletlerin güvenli Orta Doğu'da ortaya sürülmüştür. Bu milletler endüstriyel ve askerî güçlerinin kaynaklarından koparılmalarına izin vermeyeceklerdir" demiştir.⁵

Emperyalist dünya açısından İran bir başka nedenle de önem taşımaktadır. Bu önem özellikle petrol fiyatları artısından sonra ortaya çıkmıştır. İran petrolden elde ettiği gelirlerin önemli bir bölümünü silah satın almaya ve büyük yatırımlara harcamıştır. 1977 yılında dünya tekellerinin İran'a yaptıkları yatırım harcaması 7 milyar dolara ulaşmıştır.⁶ Bu ülkenin 1973'ten beri ABD'nin tüm silah ihracatının %40'ını satın aldığı ve bu satışların ABD'de 200 bin işçiye iş alanı sağladığı söylenmektedir.⁷ İran'daki bir düzen değişikliğinin sonucunda neler olabileceği konusunda *The Economist* şunları yazmaktadır: "planlama halinde bulunan büyük projeler (nükleer santraller gibi) aksayabilecek; İngiltere ve Amerika'da bir çok fabrikaya iş sağlayan silah satışları tehlikeye düşebilecektir."⁸

Orta Doğu ve tüm dünya açısından önemli bir yer tutan İran'daki son gelişmelere değinmeden önce İran'ın yakın tarihine kısaca bir göz atalım.

20. YÜZYILIN İLK YARISINDA İRAN

Petrolün dünya ölçüsünde öneme kavuşmadığı yüzyıllarda İran önemli yol kavşaklarında bulunması nedeniyle gelişmiş ülkelerin sürekli müdahalesi ile karşı karşıya kalmış ve 19. yüzyılda özellikle İngiltere'ye ve Rusya'ya tanıyan ayrıcalıklarla tam bir sömürge haline gelmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru aydınların, din adamlarının ve tüccarların geliştirdiği mücadele 1906'da ilk önemli başarısını kazanmış ve bir anayasa kabul edilerek meşrutiyet ilan edilmiştir. Şah yanlıları ve meşrutiyetçilerin mücadeleleri kan-

⁵ Le Nouvel Observateur, 13-19 Novembre 1978, s. 46.

⁶ The Economist, 11-17 November, 1978, s. 87.

⁷ Ahmet Faruki, L'armée Iranienne, garante de la dépendance (İran ordusu, bağımlılığın güvencesi) Le Monde Diplomatique, Octobre 1978.

⁸ The Economist, 11-17 November, 1978, s. 87.

lı bir biçimde Şah lehine sonuçlanmıştır.

1909'da İran'da önemli petrol kaynaklarının bulunmasıyla İngiliz-İran Petrol Şirketi kuruldu. Şirket 1914 yılında İngiliz hükümetinin kontrolü altına girdi.

Birinci dünya savaşı sonrasında özellikle toprak ağalığına ve emperyalizme karşı gelişen ve Mirza Küçük Han'ın liderlerinden biri olduğu halk mücadelesinin bastırılması amacıyla İngiltere ile İran arasında, askerî uzman ve para yardımını öngören anlaşma imzalandı. Anlaşmanın meclisçe onaylanmaması üzerine Rıza Han 1921'de bir hükümet darbesiyle başa geçti ve 1923 yılında başbakan oldu. Aynı yıl İngiltere'yle "İran ordusu için yapılacak harcamalarını karşılama ve yeni bir Pehlevi hanedanının oluşturulması" karşılığında bir petrol anlaşması imzalandı.⁹ 1925 yılında Kaçar Hanedanını tahttan indiren Rıza Han, Şahlığını ilan etti. Şah Rıza, özellikle İngiltere'nin sağladığı silah yardımı ve askerî uzmanlarla ülkeyi kontrol altına aldıktan sonra 1928'de yabancı ülkelerle yapılmış anlaşmaları iptal etti, üst yapıda reformlara girişti. 1932 yılında İngiliz-İran Petrol Şirketinin ayrıcalığı iptal edildi, 1933'de ayrıcalık alanı daraltılarak ve İran Hükümetine ödenecek pay artırılarak yeni bir anlaşma imzalandı. Şah Rıza yönetimi giderek sert bir diktatörlüğe dönüştü. 2. Dünya Savaşı öncesinde faşist Almanya'yla ilişkiler gelişti.

İkinci Dünya Savaşı başladığında İran tarafsızlığını ilan etti. Ancak Almanların ülke içindeki faaliyetleri son bulmadı. 1941 yılında İran hükümetinin Almanları sınır dışı etmeyi reddetmesi üzerine, petrolü de denetim altına almak isteyen müttefikler İran'ı istila ettiler. Şah Rıza tahttan çekildi, yerine oğlu Muhammed Rıza geçti. İstila 1946'da son buldu. Azerbeycan ve Kürdistan'da Sovyetler Birliği'nin de desteklediği bağımsızlık hareketleri gelişti. Bu arada ABD'yle İran arasında "İran ordusunun etkinliğini artırmak amacıyla" bir anlaşma imzalandı. 1947 yılında Amerikalı bir subayın komutasındaki İran ordusu Kürdistan'a yürüdü: hareket kanlı bir biçimde bastırıldı. Bu yılı izleyen soğuk savaş yıllarında ABD-İran ilişkileri giderek gelişti.

⁹ U. Albrecht, D. Ernst, P. Lock, H. Wulf, Silahlanma ve Azgelişmişlik, Birikim Yayınları, 1978, s. 136.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ülkede beliren görece özgürlük ortamı ülkede güçlü bir demokratik hareketin gelişmesine yol açmıştı. Musaddık'ın liderliğindeki ulusal cephenin ve 1941'de kurulan TUDEH (İran Halk Partisi)'nin etkinliği artmıştı. Şah'ın ülkede egemenliğini kurmak istemesi, bu arada 1906 Anayasasının değiştirilerek Şah'a meclisi feshetme yetkisinin verilmesi, 1949'da TUDEH'in yasa dışı ilan edilmesi ülkede büyük tepkilerle karşılanmaktaydı. Aynı yıl İngiliz-İran Petrol Şirketiyle ek bir petrol anlaşması hazırlandı. İran'ın petrol payı 1950'de 16 milyon sterlindi. Aynı yıl İngiliz Hükümetinin İran petrolünden elde ettiği vergi geliri 50 milyon sterlindi.¹⁰ Bu gerçeklerin, ARAMCO'nun Suudi Arabistan'da petrol kârını hükümetle şirket arasında yüzde elli-elli olarak paylaştıran bir anlaşma imzalamasının öğrenilmesi petrolün millileştirilmesi kampanyasını hızlandırdı. 1951'de içinde gerici ve tutucu unsurlar çoğunlukta olmakla birlikte, Meclis petrolün Millileştirilmesini kararlaştırdı. Aynı yıl bu mücadelede önderlik eden Musaddık Başbakanlığa getirildi.

ABD bu gelişmelerde, belirleyici olmamakla birlikte Musaddık yanlılarını destekledi.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerikalı uzmanlar ABD'nin petrol gereksinmesi konusunda bir rapor hazırlamışlardı. Bu raporda şöyle deniyordu: "Büyük güç olan petrolün geleceği artık Amerikan karaparçasında değildir. Dünya petrol üretiminin ağırlık noktası, Meksika körfezinden ve Karayipler bölgesinden (Venezuela) İran Körfezi çevresindeki bölgeye kaymaktadır. Bu gelişme ilerde de böyle sürüp gidecek ve kesin bir değişime götürecektir."¹¹ ABD'nin ve Amerikan petrol şirketlerinin bu rapor üzerine İran'a ilgileri arttı. Bu şirketlerin İran petrolünden yararlanma istekleri uzun bir süre yanıtsız kalmıştı. İkinci Dünya Savaşını izleyen yıllarda ABD'nin İngiltere üstündeki baskıları ancak 1947'de sonuç vermiş ve Standart Oil ve Socony Vacuum Oil

¹⁰ B. Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü* (İran), Anadolu Yayınları, 1968, s. 51.

¹¹ *İbid.*, s. 43.

Şirketleri İngiliz-İran Petrol Şirketiyle petrol satış anlaşmaları imzalamışlardı. Ancak bu anlaşmalar Amerikan petrol şirketlerini tatmin etmekten uzaktı. ABD petrolün millileştirilmesinden önce İran'da İngiliz nüfuzuna muhalefet edenleri desteklemişti. Amerikan elçisi Henry Grady de Amerikalıların İngilizlere karşı İranlıları destekleyeceklerini söylüyordu.¹²

İngiliz Hükümeti ve BP^{12a}'nin uluslararası yargı mercilerine başvurması, alınan karardan geri dönülmesi için çabalaması sonuç vermedi. İngiliz-İran Petrol Şirketi İran'ı terketti.

İngiltere'nin İran krizini tek başına atlatması olanağı, ABD'nin bu yıllarda dünya politikasındaki ve özellikle de bölgedeki durumu nedeniyle ortadan kalkmıştı. ABD'nin İran'a bir İngiliz müdahalesini hoş karşılamayacağını bildirmesi, bu görüşü kanıtlayan olaylardan biridir. Amerika bu krizde önce hakem rolü oynuyordu. Bu arada İngiltere 1952'de İran petrolünü işletmek üzere bir konsorsiyum kurulması görüşünde olduğunu duyurmuştu. Bir süre sonra İran olayının çözümlenmesi için yapılan girişimlerin ağırlık noktası Washington'a geçti. B. Nirumand bu konuda şunları yazmaktadır: "ABD, peşinde koştuğu hedeflerin ilki, yani İran'da İngiliz etkisinin yok olması gerçekleşinceye kadar Musaddık'ın yükselmesine ve İran petrolünün devletleştirilmesine ses çıkarmamıştı. Artık İran'ın petrol zenginliğine Amerika'nın da katılmasına Yakın ve Orta Doğu'daki Amerikan nüfuz bölgesi içine girmesine götüren yol açılmıştı."¹³

İran'da petrolün millileştirilmesi, Meksika'da yine BP'nin elinde bulunan petrolün millileştirilmesinden sonra meydana gelen ikinci millileştirme hareketiydi. Musaddık'ın geri adım atması için ABD ve İngiltere'nin ortak çabaları sonuç vermedi. Bu durumda petrol şirketleri ve emperyalist ülkeler, İran petrolü konusunda kendi aralarındaki mücadeleyi sürdürürken, Musaddık'ın devrilmesi için hep birlikte harekete geçtiler. Anthony Sampson *The Seven*

¹² Anthony Sampson, *The Seven Sisters*, Bantam Books, s. 140. [The Seven Sisters (Yedi Kızkardeş) ile dünyanın en büyük yedi petrol tekeli, yani BP, Shell, Gulf, Mobil, Exxon, Texaco, Socal Petrol Şirketleri kastediliyor.]

^{12a} İngiliz-İran Petrol Şirketi 1954'de BP (British Petroleum) adını aldı.

¹³ B. Nirumand, *age*, s. 90-91.

Sisters adlı yapıtında şöyle söylüyor: “BP’nin durumu, o dönemde ciddi bir petrol açığı bulunmayışı nedeniyle rahatı. BP büyük sermaye rezervlerini diğer ülkelerdeki, özellikle de kısa bir süre sonra İran’ın petrolünü karşılayan Kuveyt’teki üretimini arttırmak için harcadı. Amerikan şirketleri Suudi Arabistan ve Kuveyte yeni üretim malzemesi gönderdiler. “Yedi kızkardeşin” herbirinin, İran’a ve diğer petrol sahibi ülkelere, onların petrolü olmadan da iş yapabileceklerini göstermekte çıkarı vardı. İran, sürekli bir biçimde dünya pazarlarının dışında kalmanın karanlık geleceğiyle karşılaştı.”¹⁴

İngiliz-İran Petrol Şirketi İran’ı terkettikten sonra petrolün yeterince işletilmesi sağlanamadı; dünya petrol tekelinin İran petrolüne uyguladıkları bojkotla ülke en önemli gelirinden yoksun kaldı ve buna bağlı olarak ekonomik durumu giderek kötüleşti. 1950’de 32 milyon ton olan petrol üretimi, 1951’de 17 milyon tona, 1952 ve 1953’te 1,3 milyon tona düştü. 1950’de 4 milyar riyal olan petrol gelirleri 1952’de sıfıra yaklaştı; ithalât 1950’de 6,5 milyar riyalden 1952’de 3,8 milyar riyale düştü; 1950’de 155 milyon riyal fazlası olan dış ödemeler dengesi 1951’de 2,5 milyar, 1952’de 1,1 milyar riyal açık verdi.¹⁵

Bu arada Musaddık Senatoyu dağıttı ve Meclisten özel yetkiler aldı; daha sonra Şah’a karşı bir kampanya başlattı. Tasarlanan toprak reformu nedeniyle parlamento da temsil edilen toprak sahipleri Musaddık’ın karşısına geçtiler. Önceleri diğer dini liderlerle birlikte Musaddık’ı destekleyen parlamento başkanı Kaşani de muhalefet saflarına geçti. Ayrıca, Musaddık’ın savunma bakanlığını üstüne aldıktan sonra ordu içindeki girişimleri Ordunun üst kademelerinde büyük tepkiler doğurmuştu. Muhalifler parlamentoyu da çalışmaz hale getirdiler. Musaddık ise TUDEH’le işbirliğine girmiyor, muhalefetin tüm girişimlerine karşı “demokrasiyi” savunuyordu.

Daha sonra Gulf Oil şirketinin başkan yardımcılığına

¹⁴ Anthony Sampson, *age*, s. 140.

¹⁵ The Middle East, 1955, Europa Publications, s. 261. [İran’la ilgili petrol dışı veriler, başka kaynak gösterilmeyen yerlerde Europa Publications tarafından yayınlanmış The Middle East 1948, 1955 ve 1963 ve The Middle East and North Africa 1967-68 ve 1976-77 yayınlarından derlenmiştir.]

getirilen CIA ajanı Kermit Roosevelt İran’da Musaddık’ı devirme hareketini yönetmekle görevlendirildi.¹⁶ Ekonomik krize karşın, Musaddık 1953’te Parlatentonun feshini öneren referandumdan başarılı çıktı. Şah’ın Musaddık’ı görevden almak için giriştiği hareket sonuçsuz kaldı ve Şah ülkeden kaçtı. Bu arada CIA’nın Musaddık’a karşı olanlara para dağıtmaya kadar varan girişimleri sonuç verdi ve İkinci Dünya Savaşında Nazilerle işbirliği yapan, 1941’de tutuklanan ve Musaddık’ın başbakanlığa geldiğinde İçişleri Bakanlığında bulunan General Zahidi 1953 Ağustosunda bir askeri darbeyle Musaddık’ı devirdi. Şah İran’a döndü. Musaddık tutuklandı, daha sonra hapse mahkûm edildi. Bu arada büyük bir terör başladı. Binlerce yurtsever, ilerici tutuklandı, yüzlercesi kurşuna dizildi. Ulusal Cephe ve TUDEH yanlıları, ilerici subaylar bu baskıların boy hedefi oldu.

Yeni hükümet İngiltere’yle Musaddık döneminde kesilen diplomatik ilişkileri yeniden kurdu. Petrol anlaşmazlığının çözümü için çalışmalar başladı. Ülkede İngiltere aleyhinde, ABD’nin de gizlice desteklediği tepkiler ve İran krizinin sonuçlanmasında ABD’nin oynadığı rol nedeniyle, BP kırk yıl süreyle yararlandığı petrolden artık tek başına yararlanamazdı. Nitekim görüşmeler sonunda petrol işletme hakkı sekiz şirketten oluşan bir konsorsiyuma (OSCO) verildi. Yüzyılın başından beri BP’nin kontrolü altında bulunan İran petrolü artık dünyanın yedi büyük tekelinin ortaklaşa kontrolüne geçmişti. Konsorsiyum’a %40’la BP; %14’le Shell; %7’yle (herbiri) Gulf Oil, Mobil, Exxon, Texaco, Socal; %6’yla Fransız Petrol Şirketi (CFP) ve %5’le İricon Agency adı altında küçük Amerikan şirketleri topluluğu ortak olmuştu. Böylece Amerikan petrol şirketlerinin payı %40’a ulaşıyordu. Anlaşma uyarınca konsorsiyum’a 25 yıllık işletme hakkı veriliyor, bunun karşılığında petrol kârı İran hükümetiyle şirketler arasında yarı yarıya payediliyordu. İran hükümeti ve BP dışındaki şirketler BP’ye bir tazminat ödemeyi kabul ediyorlardı. Ancak tekeller kendi aralarında yaptıkları bir gizli anlaşmayla petrol satın

¹⁶ David Wise, B. Ross, *Görünmeyen Hükümet CIA*, Onur Yayınları, s. 134 ve Anthony Sampson, *age*, s. 151.

alma konusu yanında, piyasada bir üretim fazlası olmaması için üretimi nasıl kısıtlayacaklarını da karara bağlıyorlardı.¹⁷

1953 SONRASI

1953'ten sonraki dönemin en önemli yanı İran'ın ABD'yle ilişkilerinin gelişmesidir. Darbeden hemen sonra İran'a 45 milyon dolarlık, birkaç ay sonra da 16 milyon dolarlık ABD yardımı geldi. İran Bağdat Paktına girdi ve 1959'da ABD'yle ikili savunma anlaşması imzalandı. Bu anlaşmada "İran ve ABD, saldırıyla karşılaşma durumunda, Orta-Doğuda barış ve güvenliği sağlamak amacıyla, karşılıklı anlaşmayla ve Ortak Karar [Eisenhower Doktrini —KG] uyarınca, silahlı güç kullanmayı da kapsayan harekete girerler" deniyordu. Bu dönemde, 1953-1963 yılları arasında, ABD İran'a 600 milyon dolarlık askeri yardım yaptı.¹⁸ B. Nirumand N. Rockefeller'in D. Eisenhower'e yazdığı mektuptan şu pasajı aktarmaktadır: "Ekonomik yardım yoluyla İran petrolünü sınırsız avucumuzun içine aldık. Bugün İran pazarı da ekonomimiz için güvenilir bir üs olmuştur. İran'da gösterdiğimiz yoğun ekonomik çalışmalar, ülkenin tüm dış politikasını kontrol altına almamızı, özellikle İran'ın Bağdat Paktına girmesini sağlamıştır."¹⁹ İran bir taraftan da yeniden gelmeye başlayan petrol gelirleriyle silah alımına yöneldi. Bu silahlanma özellikle içe yönelmişti. Burada yine B. Nirumand'ın Amerikalı gazeteci Walter Lippmann'ın bir yazısından yaptığı aktarmaya değinelim. Lippmann şöyle yazıyor: "... İran'da bizim askeri yardımımız dışarıya değil, içeriye dönüktür. İran ordusunu bir Rus işgalini önlemek için kurduğumuz saçmadır ve Şah'ın desteklenmesi için gerekli parayı vermesi yolunda Kongreye yapılan rica ile ilgili sembolik bir laftır. ... İran'ı desteklememizin asıl nedeni muhtemel bir dünya savaşında taşıdığı önem değil, Şah'ın bizimle dost olan hükümetini ayakta tutmaktır."²⁰

¹⁷ Anthony Sampson, age, s. 156.

¹⁸ Ahmet Faruki, agy.

¹⁹ B. Nirumand, age, s. 160.

²⁰ İbid., s. 109.

1957'de CIA'nın yardımıyla SAVAK (Şah'a bağlı gizli servis) kuruldu.

Şah Sovyetler Birliğiyle de ilişkilerini yeniden kurmak için girişimde bulundu. 1954'te Sovyetler Birliği'nin bölge politikasına uygun olarak, İran'a olan savaş borçlarını ödemesi sonunda 1957'de sınır anlaşması imzalandı.

Şah bu dönemde ülke içindeki muhalefeti sindirmek için büyük bir baskı kullandı. Ancak ülke içinde Şah rejimine karşı mücadele de, çeşitli sınıfların talepleri de bastırılmadı.

ŞAH'IN "AK DEVRİMİ" VE SONRASI

Şah halkın muhalefetini yalnız terörle bastıramayacağını bilinciyle, geniş halk kitlelerinin taleplerini gerçekleştiriyor görünmek için 1960'larda bir reform hareketine girişti. Bu reformların temel amacı bir yandan ülkeyi pazara açmak diğer yandan devletin denetim mekanizmasını geliştirmekti. 1962 yılında kabul edilen toprak reformu yasasından sonra 1963'te geniş kapsamlı bir reform programı hazırlandı. 1963-1975 yılları arasında çıkarılan 14 yasa toprak reformu ve toprak reformunun finansmanı; ormanların, su kaynaklarının devletleştirilmesi; seçim; işçilere kuruluş gelirlerinden pay verme, kuruluşların hisselerini işçilere satma; eğitim, sağlık, adalet; ülkenin örgütlenmesi; enflasyon ve hayat pahalılığıyla mücadele konularını kapsıyordu.²¹

Toprak reformu Şah'ın kendi topraklarını dağıtmasıyla başlamıştı. Büyük bir reklam kampanyası altında sürdürülen bu dağıtımın iç yüzü ise bambaşkadır. Şah'ın dağıttığını ilan ettiği topraklar babasından kalmış, ancak Şah ülkedeki politik baskı sonunda bu toprakları hükümete bırakmıştı. 1949'da Şah bu toprakları parlamento kararıyla mülkiyetine geçirmiş, Musaddık döneminde de yeniden hükümete vermişti. Darbeden sonra Şah bu toprakları geri almıştı. Dağıtılan topraklar işte bu topraklardı, ve bu dağıtım işi için kurulan bir banka Şah'a sattığı toprakların bedelini peşin olarak ödüyordu. Toprağı satın alanlar ise bedeli bu

²¹ Hamid Safari, Beyaz Devrim Efsanesi ve Gerçekler, Barış ve Sosyalizm Sorunları, 11 Kasım 1976, s. 970.

bankaya taksitle geri ödüyorlardı.

1956 yılındaki verilere göre kırsal kesimde yaşayan 15 milyon köylünün %60'ı topraksızdır; %23'ünün 1 hektardan az, %10'unun 1-3 hektar, %1'inin 20 hektardan çok toprağı vardır. Yani köylülerin %93'ü yaşayabilmek için başkasının toprağında çalışmak zorundaydı.²²

Toprak reformunun başladığı yıllarda İran'daki tüm köylerin %20 kadarı 5 ya da daha çok köye sahip olan kişilere aitti. 1962 yasasıyla 1'den fazla köye sahip olma hakkı kaldırıldı. Yasayla 1 milyon 400 bin hektar ekilebilir toprak 280 bin kadar çiftçi ailesine satıldı. Bu topraklar tarıma elverişli alanların ancak %10'unu oluşturmaktaydı.²³ Reformdan sonra topraksız ailelerin sayısı 3,5 milyon civarındaydı ve çok sayıda topraksız köylü reform nedeniyle geleneksel toprak işleme hakkını yitirmiş ve kentlere göç etmiştir.²⁴ 1965 yılında toprak reformunun ikinci aşaması başlatıldı. Alanlar 30-150 hektarla sınırlandırıldı. Ancak makina kullanılan alanlar 500 hektar olarak kaldı. Ayrıca tarıma açılan boş alanlar için sınırlama konmadı. "Bu önlemlerin daha zengin toprak sahipleri için felâketi yumuşatmak ve kiralanmış emek-gücü ile sürekli olarak makineli tarım yapmayı teşvik etmek gibi"²⁵ ikili bir sonucu oldu. Ayrıca hükümet toprak sahibine, köylüye sattığı toprağın bedelinin üçte birini peşin olarak ödüyordu. Toprak reformu yasası bir yandan da kooperatifçiliği geliştirdi. Kalkınma planlarında bu alandaki yatırımlara ayrılan paranın önemli bir bölümünü alt yapı yatırımları oluşturmuştur.

Toprak reformunun finansmanı ile ilgili yasa ise devlet fabrikalarının pay senetlerinin satılmasını amaçlıyor, böylece büyük toprak sahiplerine önemli bir taviz veriliyor, sanayiye sermaye sağlanıyor ve devlet fabrikaları emin ellere teslim ediliyordu.

İran'daki toprak reformu emperyalizmin bağımlı ülkelere uyguladığı reforma bir örnektir. Toprak reformu yasasının çıkarıldığı 1962'de bir Meclis'in bulunmaması, feodal toprak ağalarının muhalefetini de asgariye indirmiştir. Re-

²² B. Nirumand, age, s. 138.

²³ İbid, s. 142.

²⁴ Fred Halliday, İran: Şah'ın İki Krizi, Birlikim, Kasım 1978, s. 35.

²⁵ The Middle East and North Africa, 1976-77, s. 336.

form ülkeyi pazar haline getirmede, tarımdan sanayiye sermaye aktarımını kolaylaştırmada önemli bir yer tutmuştur.

Eğitim, sağlık, vb.. konulardaki reformlarla ilgili olarak *Silahlanma ve Azgelişmişlik* adlı yapıtta şu görüşler yer alıyor: "‘Bilim ordusu’ adı altında 50 bin lise mezunu genç, alfabe öğretme kampanyalarıyla kırsal alana yollandı. İran yüksek okullarında 1967'ye kadar ancak 19 bin yer bulunduğundan, askerlik hizmeti, eğer kendilerine görev bulunmazsa, politik alanda kolayca birer tehlike haline gelebilecek çok sayıda genç adamı öğretmenliğe bağladı. Böylece, aynı zamanda çeşitli bölgelerdeki toplumsal duruma ilişkin haberler almak ve kırsal kesim halkını gözetlemek için etkin bir araç bulunmuş oluyordu. 1964'ün ocak ayında kurulan 'sağlık' aynı biçimde askeri denetim ağının geliştirilmesine katkıda bulundu ... 8.400 İranlı doktordan %40'ı bu program başladıktan sonra orduda, jandarmada ya da poliste görev almıştı. 1965'te oluşturulan 'kalkınma ve gelişme ordusu'nun üstlendiği görevler ise, başka orduların militarist kalkınma yolundaki kamu hizmeti faaliyetleri (civil action) ile karşılaştırılacak türdendi."²⁶

Cehaletle mücadele sonunda, öğrenci sayısının nüfusa oranı 1960'larda %8'den 1973'te %16'ya çıkmasına karşın, halkın yarısından fazlası okuma yazma bilmemektedir. Kırsal kesimlerde bu oran %85'e varmaktadır.

İşçileri kuruluş kârına ortak etme konusundaki yasanın ise verimi artırma ve sınıf bilincini körletme amacına yöneldiği açıktır. 1965-67 arasında toplam üretim %28 oranında artarken, sanayi işçilerinin ücretlerindeki artış ancak %14 olmuştur.²⁷

"Ak Devrim" diye adlandırılan bu reformlar bütünü, İran'da bağımlı kapitalizmin gelişmesini hızlandırmıştır. 1955'te birkaç tekstil, şeker, tütün, çimento vb. alanlarda fabrikaları bulunan İran sanayii 1975'lerde petrokimya, otomotiv montaj, dayanıklı tüketim malları vb.. alanlarda çok sayıda fabrikaya sahipti. 1958'de 208 bin kişi (nüfusun %1 kadarı) sanayide çalışıyordu;²⁸ 1975'lerde bu rakam 2 mil-

²⁶ U. Albrecht, D. Ernst, P. Lock, H. Wulf, age, s. 149.

²⁷ Ahmet Hasan Abadani, İran Raporu, Üçüncü Dünya Yayınları, İstanbul 1977, s. 32.

yonu (nüfusun %6'sı) ulaşıyordu. 1963-1974 yılları arasında sanayii sektörü yılda %20 oranında büyürken, 1968-1973 yılları arasında tarım sektörü yılda %3 oranında büyüdü. Sanayiinin gelişmesinde temel politika ithal ikamesi politikası oldu. Böylelikle de dışa bağımlı tüketim sanayii ve bu sanayiinin girdilerini üretecek ara malları ve yatırım malları sanayii hızla geliştirdi. 1963'lerde önemli miktarlarda taşıt aracı ithal eden İran, ülkede kurulan otomotiv montaj sanayinin üretimi nedeniyle iç gereksinimin önemli bir bölümünü karşılamış, ayrıca 1974'te yaklaşık 25 milyon dolar tutarında taşıt aracı ihraç etmiştir. 1963'lerde sanayinin en önemli ürünleri gıda ve içki, tekstil, çimento idi. 1973'lerde dayanıklı tüketim maddelerinin sanayi ürünleri içinde önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. 1960'ta 1 milyon dolayında bulunan radyo alıcısı sayısı 1965'te 1,6 milyona, 1975'te 5 milyona çıkmıştır. Yine 1960'ta 25 bin olan televizyon alıcısı sayısı 1965'te 100 bine, 1975'te 2 milyona çıkmıştır. 1964'te 200 bin dolayında bulunan taşıt aracı sayısı 1973'te 750 bin dolayındadır.

Bu gelişmelere karşın 1971'de faal nüfusun %48'i tarım ve ormancılık alanında çalışmaktadır. Bu oran 1977'de %40 dolayındadır.

Tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesi, köyden kente büyük bir göç yaratmıştır. Nüfusun 19 milyondan 33,4 milyona yükseldiği 1956-1975 yılları arasında, Tahran'ın nüfusu 1,6 milyondan 4,2 milyona çıkmıştır. 1956-1966 yılları arasında toplam nüfusun %36 artmasına karşın 15 büyük kentin nüfusu %47,5 artmıştır. Bu artış 1966-1975 arasında daha da büyüktür.

SON YILLARDAKİ GELİŞMELER

Yüzyılın başından beri İran'ın emperyalizme olan bağımlılığı, özellikle 1953'ten sonra iyice pekişmiş, İran, emperyalizmin Orta-Doğu ve özellikle Basra Körfezindeki jandarmalığını üstlenen bir ülke durumuna gelmiştir.

Ülkenin en önemli gelirini oluşturan petrol dünya te-

kellerinin denetimi altındadır. 1974'te OSCO İran Petrol üretiminin %92'sini gerçekleştirirken, Musaddık döneminde kurulan İran Ulusal Petrol Şirketi üretimin yalnızca %0,3'ünü gerçekleştiriyordu.²⁹ Petrol ihracatına daha önce değinildiği için burada yalnızca petrol dışı ihracata bir göz atacağız. 1975 yılında tüm ihracatın %77'sini geleneksel ürünlerle (halı, deri mamulleri vb.) tarım ürünleri oluşturmaktaydı. 1974 yılında ihracatın %16'sı Sovyetler Birliği'ne yapılmıştır. Bu ihracatın önemli bir bölümünü doğal gaz oluşturmaktadır. Aynı yıl ithalatın %85'ini silah, demir-çelik (%17,5), makina ve donatım (%13) ve diğer sanayi girdileri oluşturmaktadır. Bu toplamda, sırayla, %20'yle ABD, %18'le Federal Almanya, %15'le Japonya yer alıyor; Sovyetler Birliği ise toplam ithalatın yalnızca %4'ünü sağlıyordu. 1975 yılında İran'ın tüm ithalatının %42'sini Avrupa Ekonomik Topluluğu devletleri karşılıyordu.

Önemli sanayi dallarında ise yabancı şirketler ya da bu şirketlerle ortaklık egemendir. Buna birkaç örnekle değinelim. Petrokimya sanayiinde Amerikan ve Japon firmaları %50'lere varan paylara sahiptir. İlk demir-çelik fabrikası Sovyetler Birliği kredisiyle kurulduktan sonra bu alanda Alman, İtalyan, Fransız ve Avusturya firmaları yeni tesisler kurmaktadır. Bir alüminyum fabrikası ise İran-Pakistan hükümetleriyle Reynolds Metals tarafından kurulmaktadır. Motor ve otomotiv fabrikaları ise Chrysler, Citroen, Renault, General Motors, Leyland, Volvo, Daimler-Benz gibi şirketlerin lisansı ile çalışmakta ya da doğrudan bu şirketlere aittir.

İran'ın emperyalizme bağımlılığının en çarpıcı örneğini ise İran ordusu oluşturmaktadır. Ahmet Faruki bu konuda şu görüşleri dile getiriyor: "ABD İran'ı yalnızca tepeden, Şah iktidarıyla kontrol altına almaya değil, aynı zamanda bu ülkenin rejiminin kendi çıkarlarına en uygun yönde gelişmesini sağlayarak kontrol altına almayı yeğledi. Bunun için çok dallı olan ve kendisine organik olarak bağlı bulunan bir devlet cihazının yaratılması gerekiyordu. Washington strateji uzmanlarının görüşüne göre, bu görevi ancak im-

²⁹ Maxime Rodinson, *İslam and Capitalism*, Penguin Books, s. 120.

³⁰ *The Middle East and North Africa*, 1976-77, s. 345.

paratorluk ordusu yerine getirebilirdi." 1953-1973 yılları arasında Şah'ın ABD'den satın aldığı silahların tutarı 5 milyar dolardı. 1974'te bu tutarın 4 milyar dolar olduğu belirtilmektedir.³⁰ ABD, Sovyetler Birliğinden silah yardımı alan Hindistan ve Irak'ı ve Yemen ve Oman'daki gelişmeleri gözönüne de alarak İran'a silah yardımını ve silah satışını sınırsız tutmuştur. Özellikle son yıllarda yüksek teknolojik bilgi gerektiren silahların İran'a girmesi, bu alanda yeni bir Vietnam örneği getirmiştir. Aileleri dışında, İran'da bulunan 43 bin Amerikalı uzmanın 11 bini doğrudan askerî danışman statüsündedir. Bunlardan çoğunun ise modern silahları kullanmakta olduğu söylenmektedir.³¹ Bu durum İran ordusunu "Amerikan askerî aygıtının bir uzantısı durumuna" sokmuş bulunmaktadır.

İran'ın temel gelirini petrol ve petrol ürünleri gelirleri oluşturmaktadır. Ülkenin dış gelirlerinin %97'si (1974'te), hükümet bütçesinin ise %82'si petrol gelirlerinden karşılanmaktadır. Bu gelirler 1963'te 900 milyon dolar iken, 1973'te 4 milyar dolara, 1974'te 18,7 milyar dolara, 1976'da 22,47 milyar dolara çıkmıştır. IPE'nin verilerine göre (ihracat gelirlerinden ithalat ve hizmetler için yapılan harcamalar çıkarıldıktan sonra elde edilen) "yatırılabilir fazla" 1973'te 1 milyar dolar, 1974'te 10,7 milyar dolar olmuş, 1976 yılında ithalatın 17 milyara çıkmasıyla 2,7 milyar dolara inmiş, 1977'de yeniden yükselerek 13 milyar dolara yükselmiştir.³²

IMF İran'ın 1977'nin ilk üç ayı sonunda 1,6 milyar dolar dış ödemeler fazlası olmasına karşın 1978'in aynı döneminde bu fazlanın 190 milyon dolara düştüğüne dikkati çekmiştir.³³ Aynı kaynağa göre İran devlet sektörünün 1977 yılının ilk üç ayı sonunda dış borçları, 6,5 milyar doları buluyordu ve 10 milyar dolarlık bu bütçe açığını kapatmak için 2 milyar dolar dış paraya ihtiyacı vardı.

İran için hayati olan petrolün ise 1977 yılı üretim kapasitesiyle 30 yıl içinde tükeneceği hesaplanmaktadır.

Bu ekonomik durum İran'daki toplumsal dengesizliği

alabildiğine artırmıştır. 1963'te 200 dolar olan kişi başına gelir 1975'te 1274 dolara yükselmiştir. Ancak ulusal gelirin %60'ına nüfusun %20'si sahiptir. Ayrıca *The Middle East and North Africa* kırsal kesimle kentsel kesim arasındaki gelir farkının 5 katı bulduğunu belirtmektedir. İşsizlik hızla büyümekte, yoksulluk tüm emekçi kesimleri etkisi altında bulundurmaktadır. 1975 yılında enflasyon %30'a ulaşmıştır. Ayrıca orta tabakaların ekonomik sorunları da çözümsüz kalmaktadır. Ekonomiyi ellerinde bulduran 200 ailenin servetleri hızla artmaktadır. 45 aile, her birinin sermayesi 10 milyon riyali aşan yerli şirketlerin %80'ini denetlemektedir.³⁴ Petrol gelirleri bir yandan silah alımına, saray çevresine, işbirlikçilere ve ordunun seçkin zümresine gitmiş, orta tabakalar dahil İran halkı bu gelirlerden pay alamamıştır. 1974 yılında Şah'ın, en büyük silah yapımcılarından biri olan ve en önemli silahlanma dallarında birçok işe katılarak etkin durumunu koruyan Krupp'un hisselerinin %25'ini alması da yine silahlanmayla ilgili bir yatırımdır.³⁵ İran'ın bir tür uranyum işletme tesisi kurmayı amaçlayan ve Fransa'nın yönetiminde Benelüks ülkeleri, İspanya ve İtalya'nın katıldığı "Eurodif" projesine katılması, ülkede nükleer santraller kurulmasına yönelinmesi nükleer silah yapımını da amaçlayan girişimlerdir.³⁶ İran'da GSMH ortalama %13 oranında artarken askerî harcamalar %26 oranında artmıştır. Askerî harcamalar GSMH'nin 1953'te %2'sine, 1971'de %12'sine, 1977'de %25'ine ulaşıyordu.³⁷ Bu askerî harcamaların önemli bir bölümü Şah tarafından ülkedeki muhalefeti bastırmak amacıyla yapılmıştır. Bugün İran'da 300 bin kişilik bir ordu bulunmaktadır. Bunun dışında 70 bin kişilik imparatorluk muhafız kıtası ve 30-50 bin dolayında kişiyi çalıştıran SAVAK bulunmaktadır.

Ekim Devrimi sonrasında ve Musaddık döneminde bir kaç yıllık görece özgürlük tanıyan İran halkı Şah iktidarlarının sürekli baskısı altında bulunmuştur. 1941'de kurulan TUDEH 1949'da yasa dışı ilan edilmiş, Meclis 1961'de fes-

³⁰ Anthony Sampson, age., s. 313.

³¹ Ahmet Faruki, agy.

³² The Economist, 16-22 september, 1978; s. 95.

³³ *Ibid.*

³⁴ U. Albrecht, D. Ernst, P. Lock, H. Wulf, age., s. 173.

³⁵ *Ibid.*, s. 163 ve *Milliyet*, 26 Kasım 1978, İran'daki Bunalım Nereye Yöneliyor konulu açık oturum.

³⁶ U. Albrecht, D. Ernst, P. Lock, H. Wulf, age., s. 176.

³⁷ Ahmet Faruki, agy.

hedilmiş 1963'te sendikalar kapatılmış, 1975'te ise çiftçi partileri kapatılarak Rastakiz partisinin kurulmasıyla tek parti dönemine geçilmiştir. Ayrıca Kürtler, Beluciler üzerinde yoğun bir ulusal baskı vardır. Muhalefetin sürdürülmesi için Şah yönetimi tüm yöntemleri kullanmaktadır. 1974 yılında yayınlanan Uluslararası Af Örgütü İran Raporuna göre SAVAK siyasi suç işlediğini öne sürdüğü kişileri mahkeme kararına gerek kalmaksızın tutuklayabilir; sanığın avukat seçme hakkı sınırlıdır, ve savunucusunu çoğunluğunu emekli askerlerin oluşturduğu ve avukat olma zorunluluğu bulunmayan kişilerin yer aldığı listelerden seçebilmektedir. Siyasî davalara askerî mahkemeler bakmaktadır. 1976 yılında siyasî tutukluların sayısının 25-100 bin arasında tahmin edildiği Raporda, siyasî tutuklulara kâğıt, kalem, kitap verilmediği ve hemen hepsine çeşitli işkenceler uygulandığı belirtilmektedir. İşkencede ölen çok sayıda tutuklu bulunduğu da Raporda yer almaktadır. Şah yönetiminin kendine karşı gelen ya da gelebilecek ve liberallere kadar varan politik baskısına rapordan bir örnek aktararak değinelim. Bir edebiyat profesörü derslerinde Şah'ın "Ak Devrim İdeolojisi" onaylamıyor sayıldığı için dövülmüş, tutuklanmış ve işkence görmüştür.

Toplumu oluşturan sınıflar arasındaki derin uçurumlar, sürekli baskı, işkence ve cinayetlere karşın İran'da muhalefet faaliyetini sürdürmüş ve bu yıl yoğunlaşan boyutlara ulaşmıştır.

SON GELİŞMELER

Birkaç yıl öncesine kadar öğrenci hareketleri ve gerilla eylemleri olarak somutlaşan Şah aleyhtarı olaylar son aylarda Şah iktidarını sarsan boyutlara ulaşmıştır. Özellikle 10 ve 11 aralık günlerinde gerçekleşen dev kitle gösterileri muhalefetin din adamları kesimini ön plana çıkarmıştır.

Din adamları İran tarihinde önemli roller oynamışlardır. 1890'larda Talbot'a verilen tütün ayrıcalığına karşı çıkmışlar, 1906 meşrutiyet mücadelesinde yer almışlar, 1951-53 döneminde Musaddık'ı desteklemişlerdir.³⁸ Şah'lar ise şii

³⁸ The Economist, 16-22 September 1978, s. 13 ve Political and Social Thought in the Contemporary Middle East, Praeger 1968; s. 376.

liderlerinin etkinliklerini kırmak için çalışmalar yapmışlardır. Bunlardan en önemlisi Şah Rıza döneminde, Şah otoritesini dini yönden desteklemek amacıyla da zerdüştlüğün dirilmesine yardımcı olunmasıdır.³⁹ 1975 yılında ise çıkarılan bir yasayla müçtehitlerin [dini liderler] yönetiminde bulunan vakıflara elkonması kararlaştırılmıştır.

Şah'ın ve bazı Batılı yayın organlarının iddialarına karşın, din adamlarının dile getirdiği önemli talepler ilerici bir yön taşımaktadır. Bu taleplerin başında Şah'ın çekilmesi ve 1906 Anayasasının uygulanması gelmektedir. 1906 Anayasası bazı değişikliklerle günümüze dek yürürlükte kalmıştır. Bu değişikliklerin en önemlisi 1949 yılında Şah'a Meclisi feshetme yetkisi veren değişikliktir. 1906 Anayasası ve bu anayasa dönüş konusunda TUDEH Merkez Komitesi Genel Sekreteri İraz İskendari şunları söylemektedir: "... bu genel hatlarıyla demokratik bir anayasadır, ve ancak Şah vaktiyle buna el atmış, ülkede tek başlı iktidarın kurulmasına yolaçan değişiklikler yapmıştır. Bu nedenle 1906 Anayasasının diriltilmesi isteği hiç te gerici bir belge değildir."⁴⁰ Din adamlarının 1906 Anayasasına dönüş taleplerinin önemli bir nedeni de beş müçtehitten oluşan bir kurul'un yasaların islâm esaslarına uygunluğunu denetleme yetkisinin işletilmesi isteğidir.

İran'lı din adamlarının sözcüsü durumuna gelen ve 1963'ten bugüne kadar sürgünde yaşayan Humeyni, "Müslüman liderlerin büyük halk kitlelerinin liderleri" olduğunu söyleyerek, amaçlarını şöyle açıklamaktadır: "Amacımız ilk aşamada İran'ı yabancıların boyunduruğundan kurtarmak ve bağımsızlığa kavuşturmaktır. İran bugün siyasal, ekonomik, kültürel, askerî alanlarda yabancı boyunduruğundadır; öncelikle İran'ı sömüren tüm yabancıları yurdumuzdan kovmamız gerekiyor. Sonra ülkenin tüm zenginlikleri halkımızın daha iyi yaşam koşullarına kavuşması için seferber edilmelidir. İkinci aşamada hükümet ve yönetimin içine sızmış olan ve yalnız kendi çıkarlarını gözeten kokuşmuş bürokratların tasfiyesi gerekir. Sorumlulukları yetenek-

³⁹ *Ibid.* Political.

⁴⁰ İraz İskendari, İran'da Rejimin Bunalımı, Barış ve Sosyalizm Sorunları, Kasım 1978, s. 49.

li, dürüst ve milliyetçi yurttaşların yüklenmesi gerekir. İslam hükümetinin amaçlarını gerçekleştirmesi için Pehlevi hanedanının İran'da devre dışı bırakılması gerekir, kısaca bu hanedan ve uşakları yönetimde kaldıkça İran'da hiç bir reform düşünülemez."⁴¹ Humeyni başka konuşmalarında ise "İran'ın sanayi toplumu olmasına karşı gelmeyecek, yalnızca bir tüketim toplumu haline gelmesine karşı olduklarını", "Düşünce özgürlüğüne karşı olmadıklarını" belirtmektedir. Toprak reformu konusunda ise görüşlerini şöyle özetlemektedir: "Toprak sahipleri yıllarca İslam'a aykırı bir biçimde bu toprakların gelirleriyle servet sahibi olmuşlardır. Biz kudret sahibi olursak, toprakları eski sahiplerine geri vermek şöyle dursun, onların kurallara aykırı biçimde yığıldığı serveti zaptederek ihtiyacı olanlara dağıtacağız."⁴² Humeyni Orta-Doğuda İsrail'in durumuna karşı çıkmaktadır ancak bunun bir "yahudi düşmanlığı" olmadığı da belirtilmektedir. FKÖ'nün Humeyni'yi desteklemesinin önemli etkenlerinden biri budur.

Sonuç olarak, "İran'da küçük ve orta burjuvaziden kaynaklandığı söylenen"⁴³ din adamları, halk kitlelerinin bir ses duyurma aracı olarak ortaya çıkmaktadır.

Muhalefet cephesinin önemli bir kesimi de özellikle aydınlar üzerinde etkili olan ve Musaddık'ın görüşlerini savunan Ulusal Cephe'dir. Bu kesimin lideri Kerim Sencabi'dir. Ulusal Cephe daha çok referandum yoluyla burjuva demokrasisini yerleştirmek çabasıdır.

1941-1953 yılları arasında İran'daki gelişmelerde ağırlığı duyulan TUDEH eski etkinliğini büyük ölçüde yitirmiştir. TUDEH şimdiki hareketin "ulusal, demokratik ve devrimci bir karakter taşıdığını"⁴⁴ söylemekte, grevleri ve kitle gösterilerini desteklemektedir. İran'da özellikle 1970 yılından sonra seslerini duyuran ve en önemlisi Fedayin-i Halk olan gerilla grupları uzun vadeli silahlı bir mücadele öngörmektedir.

İran'daki muhalefetin önemli bir eksikliği ortak prog-

⁴¹ Cumhuriyet, 2 Kasım 1978.

⁴² Milliyet, 26 Kasım 1978.

⁴³ İraz İskendari, agy.

⁴⁴ İbid.

ramlı bir cephenin oluşmamış olmasıdır. Humeyni "marksistlerle işbirliği halinde olmadıklarını" söylemekte, TUDEH de bu harekete ayrı ayrı katılır durumda olduklarını kabul etmekte ve "hareketin daha önce oluşturulmuş tek bir örgüt tarafından yönetilmediğini" söylemektedir. Ulusal Cephe lideri Sencabi Humeyni'yle Paris'te görüşmüş, 10 Aralık'taki yürüyüşte gösterinin başında er almıştır. Ancak muhalefetin henüz bir ortak programı bulunmadığı söylenebilir.

Şah, kendi iktidarına karşı oluşan muhalefetin mücadelesini geriletmek amacıyla, önce din adamlarıyla diyalog kurabileceğini sandığı Şerif İmami'yi başbakanlığa getirdi. Şerif İmami dini liderlerin hareketini geriletemeyince en son çare olarak gördüğü bir askerî hükümet kurma yoluna gitti. Bu hükümet de yolsuzluklar, rüşvet, işkence ile mücadele edeceğini göstermek amacıyla, 13 yıl başbakanlık yapmış olan Huveyda'yı, SAVAK eski başkanı Nasuri'yi tutuklamışsa da, bu girişimler hareketin gelişmesine engel olamamıştır. Şah'ın esas desteği olan muhafız kıtası ve SAVAK dışında ordu'nun özellikle alt kademelerinde bulunan ve yoksul halk kesimlerinden gelen assubay ve erlerin tüm İran'ı saran olaylardan etkilenmemeleri de düşünülemez.

İran'daki gelişmelerin emperyalist dünyayı nasıl telaşlandırdığını belirtmiştik. Sovyetler Birliği ise gelişmeyi İran halkının belirleyeceğini, sorunun İran'ın iç sorunu olduğunu ancak bir dış müdahaleye özellikle de askerî müdahaleye seyirci kalamayacaklarını bildirmiştir.

Emperyalizm Şah'ı açık olarak desteklemektedir. The Economist "Bütün başarı ve başarısızlıklarıyla Şah'ın İran'ın başında kalması, hem bu ülkenin hem de bu ülkenin büyük önem taşıdığı Batı'nın çıkarıdır." diyordu.⁴⁵ Ancak olayların sürmesi ve Şah iktidarının tehlikeye düşmesi Batıya yeni alternatifler aratmaya kadar varmıştır. Askerî hükümetin Batı'nın desteğini sağlaması konusunda aynı derginin 11-17 Kasım tarihli sayısında "henüz desteklenecek başka bir şey ve başka bir kişi bulunmaktadır" demektedir. Emperyalizm için petrolü işletecek, ancak kendisinin Orta

⁴⁵ The Economist, 11-16 Eylül 1978, s. 13.

Doğu ve körfez jandarmalığını sürdürecektir başka alternatif henüz görünmemektedir.

SONUÇ

İran'daki hareket Şah diktatörlüğüne karşı bir demokrasi mücadelesidir. Kapitalizmin gelişmesi yeni bir sınıflar dengesi yaratmıştır. Bugünkü siyasal üstyapı ise bu dengeye uymamaktadır. Ne hergeçen gün yoksullaşan işçi sınıfı ve köylülük, ne işbirlikçi tekelci burjuvazinin dışında kalan orta ve küçük burjuvazi sesini duyuramamakta ulusal gelirden yeterince pay alamamaktadırlar. Bu mücadelenin er geç bir burjuva demokrasisiyle sonuçlanacağı kuşkusuzdur. Bunun Şah'lı ya da Şah'sız bir yönetim olması sorunu değiştirmeyecektir.

İran'daki olayın bir önemli yanı, işçi sınıfının ve diğer emekçi halk kitlelerinin, henüz örgütlü bir biçimde mücadeleyi yönlendirememekle birlikte, bu mücadele sonunda elde edeceği haklardır. Bu hakların emperyalizmin zincirini kırmada önemli bir adım olacağı açıktır.

İran bugün içinde bulunduğu ekonomik yapı nedeniyle emperyalizmle olan ekonomik ve siyasal ilişkilerini kısa bir sürede ve kökten bir biçimde değiştiremeyecektir. Ancak yeni oluşacak yapısıyla, İran'ın emperyalizmin jandarmalığını ne ölçüde üstlenebileceği büyük önem taşımaktadır. Bu alanda kaçınılmaz görünen değişiklikler emperyalizmin Orta Doğu stratejisinde yeni değişiklikleri gündeme getirecektir. İran olaylarının Türkiye devrimci hareketi için en önemli yanlarından biri de budur.

ALAATTİN BİLGİ

KAPİTAL'DE GELİŞTİRİLEN TEMEL KAVRAMLAR, KATEGORİLER VE TANIMLAR

KAPİTAL'in önsözünde Marx, "... bu yapının son amacı da zaten, modern toplumun ekonomik hareket yasasını ortaya çıkarmaktır,"¹ diyor. Burada modern toplum derken Marx, hiç kuşkusuz kapitalist, burjuva toplumu demek istiyordu. Marx, *Kapital*'in birinci cildinde, bu burjuva topluma egemen olan üretim ilişkilerini, yani kapitalist üretim sürecinin ayrıntılı bir tahlilini yapacaktı. Bunu yapabilmek için "meta" toplumun bu en küçük ve yalın ekonomik birimini araştırmalarına çıkış noktası olarak seçti. Kapitalist üretimin daha yüksek ve karmaşık biçimlerinin çözümlenmesi için böyle yapmak zorundaydı da. Meta üretimi, hiç kuşkusuz kapitalizmden çok önce de vardı ama bu üretim biçimi ancak burjuva toplumda genel ve egemen bir ilişki

¹ Karl Marx, *Kapital*, Sol Yayınları, İkinci Baskı, s. 18. (Bu incelemedeki gönderme ve alıntılar, bu baskıdan yapılmıştır.)

halini aldı. Bu tür bir toplumda herşey, ama herşey bir meta olup çıkıyordu; yalnız nesnelere değil, diyelim güzellik, yetenek, deha ya da emek-gücü bile birer meta, alınıp satılabilen sermayeye çevrilebilen bir şey olabiliyordu.

META

Öyleyse, aslında meta neydi? Meta önce, insanın belli bir gereksinimini karşılayan, sonra da bir başka şeyle değişebilen bir nesneydi. Meta olabilmesi için emek ürününün her şeyden önce insanın (buğday, masa, nal, tablo gibi) herhangi bir gereksinmesini karşılaması, ikinci olarak da, başka şeylerle değişilmeye elverişli olması gerekiyordu. Köylünün, kendi doğrudan tüketimi için yetiştirdiği buğday onun beslenme gereksinmesini karşılıyordu, ama bunu atının nalıyla değiştirdiği anda meta niteliğini kazanıyor ve böylece buğday ile nal, bir yandan köylünün, öte yandan nalcının gereksinmelerini karşılayan, değişime konu olabilen nesnelere, metalar haline alıyorlardı. Demek ki, doğrudan tüketim için değil, ama değişim için, satış için üretilmiş ürüne, ekonomide politikte meta adı veriliyordu.

Klasik burjuva iktisatçıları metayı sırf bir emek ürünü diye tanımlıyorlardı. Ne var ki eğer biz yalnız bu tanımın sınırları içerisinde kalacak olursak, metanın, çalışmanın, emeğin bulunduğu her yerde, her zaman var olduğunu ve var olmaya devam edeceğini de kabul etmemiz gerekir. Oysa Marx, sorunun bu şekilde basite indirgenmesine karşı çıkıyor ve metayı, genel anlamda emeğin değil, tarihsel olarak belirlenmiş bir tür emeğin somutlaşması olarak açıklıyordu. Her türden emek harcaması insanoğlunun belli bir gereksinmesini karşılayan bir nesne üretiyordu, oysa metaları yaratan, iki yöne, iki özelliğe sahip bir emek-gücü harcamasıydı. Marx'a göre, her türlü emek, *somut* ve *soyut* olma gibi ikili bir niteliğe sahipti. Bu emek, özel bir biçime ve belirli bir amaca dönük olarak harcanıyor, belirli bir biçim, ceket, sandalye, kâğıt, kalem, vb., yani belirli bir *kullanım-değeri yaratıyordu*. Ve bu *somut* yararlı emeğin özelliği *kullanım-değerlerini* üretmektir. Belirli bir *kullanım-değeri* olan, yani belirli bir gereksinmeyi karşılayan sandalye, somut in-

san emeğinin, marangozun harcadığı emeğin bir ürünü olarak ortaya çıkıyordu. Buna karşılık, özdeş *soyut* insan emeği, metaların değerlerini yaratmakta, bu değeri oluşturmaktaydı.² Aldığı özel biçim ne olursa olsun, ister bir dokumacının, ister bir marangozun emeği olsun, bunların ortak yönleri, ürettikleri ürüne, beze ya da masaya bir *değer*, *değişim-değeri* kazandırmalarıdır. Her metada bulunan bu *soyut* emektir ki, bu metaların belirli oranlarda birbirleriyle değişimlerini olanaklı kılar, bu değişime belirli bir ölçü sağlar. Demek ki meta, bir kullanım-değeri (belli bir gereksinmeyi karşılayan özellik) ile *değerin değişim-değerinin* (üründe somutlaşmış bulunan, toplumsal bakımdan gerekli emek zamanının)³ bir birliği oluyor.

Yukarıda klasik iktisatçıların metayı, düpedüz bir emek ürünü diye tanımladıklarını ve bu tanıma göre metanın daima var olduğu gibi var olmaya da devam edeceğini kabul etmemiz gerektiğini, söylemiş ve Marx'ın sorunun bu şekilde basitleştirilmesine karşı çıktığını belirtmiştik. Nitekim feodal iktisadın egemen olduğu dönemde serfin ürettiği ürünler meta haline gelmiyordu. Serf kendisi, ailesi ve feodal toprak sahibi için hemen hemen gerekli olan şeylerin hepsini üretiyordu, ve kural olarak bunlar bir değişimin konuları olmuyorlardı.⁴ Emeğin yukarıda belirtilen iki yönlü niteliği,

² "Bir yandan, her türlü emek, fizyolojik anlamda, insan emek-gücü harcanmasıdır; ve bu, özdeş soyut insan emeği özelliğinde oluşu ile, metaların değerini yaratır ve ona biçim verir. Öte yandan, her türlü emek, insan emek-gücünün, özel bir biçimde ve belirli bir amaca dönük olarak harcanmasıdır, ve bu somut yararlı emek özelliği ile, kullanım-değerlerini üretir. (s. 61.)

³ "Toplumsal olarak gerekli emek-zamanı, bir mali, normal üretim koşulları altında, o sıradaki ortalama hüner derecesi ve yoğunluğu ile elde edebilmek için gerekli zamandır." (s. 53)

⁴ "Gereksinmelerini kendi emeğinin ürünü ile doğrudan doğruya karşılayan kimse, gerçekte, kullanım-değeri yaratır, ama meta yaratmamıştır. Meta üretmek için, o kimsenin yalnızca kullanım-değerleri değil, başkaları için kullanım-değerleri, toplumsal kullanım-değerleri üretmesi gerekir. (Ve salt başkası için üretmesi de yetmez. Ortaçağ köylüsü, feodal bey için ürün-rant-tahıl, papaz için öşür-tahıl üretirdi. Ama, ne bu ürün-rant-tahıl, ne de öşür-tahıl, bir başkası için üretilmiş olmaları gerçeğine karşın, meta haline gelmemişlerdi. Bir ürünün meta olabilmesi için, kullanım-değeri olacağı başka bir kimseye, değişim yoluyla devredilmesi gerekir.) [4. Almanca baskıya not: Bu parantez içindeki metni eklememin nedeni, çoğu zaman üretici tarafından tüketilmeyen her ürünü, Marx'ın meta saydığı gibi bir yanlış anlayışa düşülmesindedir. —F.E.] Ensonu, hiç bir nesne, yararlı bir şey değilse, değere sahip olamaz. Eğer o şey yararsız ise, onda bulunan emek de yararsızdır; bu emek, emek sayılmaz ve bu yüzden değer yaratmaz." (s. 55)

emeğin toplumsal işbölümü ile birlikte ortaya çıkıyordu. Artık her üretici tek bir nesne ya da hatta bunun yalnızca bir kısmını üretiyor ve üreticilerin gereksinmelerinin karşılanması ancak metaların değişimi ile olanaklı hale geliyor ve ürünler artık meta halini alıyordu. Marx, metaların kendi aralarındaki değişmesinin ve giderek tek bir metan, gümüş ya da altının para işlevini yüklenmesinin, tarih içersinde geçici bir ilişkiyi ifade ettiğini tanıtlıyordu. Bu ilişki, tarihsel gelişmede belli bir aşamada ortaya çıkmıştı ve sınıfsız bir toplumda yavaş yavaş ortadan kalkacak, yokolacaktı.

DEĞER

Günlük yaşamımızda biz, çevremizde binlerce şeyin hatta birbirleriyle karşılaştırılmaları olanaksız gibi görünen şeylerin (diyelim bir tablo ile bir çizmenin) birbirleriyle eşitlendiğini, birbirleriyle değişildiğini görürüz. Bütün bu metalarda bulunan ortak özellik emeğin ürünleri olmalarıdır. Ürünleri birbirleriyle değiştirirken bireyler çok farklı türden emekleri birbirleriyle eşitlemiş oluyorlar. Bu çok farklı türden metaların birbirleriyle değişilebilmeleri bu metaların ortak bir niteliğe sahip bulduklarını tanıtlar. Bu ortak özellik o metanın *değeri*, yani, *üretimde harcanan toplumsal bakımdan gerekli-emek miktarıdır*. İşte çok farklı türden metaların, diyelim, buğdayın kumaşın, bakırın birbirleriyle değiştirilmelerini sağlayan şey taşıdıkları bu değerdir. Bütün bu söylediklerimizden şu sonuç çıkıyor ki, bütün metalarda ortak olan şey belli bir üretim koluna ait somut emek, özel türde bir emek olmayıp, soyut insan emeği, genellikle insan emegidir. Bir toplumun bütün metaların toplam değerinde ifadesini bulan tüm emek-gücü, bir ve aynı emek-gücüdür, dolayısıyla da her bir özel türdeki meta, toplumsal bakımdan gerekli-emek zamanının ancak belli bir parçasını temsil eder. Bir metanın taşıdığı değer şu ya da bu büyüklükte olmasını belirleyen şey ise, o metanın —o kullanım-değerinin— üretimi için toplumsal bakımdan gerekli-emek zamanı ya da emek miktarıdır.⁵ Bütün bu söylediklerimizi Marx'

⁵ "Bir kullanım-değeri ya da yararlı bir madde, bu nedenle, ancak, içersinde soyut insan emeğinin somutlaştığı ya da maddelleştiği için bir değere sahiptir. Peki öyleyse bu değerın büyüklüğü nasıl ölçülecek? Besbelli ki, malın içer-

in şu ünlü cümlesiyle özetleyebiliriz: "Değer olarak bütün metalar, donmuş emek-zamanının belirli kitlelerinden başka bir şey değildir." (s. 54.)

Değer teorisinin temellerini, başlıca temsilcileri Adam Smith (1728-80) ile David Ricardo (1722-1823) olan İngiliz klasik ekonomi politik okulu atmıştı. Bunlar kendilerinden önceki iktisatçıların aksine, burjuva toplumun gerçek servetinin emek ürünü olan ve emeği içeren metaldan oluştuğunu öne sürerek emek değer teorisini kurmuş oluyordı. Bu teoriye göre, metaların değerini (ve dolayısıyla da fiyatını) belirleyen şey ne piyasadaki arz talep, ne dolaşımdaki para miktarı ve hatta ne de şu ya da bu metanın nesnel yararlı niteliğiydi; bu değeri ya da fiyatı belirleyen biricik şey metaların üretiminde harcanan toplumsal bakımdan yararlı emek miktarıydı. Ne var ki, bu iktisatçılar geliştirdikleri bu değer yasasını, her şeyin değerın üzerinden alınıp satıldığı kapitalist sistemin akla uygunluğu ve haklılığının bir kanıtı gibi yorumluyor ve kapitalist ekonomiyi toplumsal üretimin en yetkin sistemi, insan doğasına en uygun ebedi bir düzen olarak savunuyorlardı.

İngiliz klasik ekonomi politik okulunun kapitalist üretim sistemine bu şekilde yaklaşımları, bu sistemin kökenini, özünde taşıdığı uzlaşmaz çelişkileri ve tarih içersindeki geçici niteliğini bilimsel olarak kavramlarını olanaksız hale getiriyordu. Bunlar, kârın, rantın, faizin, değerın parçaları olduklarını bildikleri halde artı-değerın kaynağına inemiyorlardı. Marx, artı-değerın kökenini ilk kez bütün ayrıntılarıyla *Kapital*'de ortaya koyduğu gibi, değerın yalnız ve yalnız canlı emek tarafından yaratıldığını, makineler ile diğer iş ve üretim araçlarının yalnızca maddeleşmiş emek olduklarını ve bu nedenle de herhangi bir değer yaratmadıklarını, kapitalist üretim ilişkilerinin tarih içersinde geçici bir ekonomik ilişkiden başka bir şey olmadığını bilimsel bir biçimde tanıtlıyordu. Marx'ın artı-değer ve kapitalist üretim biçimi ile ilgili savlarını nasıl tanıtladığı yeri geldikçe görülecektir.

diği, değer yaratıcı özün, yani emeğin niceliğiyle ölçülür. Emeğin niceliği, onun süresiyle ölçülür, ve emek-zamanının ölçütü de hafta, gün ve saat olarak ifade edilir." (s. 53.)

Değer teorisine yukarda özetlemeye çalıştığımız biçimde bir açıklık kazandıran Marx, şimdi de bu değer biçimini ve parayı ele alıyordu ve diyordu ki: "Başka bir şey bil-mese bile, herkes, metaların, hepsinde ortak olan bir değer biçimine sahip olduğunu, ve bunun, kullanım-değerlerinin çeşitli maddi biçimleri ile tam bir karşılık gösterdiğini bilir. Bunların para-biçimini kastediyorum." (s. 62.)

Bu incelemelerine Marx, değer para biçiminin kökenini araştırmakla başlıyor, karşılıklı meta değişiminin tarihsel gelişmesini ele alarak, bir metanın belli bir miktarının, bir başka metanın belli bir miktarı ile değiştirildiği yalın ve raslansal değer biçiminden, bir dizi farklı metanın bir ve aynı özel bir meta ile —örneğin, kürk, tuz, bakır, demir ile— değişildiği genel ve yaygın bir değer biçimine geçerek, değer para biçimini ve, altının sözü edilen o özel meta haline (*evrensel eşdeğer* haline) gelişini tarihsel süreç içerisinde inceliyordu.⁶ Daha sonra, paranın, metaların eşdeğeri, dolaşım ve ödeme aracı, iddihar (para yığıma) ve evrensel para olarak çeşitli işlevlerini de ayrıntılarıyla tahlil eden Marx, değişimin ve meta üretiminin tarihsel gelişmesinde paranın oynadığı rolü şöyle ifade ediyordu: "Öte yandan, parayı ele alsak, varlığı, meta değişiminde belirli bir aşamaya işaret eder. Paranın kendine özgü işlevleri, ister metaların eşdeğeri olsun, ister dolaşım ya da ödeme aracı olsun, ister yığılmış ya da evrensel para olsun, bir işlevin diğerine bakarak büyüklüğü ve nispi önceliğine göre, toplumsal üretim sürecinin çok çeşitli aşamalarına işaret ederler." (s. 185.)

EMEK, EMEK-GÜCÜ, ARTI-DEĞER

İngiliz klasik ekonomi politik okulu, "kapitalistler kârlarını nereden ve nasıl elde ederler?" sorusunu ortaya atmış

⁶ Burada, *burjuva* iktisadının bugüne kadar elini bile sürmediği bir görev, para-biçiminin doğuşunun kaynağını, metaların değer-ilişkisi içindeki değeri belirten ifadesinin gelişmesinin kaynağını, metaların değer-ilişkisi içindeki değeri belirten ifadesinin gelişmesinin kaynağını, en yalın ve hemen hemen farkedilemeyecek biçiminden, gözkaşaştırıcı para-biçimine gelinceye kadar incelemek görevi bize düşüyor. Bunu yaparken, aynı zamanda, paranın ne olduğu bil-mecesini de çözeceğiz." (s. 62.)

ama buna bilimsel inandırıcılığı olan bir yanıt bulamamıştı. Eğer bu kâr, kapitalistlerin bir şeyi değerinin altında bir fiyatla satın alıp, değerinin üzerinde bir fiyatla satmalarından ileri geliyorsa, bu neyi açıklardı! Böylece para bir cipten bir başka cebe aktarılmış olurdu ama, kârın toplamında bir artış olamazdı. Şu halde bu kârın (artı-değerin), alım satım sırasında (dolaşım ve değişim alanında) değil, olsa olsa üretim süreci içerisinde yaratılmış olması gerekiyordu. Ama nasıl?

Ricardocu okul, sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi incelerken, metaların değerlerinin, emek tarafından belirlendiği ilkesinden hareket ettikleri halde bunun nasıl olduğunu açıklayamıyorlardı. Marx, işçilerin kapitalistlere sattıkları şeyin, bu iktisatçıların düşündükleri gibi, emeğin kendisi olmayıp *emek-gücü ya da emek* (çalışma) *kapasitesi* olduğu olgusunu keşfetmişti. Emek-gücü de, diğer metalar gibi bir kullanım-değeri ile bir değere (değişim-değerine) sahipti.

Sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi belirlemek çabasında olan burjuva iktisatçıları, emeğin fiyatı, emeğin değeri nedir sorusunu ortaya atıyor ama bunu bir türlü çözemiyorlardı. Marx sorunun bu şekilde formüle edilmesinin yanlış olduğunu gösterdi; çünkü değer, emeğin somutlaşmasıydı. Eğer bu değer emek ile ölçülüyorsa, emeğin değeri diye bir şeyden sözlemek saçma oluyordu. Değere sahip bulunan şey emek değil emek-gücü idi ve emekçinin kapitaliste belirli koşullarla ve belirli bir süre için sattığı şeydi, işte bu emek-gücüydü. Bu güç sayesinde ki emekçi kapitalist için, kendisine ödenen ücretleri aşan, bir değer üretiyordu. Böyle olmasaydı zaten kapitalist bu işçiyi o belirli süre için kiralamazdı. Peki bu durumda, değer yasası, yani, eşit değerlerin eşdeğer değişmesi yasası bozulmuş, çığnenmiş olmuyor muydu? Zira emekçi ile kapitalist arasındaki alışverişte işçi, ürettiği değerden daha düşük bir değer almış oluyordu. Ricardo, emek-değer teorisi ile birlikte bu soruyu da ortaya atıyor ama buna bir çözüm getiremiyordu.

İşçinin kapitaliste sattığı şeyin emek değil emek-gücü olduğu ilkesinden hareket eden Marx, bu soruyu bilimsel olarak yanıtlayabiliyordu. Marx'a göre emek-gücünün, başka herhangi bir meta gibi, bir yandan bir değişim-değeri,

öte yandan da bir kullanım-değeri vardır. Bu “emek-gücünün değeri, öteki her metada olduğu gibi, bu özel nesnenin üretimi ve dolayısıyla yeniden-üretimi için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Emek-gücü bir değere sahip olduğuna göre kendisinde maddeleşmiş ortalama toplumsal emeğin belirli bir niceliğinden daha fazlasını temsil etmez. Emek-gücü, yalnızca, bir kapasite, ya da canlı bireyin gücü olarak vardır. Bunun sonucu olarak, emek-gücünün üretimi, bu bireyin varlığını öngörür. Belli bir bireyin emek-gücü üretimi, onun kendisini yeniden üretmesinden ya da varlığının devamından oluşur. Bireyin varlığını sürdürdürebilmesi için, belli miktarda geçim aracına gereksinmesi vardır. Bu nedenle, emek-gücünün üretimi için gerekli emek-zamanı, kendini bu geçinme araçlarının üretimi için gerekli zamana indiriyor; başka bir deyişle, emek-gücünün değeri, emekçinin varlığını sürdürmesi için gerekli olan geçim araçlarının değeridir. ... Emek-gücü sahibi de ölümlüdür. Öyleyse, pazardaki varlığının sürekli olabilmesi için —ki, paranın durmadan sermayeye dönüşmesi bunu gerektirir— emek-gücü satıcısının, “yaşayan her bireyin kendisini sürdürdüğü şekilde, yani döllenerek” varlığını sürdürmesi gerekir. Aşınma, yıpranma ve ölüm nedeniyle, pazardan çekilen emek-gücünün yerini, hiç değilse aynı miktarda yeni emek-gücünün sürekli olarak doldurması gerekir. Böylece, bu özel meta sahiplerinin soyunun pazarda varlıklarını sürdürmeleri için, emek-gücü üretimi için gerekli geçim araçlarının toplamı, emekçinin yerini dolduracak olanların, yani çocuklarının gereksinmelerini de karşılayacak şekilde olmalıdır.” (s. 186, 187.)

Özetlemek gerekirse, emek-gücünün değeri, sözkonusu ülkedeki tarihsel, kültürel ve ulusal koşullar dikkate alınarak, ortalama olarak, işçi ile ailesinin hayatlarını sürdürdürebilmeleri, olağan bellibaşlı maddi gereksinmelerini karşılayabilmeleri, kısacası bu emek-gücünün sürekli olarak bulunması ve yeniden üretimi için gerekli olan paranın miktarı ile belirlenir, diyebiliriz.

Ne var ki, kapitalistin asıl “amacı, yalnız kullanım-değeri değil, onunla birlikte meta üretmektir; yalnız kullanım-değeri değil, değer üretmektir; yalnız değer değil, aynı zamanda artı-değer üretmektir.” (s. 202.) Bu artı-değeri elde

edebilmesi için sermaye sahibinin, “dolaşım alanında, piyasada, kullanım-değeri değer kaynağı olmak gibi özel bir niteliğe sahip bulunan ve bunun için de fiilen tüketimi bizzat emeğin maddeleşmiş şekli ve dolayısıyla da değer yaratması olan bir metayı bulacak kadar şanslı olmalıdır. Ve gerçekten de para sahibi, emek kapasitesi, ya da emek-gücü niteliği taşıyan böyle özel bir metayı piyasada bulur. Emek-gücü ya da emek kapasitesi sözünden, insanın, kendisinde bulunan ve hangi türden olursa olsun bir kullanım-değeri üretirken harcadığı ussal ve fiziksel yeteneklerin bütünü anlaşılmalıdır.

“Ama, bizim para sahibinin, meta olarak satışa çıkarılmış emek-gücü bulabilmesi için, önce çeşitli koşulların yerine getirilmiş olması gerekir. Meta değişiminin kendisi, kendi niteliğinden ileri gelenlerin dışında, bir bağımlılık ilişkisini gerektirmez. Bu varsayıma göre, emek-gücü, meta olarak piyasada, ancak, ona sahip olan kimsenin emek-gücünü bir meta olarak satışa sunması ya da satması halinde görülebilir. Bunu yapabilmesi için bu kimsenin, kendi emek-gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesi, emek kapasitesinin, yani kendi kişiliğinin kayıtsız şartsız sahibi olması gerekir. Emek sahibi ile para sahibi, pazarda karşı karşıya gelirler, eşit haklara sahip kimseler olarak temasa geçerler, aralarındaki tek fark birisinin satıcı, diğerinin alıcı olmasıdır; bu yönden yasarlar karşısında her ikisi de eşittir. Bu ilişkinin sürekli olabilmesi için, emek-gücü sahibinin, bunu, yalnızca, belirli bir süre için satması gereklidir, çünkü eğer onu toptan ve süresiz satacak olursa, kendini satmış, kendini özgür bir insan olmaktan çıkartıp köleye, meta sahibi olmaktan çıkartıp meta haline dönüştürmüş olur. Emek-gücüne daima kendi öz malı, kendi metayı gözüyle bakması gerekir, ve bunu da ancak, onu, alıcının emri altına geçici bir süre için, belirli bir zaman süresi için vermekle yapabilir. Ancak bu yolla, emek-gücü üzerindeki mülkiyet hakkından feragat etmiş olur.” (s. 183.)

Şu halde, emek-gücü satıcısı piyasada, herhangi bir meta satıcısı gibi, kendisine ait bulunan bu emek-gücünün *değişim-değerini* gerçekleştirir (karşılığını alır) ve onun *kullanım-değerini* elden çıkartmış olur. Artık emek-gücünün bu kullanım-değeri belirli bir süre için onu satın alan kapita-

liste aittir.

Emek-gücünü satın alan kapitalist bu gücü kullanmak, bundan yararlanmak için satın almıştır. “Emek-gücünü satın alan, satıcıyı çalıştırarak bu gücü tüketir. Çalışarak, emek-gücü sahibi, daha önce yalnızca potansiyel olan emek-gücünü fiili eyleme çevirir, işçi olur. Emeginin bir metada yeniden ortaya çıkması için, her şeyden önce, onu, yararlı bir iş üzerinde, herhangi bir gereksinmeyi karşılayabilecek bir şey üzerinde harcaması gerekir.” (s. 193.)

Emek-gücünü satan kimse ise, “aslında, sattığı kullanım-değerinden ayrılmış olmaktan başka bir şey yapmamıştır. İşyerine adımını attığı anda, emek-gücünün kullanım-değeri, ve bundan ötürü de emek olan onun kullanımını artık kapitaliste aittir. Emek-gücünü satın almakla kapitalist, emeği, bu canlı mayayı, ürünün cansız öğeleri ile (hammadde ve üretim araçlarıyla) birleştirir.” (s. 201.)

Oysa kapitalistin asıl amacı, yukarda da söylediğimiz gibi, yalnız meta ya da değer üretmek değil artı-değer üretmektir. Ve işte satın almış olduğu bu emek-gücünün, bu canlı mayanın kendisine özgü niteliği, varlığını sürdürmesi ve yeniden üretimi için gerekli olandan daha fazla bir değer bir artı-değer üretme yeteneğine sahip bulunmasıdır. Kapitalisti “gerçekten etkileyen şey, bu metanın [emek-gücünün], yalnızca bir değer kaynağına sahip olması değil, onun sahip olduğundan daha fazla değer kaynağı olması, özgül bir kullanım-değerine sahip olmasıdır.” (s. 209.)

Piyasadan, üretime (emek-sürecine) başlayabilmek için gerekli bütün öğeleri, üretim araçlarını, hammaddeyi (sürecin nesnel öğelerini) ve emek-gücünü (sürecin öznel öğesini) satın alan kapitalist artık bu iki öğeyi, *bu canlı maya* ile *cansız öğeleri* birleştirmek yani, emek-gücünü harekete geçirmek, çalıştırmak durumundadır.

Bir işgününün oniki saat olduğunu ve bunun ilk dönemi olan altı saatinde, işçinin kendisinin ve ailesinin yaşamlarını sürdürmesi, yeniden üretimini sağlaması için gerekli giderleri karşılayabilecek miktarda ürün ürettiğini kabul edelim. Marx, işgününün bu kısmına “*gerekli*” emek-zamanı ve bu sürede harcanan emeğe “*gerekli*” emek demektir. “İşçi yönünden, emeginin özel toplumsal biçiminden bağımsız ol-

duğu için gereklidir; sermaye açısından ve kapitalist dünya açısından, işçinin devamlı olarak varolması onların varlığının da temel koşulu olduğu için gereklidir. Emek sürecinin emeginin artık gerekli olmadığı ikinci dönemi boyunca da işçinin çalıştığı ve emek-gücü harcadığı doğrudur, ama onun emeği artık gerekli-emek olmadığından kendisi için bir değer yaratmaz. Bu dönemde, kapitalist için, hiç yoktan yaratmanın bütün güzelliklerini taşıyan artı-değeri yaratır. İşgününün bu kısmına ben artı-emek zamanı ve bu zamanda harcanan emeğe artı-emek adını veriyorum.” (s. 232.) Şu halde, artı-değeri kısaca biz, artı-emek zamanının madde haline gelmiş şekli somutlaşmış artı-emek diye tanımlayabiliriz.

ARTI-DEĞER ORANI

Metaların değerlerinin oluşmasında canlı emek ile üretim araçlarının oynadıkları rolün çözümlenmesi, kapitalist sömürünün bilimsel bir biçimde açıklanmasında büyük bir önem taşır. Klasik burjuva iktisatçıları sermayeyi yalnızca sabit ve döner sermaye diye ikiye ayırıyordu. Marx bu konuda önemli bir adım daha attı, sermayeyi *değişmeyen* ve *değişen* sermaye olarak ikiye ayırdı ve artı-değerin üretilmesinde bu kısımların oynadıkları rolü açıkça ortaya koydu. Sermayenin, üretim araçlarına (makineler, iş araçları, hammadde, vb.) yatırılan kısmına *değişmeyen* sermaye, emek-gücüne yatırılan kısmına ise *değişen* sermaye diyordu. Yaratılan yeni değer biricik kaynağı canlı emektir ve üretim araçlarının değeri ancak bu emek-gücünün aracılığı ile üretim süreci sırasında hiç değişmeksizin (ya bütünüyle ya da parça parça) yeni ürüne aktarılmış oluyordu. Emek-gücüne yatırılan *değişen* sermayenin değeri ise sabit değildi, emek süreci içerisinde artı-değer yaratıyor ve büyüyordu.

Marx'ın sermayeyi bu şekilde, *değişmeyen* ve *değişen* sermaye diye ikiye ayırması, ücretli emeğin nasıl sömürüldüğünün ayrıntılı bir çözümlemesini yapmasına olanak sağladığı gibi bu sömürünün derecesini nicel olarak belirlemesini ve ifade etmesini de kolaylaştırdı. Sermayenin emek-gücünü sömürme derecesini ifade etmek için şimdi artık, artı-değer ile yatırılmış bulunan sermayenin tamamı arasında de-

ğil, yalnızca bunun değişen kısmı arasında bir orantı kurulması gerekiyordu. Marx buna, artı-değer oranı ya da emeğin sermaye tarafından sömürülme derecesi diyordu. Örneğin, emeğin günlük fiyatı 300 lira ve bir günde yarattığı artı-değer de gene 300 lira ise artı-değer oranı yüzde 100 oluyordu.

ARTI-DEĞER ORANININ YÜKSELTİLMESİ

Fabrikatörlerin ve genellikle kapitalistlerin artı-değer oranını yükseltmek için başvurdukları yolların, buldukları yöntemlerin Marx, gerçeklere ve olgulara dayanan eşine az raslanır bir analizini yapmıştır. Bu oranı yükseltmenin, yani daha fazla artı-değer elde etmenin iki yolu vardır: 1) Gerekli emek-zamanı, aynı kalmak üzere kapitalist işgününi uzatarak, artı emek-zamanını uzatır; ya da, 2) İşgününi uzunluğu aynı kalmak üzere, emeğin yoğunluğunu ve üretkenliğini artırarak, gerekli ve artı emek-zamanı arasındaki oranı kendi çıkarına değiştirir. Marx, işgününi uzatılmasıyla üretilen artı-değere, *mutlak artı-değer* buna karşılık, gerekli emek-zamanının kısaltılması, ve bunun sonucu, işgününi iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değere, *nispî artı-değer* demektedir.

İşgününi⁷ uzatılmasıyla işçiden daha fazla mutlak artı-değer sızdırılması başlıca elzanaatları tekniğine dayanan ve emeğin henüz örgütlenmediği kapitalist üretimin ilk aşamalarında görülür. Emeğin yoğunluğunun ve üretkenliğinin artırılması⁸ yoluyla işçiden daha fazla nispî artı-değer sızdırılması için ise üretimin hem teknik yönden ve hem de örgütlenme bakımından belli bir düzeye ulaşmış bulunmasını öngörür. *Kapital*'de Marx, kapitalizmin gelişmesinde başlıca aşamaları oluşturan basit elbirliği,⁹ manüfaktür¹⁰

⁷ "Gerekli-emek ile artı-emeğin toplamı, yani işçinin, kendi emek-gücünün değeri ile artı-değeri ürettiği zaman süreleri, onun fiilen çalıştığı zamanı, yani işgününi meydana getirir." (s. 244.)

⁸ "Emeğin yoğunluğunda artış, belli bir sürede, emeğin harcanmasında artış demektir. Bu nedenle, işgününi uzunluğu aynı olmak üzere, daha yoğun bir emekle geçen bir işgününi, daha az yoğun bir işgününe göre, daha fazla üretilen maddeleşir. Emeğin üretkenliğindeki artışın, belli uzunluktaki bir işgününi daha fazla ürün sağlayacağı da doğrudur." (s. 535.)

⁹ "Çok sayıda işçinin, bir ve aynı, ya da farklı, ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde birarada yan yana çalışmalarına, elbirliği etmek ya da elbirliği içinde çalışmak denir." (s. 340.)

¹⁰ Marx, manüfaktürün iki yoldan ortaya çıktığını söylüyor: 1) çeşitli ba-

ve büyük ölçekli sanayi dönemlerinde mutlak ve nispî artı-değer üretimi için kullanılan yöntemlerin olgulara dayanan ayrıntılı bir analizini yapmıştır.

Elbirliği ve manüfaktür döneminde yapılan işin hızı ile niteliği, doğrudan doğruya işçinin bu işteki becerisine, deneyimlerine ve çalışkanlığına bağlı bulunduğu halde, büyük ölçekli sanayide, yani fabrikada, çıkartılan işin hızı ve niteliğini belirleyen etmen kullanılan makineler ile tekniklerdeki gelişmeler oluyordu. Bunun için de Marx, üretimde makinelerin kullanılmasıyla sermayenin boyunduruğu altına sokulmasının artık tamamlandığını söylüyordu. Bir yandan işbölümündeki gelişmeler ve öte yandan makinelerle üretim tekniklerindeki hızlı ilerleme yalnız emeğin üretkenliğinde büyük bir artış sağlamakla kalmamış, daha kısa zamanda daha az emek-gücü ile daha fazla iş çıkartılmasına —verimliliğin artmasına— neden olduğu için de, işsizliğin yaygınlaşmasına ve büyük bir "yedek sanayi ordusu" doğmasına da yol açmıştır. Böylece makineler ile üretim tekniklerindeki olumlu ilerlemeler bu ilerlemelerin kapitalistçe kullanılması sonucu işçi sınıfının yaşam koşulları üzerinde olumsuz etkiler yaratmış, iş kazaları arttığı gibi çalışma hayatı dayanılmaz bir yoğunluğa ulaşmış, yapılan iş gitgide monoton, zevksiz ve sıkıcı hale gelmiş, fabrikalar kışla disiplini uygulanır yerler olmuştur.

Ondokuzuncu yüzyılda gelişmekte olan kapitalizmin klasik örneğini veren İngiltere'de, bir yanda, kapitalizmin değişmez yasası gereği gitgide artan ölçülerde artı-emek sızdırmak için parababalarının başvurdukları dehşet verici yolları, öte yanda, normal bir işgünü için emekçi halkın verdiği savaşmaları anlatan bölümler *Kapital*'de parlak birer tarihsel inceleme ve deneme niteliğindedir. Kapitalizmin çocuk demeden, kadın demeden, yaşlı, güçsüz demeden çalışan sınıfların elemeğini, alınterini, kendi büyümesi, kendi geliş-

imsiz elzanaatlarına bağlı olan, ama belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmaları ile. Örneğin bir binek arabası eskiden, tekerlekçi, koşumcu, terzi, çilingir, döğemeci vb. gibi çok sayıda bağımsız zanaatçının emeğinin ürünüydü; 2) ya da manüfaktür, bunun tam tersi bir biçimde doğabiliyor, diyelim, hepsi de, kâğıt, hurufat ya da iğne gibi aynı ya da benzer türden işleri yapan birçok zanaatçı, tek bir kapitalist tarafından bir işyerinde aynı zamanda çalıştırılıyordu. (s. 351-352.)

mesi adına nasıl acımasızca sömürdüğünü belgeleyen bu bölümlerden birkaç örneği buraya aktarıyoruz.

Önce, o devrin zarif leydileri ile sık centilmelerinin giysilerinin kol ağzları ile yakalarını süsleyen ve yatak odalarını bezeyen ince dantela sanatıyla ünlü Nottingham kasabasının belediye meclisi salonunda 24 Aralık 1860 tarihinde yapılan toplantıya başkanlık eden bölge yargıcı Bay Brouhton Charlton'u dinleyelim:

“Dantela yapımı ile uğraşan halk arasında, krallığın diğer yerlerinde ve hatta uygar dünyada görülmemiş bir sefalet ve ıstırap vardır. ... Dokuz-on yaşındaki çocuklar, sabahın ikisinde, üçünde ya da dördünde çul yataklarından zorla kaldırılmakta, bir dilim ekmeğin için gece saat ona, onbire, onikiye kadar çalıştırılmaktadır. Elleri ayakları yorgunluktan bitkin, vücutları kavruk, yüzleri kireç gibi, insanlıkları taş gibi bir uyusukluğa dönüşmüş; düşünmek bile insana dehşet veriyor. ... Bay Mallet ya da başka bir imalâtçının ileri fırlayıp bu tartışmalara karşı çıkmalarına şaşmıyoruz. ... Sistem, Rahip Montagu Valpy'nin belirttiği gibi tam bir kölelik düzeni; hem toplumsal, hem fizik, hem ahlâk ve hem de manevî yönden. ... Erkeklerin günlük çalışmaları, onsekiz saate indirilsin diye öneride bulunmak amacıyla toplantı düzenleyen bir kasaba hakkında ne düşünülür? ... Virginia ile Carolina'lı pamuk yetiştiricilerini yeriyoruz. Oysa, onların zenci pazarlarından, kamçularından, insan eti bezirgânlığından, kapitalistlerin kâr ve kazançları uğruna tüller ve yataklık danteller örmek için sürdürülen insanlığın bu yavaş yavaş kırımı daha mı az lânetliktir?” (s. 258.)

Şimdi de, çocuk emeği sömürsünün acımasızca sürüp gittiği o dönemde, artık bu konudaki rezilliğin gizlenir yanı kalmaması üzerine, kamunun baskısı sonucu Londra'da bir Krallık buyruğu ile kurulan Çocukların Çalıştırılması Komisyonunun (Children's Employment Commission) 1863 tarihli birinci raporundan, araştırma konusu yapılan iki olayla ilgili ifadeleri okuyalım:

“William Wood dokuz yaşında, 7 yıl 10 aylıkken işe başlamış. Başlangıçta “kalıp taşıma” işinde çalıştı, hazırlanmış kalıpları kurutma odasına götürür, sonra da boş kalıpları geri taşırdı. Haftanın altı günü işe sabah altıda gelir, gece do-

kuzda işten çıkardı. “Haftanın altı günü gece saat dokuz kadar çalışırdım. Yedi ya da sekiz hafta bu böyle sürdü.” Yedi yaşında bir çocuğun günde onbeş saat çalışması! 12 yaşındaki J. Murray şöyle diyor: “Tornayı çevirir, kalıp dökerim. Sabah altıda bazan dörtte gelirim. Akşamdan bu sabahın altısına kadar bütün gece çalıştım. Önceki geceden beri yatağa yatmadım. Dün gece benimle birlikte çalışan sekizdokuz çocuk daha vardı. Bu sabah birisi dışında hepsi geldiler. Ben üçbuçuk şilin alıyorum. Gece çalıştığım için fazladan bir şey almıyorum. Geçen hafta iki gece çalıştım.” On yaşındaki Fernyhough: “Öğle yemeği için her zaman bir saat paydos olmaz. Bazan ancak yarım saat olur: perşembe, cuma, cumartesi günleri.” (s. 259.)

“Kibrit yapımı, fosforun kibrit çöpüne yapıştırılması usulünün bulunduğu 1833 tarihinde başlar. 1845'ten beri bu işkolu, İngiltere'de hızla gelişmiş ve özellikle Londra'nın yoğun nüfuslu bölgeleri ile Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, New-Castle ve Glasgow'da yaygın hale gelmiştir. Bununla, aynı zamanda, Viyanalı bir doktorun 1845'te keşfettiği ve kibrit yapanlara özgü tetanoz hastalığı da yayılmıştır. İşçilerin yarısı, onüç yaşından küçük çocuklar ile onsekizden küçük delikanlılardır. Kibrit yapımı sağlığa zararlı ve kötü kokusu nedeniyle o kadar tatsız bir iştir ki, ancak çalışan sınıfın en sefil kesimi, yarı-aç dullarla benzerleri, çocuklarını, “paçavralar içinde, açlıktan bitkin, alfabesiz çocuklarını” bu işe vermektedirler.” (s. 260.)

Baştan Londra'da olmak üzere bütün İngiltere'de, halkın başlıca besin maddesi olan ekmeğe, serbest ticaret özel girişim erbabı firmacılar, akla hayale gelmedik hileli maddeleri katmakta bir sakınca görmüyorlardı. Bir yandan halkın yakınıp sızlanmaları, öte yandan, Londralı fırıncı kalfalarının açık hava toplantıları ve parlamentoya verdikleri dilekçeler ortalığı sarmıştı. Bu konunun deşilmesi artık bir zorunluluk haline gelmişti. Avam Kamarası, 1875 yılında, Yiyecek Maddelerine Karıştırılan Hileler konusunda bir araştırma komisyonu kurdu ve 1860'da Yiyecek ve İçecek Maddelerine Hile Karıştırılmasını Önleme Yasası çıkartıldı. Krallık Araştırma Komisyonunun hazırladığı raporun 1862'de yayımlanması halkın midasını büsbütün altüst etti. Gerçi

halk gitgide ekmeklerin bozulduğunu fark ediyordu, "ama her günkü ekmeğinde bir miktar insan teriyle birlikte, azıcık irin, örümcek ağı, hamamböceği ölüsü, ekşimiş Alman bira mayası karışımını da yemekte olduğunu doğrusu bilmiyordu; bu arada biz, elbette, şap, kum ve diğer lezzetli mineralleri saymıyoruz. Kutsallığına aldırış etmeksizin, serbest ticaret, yani serbest fırıncılık, devlet denetimi altına sokuldu (Parlamentonun 1863 yılı oturumunda) ve Parlamentonun çıkardığı aynı yasa ile, 18 yaşından küçük fırıncı çıraklarının gece 9'dan sabah 5'e kadar çalışmaları yasaklandı. Bu son madde, bu eski moda ve babadan kalma işkolundaki aşırı-çalışmanın ciltler dolusu ifadesiydi.

Londra'da bir fırıncı kalfasının işi, kural olarak, gece onbir sıralarında başlar. O saatte "hamuru karar", bu, onun miktarına ya da harcanan emeğe göre, yarım saatten üç çeyreğe kadar zaman alan yorucu bir iştir. Aynı zamanda, hamur teknesinin kapağı olan somun tablasının üzerine uzanır. Altında bir çuval, başının altında gene dürülmüş bir çuval vardır; bir-iki saat kadar kestirir. Ardından bir saat kadar süren hızlı ve devamlı bir çalışma başlar: hamur yayılır, tartılır, somunlanır, fırına verilir; yuvarlak ve süslü ekmekler hazırlanır, pişmiş ekmek fırından çekilir, dükkâna götürülür, vb., vb.. Bir fırında sıcaklık, 75 ile 90 (F) derece arasında değişir, küçük fırınlarda daha da yüksektir. Ekmek, francala vb. yapımı işi bitince, bunların dağıtımını başlar, ve bu işte çalışan kalfaların çoğu, yukarıda anlatıldığı gibi gece yorucu bir çalışmadan sonra, gündüz de küfelerle ya da el arabaları ile ekmek taşıyarak saatlerce ayak üzerindedirler; ve bazan tekrar fırına dönerek, mevsime ya da efendilerinin işlerinin hacmine göre, işten, öğleyin bir ile altı arasında çıkarlar. Bu arada, ötekiler, akşamın geç saatine kadar ekmek pişirme işine devam ederler." (s. 264.)

Son olarak da, Marx'ın bu bölümde verdiği sayısız örnekler arasından, sermayenin ise, artı-emeğe karşı duyduğu doymak bilmez açlığın kurbanı şapkacı Mary Anne Walkley'in acıklı öyküsünü okuyalım:

"1863 Haziranının son haftasında, Londra'daki bütün günlük gazeteler "sansasyonel" bir başlık altında bir haber yayınladılar: "Aşırı-çalışmanın neden olduğu ölüm." Haber,

çok saygıdeğer bir giysi firmasında çalışan ve Elise takma adıyla bir hanımefendi tarafından sömürülen 20 yaşındaki şapkacı Mary Anne Walkley'in ölümü ile ilgiliydi. Sık sık yinelenen o eski öykü, bir kez daha anlatılıyordu. Bu kız, ortalama 16½ saat, işlerin hızlı gittiği mevsimde ise aralıksız 30 saat çalışıyor, azalan emek-gücü, arasıra, likör, şarap ya da kahve ile takviye ediliyordu. Şimdi ise mevsimin en hızlı zamanıydı. Yeni ithal edilmiş Gal Prensesi onuruna verilecek baloda soylu hanımların giyecekleri süslü tuvaletlerin gözaçıp kapayana kadar hazırlanması gerekiyordu. Mary Anne Walkley, 60 kızla birlikte hiç aralıksız 26½ saat çalışmıştı; 30 kız bir odada oturmuşlardı ve odanın havası ancak bunların ¼'ine yetecek kadardı. Gece, yatak odasının tahtalarla bölünmüş havasız bölmelerinde ikişer ikişer yatıyorlardı. Ve bu da, Londra'nın en iyi modaeviydi. Mary Anne Walkley, cuma günü hastalandı ve elindeki işi bitiremediği için Madam Elise'yi şaşkın bırakıp pazar günü öldü. Ancak ölümden sonra çağrılan Dr. Bay Keys, jüri önünde dosdoğru tanıklık etti ve şunları söyledi: "Mary Anne Walkley, çok kalabalık bir odada uzun saatler çalışması ve çok küçük ve havasız bir yatak odasında bulunması nedeniyle ölmüştür." Doktora iyi bir nezaket dersi vermiş olmak için jüri kararını şöyle açıkladı:

"Müteveffa, inme sonucu ölmüştür, ama kalabalık bir odada aşırı-çalışmasının ölümünü çabuklaştırdığı kaygısını veren nedenler de vardır, vb.." (s. 268, 269.)

SERMAYE BİRİKİMİ

Basit Yeniden-Üretim

Ardarda yinelenen her üretim süreci aslında bir yeniden-üretim sürecidir. Kapitalist üretim sürecinde işçiler, kapitalistin yatırmış olduğu sermayeyi ürünün değerinde yeniden ürettikleri gibi, bir de bu değeri aşan bir artı-değer üretirler. Eğer emekçinin yarattığı bu artı-değeri kapitalist kendi gereksinimleri ya da keyfi giderleri için bütünüyle tüketecek olursa bu üretim süreci, basit bir yeniden-üretim süreci, yani üretim sürecinin değişmeyen ölçekte bir yinelen-

mesi olur. Ne var ki, kapitalizmin özünde yatan vazgeçilmez yasa gereği, yeniden üretimin daima genişleyen boyutlarda olması ve bunun için de sermaye birikimi zorunludur.

Boyutları Büyüyen Kapitalist Üretim

İşçiler üretim süreci içerisinde emek-güçlerini harcayarak, kapitalistin tüm kişisel tüketimi için gerekli olan miktarın çok daha üzerinde artı-değer yaratırlar. Yaratılan bu artı değerın bir kısmını kapitalist sermayeye çevirerek üretimin boyutlarını büyütmede kullanır. Demek ki işçiler yalnız, kapitalistlerin kişisel tüketim alanına giren gereksinmelerini karşılamakla kalmazlar, üretimde bulunurken aynı zamanda bu üretim ve kapitalist sömürü alanını genişletmeye yarayacak olanakları da sağlamış olurlar. İşte Marx, “Artı-değerın sermaye olarak kullanılmasına, tekrar sermayeye dönüştürülmesine, sermaye birikimi”, diyor.

İlk bakışta, artı-değerın bir kısmının sermayeye dönüştürülmesi ve böylece üretimin boyutlarının gittikçe büyümesi, daha büyük bir emekçi kitlesine iş sağlanması ve ücretlerde nispi bir artışa neden olarak emekçilerin yaşam koşullarında bir iyileşme anlamını taşıdığı izlenimini verir. Nitekim, Adam Smith’ten başlayarak klasik burjuva iktisatçıları, sermayeye çevrilen artı-değerın tamamının işçi ücretlerini oluşturan değişen sermayeye katıldığını varsayıyorlardı. Gerçekte bu birikim üretim araçlarının değerini oluşturan değişmeyen sermaye ile bu değişen sermaye arasında bölüşüldüğü gibi, sanayiın gelişmesiyle birlikte makineler üzerinde yapılan iyileştirmeler ve üretim tekniğindeki gelişmeler nedeniyle, değişmeyen sermayenin toplam sermaye içerisindeki oranı, değişen sermayeye göre daha büyük bir hızla büyür. Yani, sermayenin değişmeyen kısmı ile değişen kısmı arasındaki oranda (ki Marx buna, sermayenin organik bileşimi diyor) bir büyüme görülür ve bu büyüme de, emek-gücüne karşı olan talepte nispi bir azalmaya yol açar. Çünkü, bu talebi belirleyen etmen, toplam sermaye miktarı değil, bunun yalnızca —şimdi nispi bir azalma gösteren— değişen kısmıdır.

Bütün bu gelişmeler arasında Marx, Malthus’un öne

sürdüğü, “ebedi ve doğal” nüfus yasasına karşı çıkar ve ancak kapitalist düzen içerisinde geçerli olan ve bu düzene özgü nüfus yasasını ortaya koyar; bu yasa da diğerleri gibi kapitalizmin niteliğinden ileri gelen geçici bir yasadır. Sermaye birikimi ve üretimin boyutlarındaki gelişmeler, emekçi halka daha fazla iş ve daha iyi ücret sağlayacağı yerde, çalışan nüfusun bir kısmını üretim alanının dışına sürerek, nispi aşırı-nüfus denilen kesimi ya da *yedek sanayi ordusu* oluştururlar. İşsizlik, emekçi kitlesinin yaşam koşullarında bozulmaya, geleceğe güvensizliğe, umutsuzluğa yol açtığı gibi, ücretlerin genel düzeyinde de olumsuz bir baskı ve tehdit ögesi halinde ağırlığını bir an duyurur. Artık kapitalist her an dilediği sayıda ve istediği ücrette işçi sağlayabildiği gibi bunları dilediğince sömürmede, emeğin yoğunluğunu ve üretkenliğini acımasızca artırmada özgür demektir.

Yukarda yalnızca ana çizgileriyle özetlemeye çalıştığımız bu gelişimi, şimdi de elden geldiğince Marx’ın kendi sözleriyle izleyelim:

KAPİTALİST BİRİKİMİN GENEL YASASI

Kaptial’ın yirmibeşinci bölümünde bu başlık altında Marx söze şöyle başlıyor ve şu tanımları veriyor:

“Bu bölümde, sermayedeki büyümenin işçi sınıfının yazgısı üzerinde yaptığı etkiyi ele alacağız. Bu incelemede önemli etmen, sermayenin bileşimi ve birikim süreci sırasında geçirdiği değişikliklerdir.

Sermayenin bileşimi, ikili bir anlamda anlaşılmalıdır. Değer yönünden bu bileşim, sermayenin, değişmeyen sermaye ya da üretim araçlarının değeri ve değişen sermaye ya da emek-gücünün değeri, yani toplam ücretlerin tutarı olarak bölünme oranı ile belirlenir. Üretim süreci içindeki işlevleri nedeniyle maddi açıdan bakıldığında, her sermaye, üretim araçları ile canlı emek-gücüne bölünür. Bu ikinci bileşim, bir yandan, kullanılan üretim araçlarının kitlesi ile, öte yandan bunların kullanılması için gerekli olan emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenir. Ben, bunların ilkinde, sermayenin *değer bileşimi*, ikincisine *teknik bileşimi* diyorum. Bu ikisi arasında sıkı bir bağıntı vardır. Bunu anlat-

mak için sermayenin değer bileşimine, bunun, sermayenin teknik bileşimi tarafından belirlenmesi ve bu bileşimdeki değişimleri yansıması açısından, sermayenin *organik bileşimi* diyorum. Ayrıca bir nitelendirme yapmaksızın, sermayenin bileşimi dediğim zaman, bundan, daima, sermayenin organik bileşimi anlaşılmalıdır.

Belli bir üretim koluna yatırılan pek çok bireysel sermayeler, birbirleriyle şu ya da bu derece farklı bileşime sahiptirler. Bunların bireysel bileşimlerinin ortalaması, bu üretim kolundaki toplam sermayenin bileşimlerini verir. Ensonu, bütün üretim kollarında bu ortalamaların ortalaması, bir ülkenin toplam toplumsal sermayesinin bileşimini verir ve biz, aşağıdaki incelememizde, en sonunda yalnız bununla ilgileneceğiz.” (s. 129, 630.)

Bu tanımlardan sonra yazar, sermayenin büyümesinin, değişen ögesinin, yani emek-gücüne yatırılan kısmının büyümesini de birlikte getireceğini, yeni pazarların açılması, yeni ortaya çıkan toplumsal gereksinimler, sermaye yatırımı için yeni alanların ortaya çıkması gibi nedenlerle, birikmiş sermayeye duyulan gereksinimin emek-gücü ya da emekçi sayısındaki artıştan fazla olabileceğini, emekçiye duyulan bu talebin, emek arzını aşabileceğini ve bu yüzden ücretlerin yükselebileceğini, ama ücretli işçi sınıfının, şu ya da bu derecede uygun koşullar altında yaşamını sürdürmesi ve çoğalmaya devam etmesinin, kapitalist üretimin temel niteliğini hiç bir şekilde değiştiremeyeceğini söylüyor ve şöyle devam ediyor: “gittikçe büyüyen bir ölçekte yeniden üretim, yani birikim de, büyüyen bir ölçekte sermaye ilişkisini, bir kutupta daha çok kapitalistleri ya da daha büyük kapitalistleri, öteki kutupta da daha çok ücretli işçileri yeniden üretir. Sermayenin kendisini genişletmesi için sermaye ile durmadan kaynaşmak zorunda kalan ve sermayeden kopup ayrılması olanaksız bulunan, sermayeye köleliği, yalnızca, kendisini sattığı bireysel kapitalistlerin başka başka olmalarıyla gözlerden saklanan bu emek-gücü kitlesinin yeniden-üretimi, aslında sermayenin kendisinin yeniden-üretiminin kökü ve esasıdır. Bu yüzden sermaye birikimi, proletaryanın çoğalması demektir.” (s. 631.)

İşçilerin, “kendi artı-ürünlerinden büyük bir kısmı, daima artarak ve sürekli olarak ek sermayeye dönüşerek, ödeme aracı şeklinde kendilerine geri dönmekte ve böylece zevk alanlarını genişletebilmektedirler; giysi, ev eşyası vb. gibi tüketim fonlarına bazı ekler yapabilmektedirler, ve küçük bir yedek-fonu parası ayırabilmektedirler. Daha iyi giysiler ile yiyecekler, daha iyi muamele görmek ve efendinin bağışladığı daha geniş bir toprağa sahip olmak, kölenin sömürülmesini ne derece ortadan kaldırırsa, ücretli işçinkini de işte o kadar kaldırır. Sermaye birikimi sonucu emeğin fiyatındaki bir yükselme, gerçekte, ücretli işçinin kendisi için dövmüş olduğu altın zincirin uzunluğunda ve ağırlığındaki bir gevşemedir. Bu konudaki tartışmalarda, asıl gerçek, çoğu zaman görmezlikten gelinir; bu da kapitalist üretimin *differentia specifica*'sıdır.* Emek-gücü, burada, yaptığı hizmet ya da ürettiği ürün ile, onu satınalananın kişisel gereksinimlerini karşılamak için satılmıyor. Onu satınalananın amacı, sermayesini çoğaltmak, karşılığını ödediği emekten fazla emek içeren ve böylece kendisine hiç bir şeye malolmayan ve ancak metanın satışı ile gerçekleşen, bir değeri de içinde taşıyan metaları üretmektir. Artı-değer üretimi, bu üretim tarzının mutlak yasasıdır. Emek-gücü, ancak, üretim araçlarını sermaye olma niteliği içinde koruduğu ve devam ettirdiği, kendi değerini sermaye olarak yeniden ürettiği, ek sermayeye kaynaklık edecek, karşılığı ödenmemiş bir emek sağladığı sürece satılabilir bir şeydir. Emekçi için daha çok ya da az elverişli olsun, emek-gücününün satış koşulları, bu nedenle, devamlı yeniden satılma zorunluluğunu ve bütün servetlerin durmadan boyutları büyüyen ölçülerde sermaye biçiminde yeniden üretilmesini kapsar.” (s. 634, 635, 636.)

BİRİKİM İLERLERKEN DEĞİŞEN SERMAYEDE AZALMA

Buraya kadarki incelemede sermayedeki büyüme, sermayenin teknik bileşiminde bir değişme olmadan ortaya çıkıyordu. Ama üretim ve birikim süreçleri devam etmekte-

* Ayırdedici özelliği.

dir ve kapitalist üretimde, sermaye birikimi sırasında, toplumsal emeğin üretkenliğindeki artışın, birikimin en güçlü kaldıracı haline geleceği bir noktaya ulaşılır. Emekçinin, üretim süreci sırasında, ürüne dönüştürdüğü üretim araçları kitlesi, emeğinin üretkenliğindeki¹¹ yükselme ile birlikte büyür. Diyelim manüfaktürde, işbölümü ve makine kullanılması ile, aynı sürede daha fazla hammadde işlenir ve bu nedenle, daha büyük kitlede hammadde ile yardımcı maddeler üretim sürecinden geçmiş olurlar. İşte, bu, emeğin üretkenliğindeki artışın bir sonucudur. Emeğin üretkenliğindeki artış kendisini, harekete geçirdiği üretim araçları kitlesine oranla, emeğin kitlesinde bir azalma ile belli eder.

Üretim araçları, kitlesindeki bu büyüme, bu kitleyi harekete geçiren emek-gücü kitlesi ile karşılaştırıldığında, sermayenin değişmeyen kısmı, değişen kısma göre ve onun aleyhinde artmış, yani sermayenin teknik bileşiminde bir değişme olmuştur. "Örneğin, bir sermayenin yüzde-ellisi başlangıçta üretim araçlarına, yüzde-ellisi emek-gücüne yatırılmış olabilir; daha sonra, emeğin üretkenliğindeki gelişme sonucu yüzde-sekseni üretim araçlarına, yüzde yirmisi emek-gücüne yatırılabilir ve bu, böyle devam eder." (s. 639, 640.)

Özgül Kapitalist Üretim Biçiminin Birikimi Hızlandırması

Büyük boyutlu bir elbirliği, işbölümü, üretim sürecinde yetkinleşen bir örgütlenme toplumsal emeğin üretkenliğini artırıyor; makineleşme, doğa güçlerinin üretimin hizmetine sokulması, bilim ve teknolojinin verilerinden yararlanma, belli bir sermaye birikimini gerektiriyordu. "Bu nedenle, bireysel meta üreticilerinin ellerinde toplanan belli miktarda bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının zorunlu önkoşuludur... Bu temel üzerinde gelişen emeğin toplumsal üretkenliğini yükseltmeye yarayan bütün

¹¹ "... belli bir toplumda emeğin üretkenlik derecesi, bir emekçinin belli bir sürede, emek-gücünün aynı gerilimi ile ürüne dönüştürdüğü üretim araçlarının nispi büyüklüğü ile ifade edilir." (s. 639.)

yöntemler, aynı zamanda, kendisi de birikimin yapıcı ögesi olan artı-değer ya da artı-ürün üretimini yükseltme yöntemleridir. Bu durumda, bunlar, aynı zamanda, sermayenin sermaye ile üretimi yöntemleri ya da sermaye birikimini hızlandırma yöntemleridir. Artı-değerin durmadan tekrar sermayeye dönüştürülmesi, şimdi üretim sürecine giren sermayenin büyüklüğünün devamlı artması şeklinde gözükür. Bu, ayrıca, boyutları genişleyen üretimin, bunun beraberinde getirdiği, emeğin üretkenliğini artırma yöntemlerinin ve hızlandırılmış artı-değer üretiminin temeli olmaktadır. Demek ki, belli derecede bir sermaye birikimi, özgül kapitalist üretim tarzının koşulu olarak gözükürken, bu üretim tarzı da, tersine, sermayenin hızlı bir birikimine neden oluyor. Bunun için, sermayenin birikimi ile, özgül kapitalist üretim tarzı gelişiyor ve bu üretim tarzı ile de sermaye birikimi hızlanıyor. Bu her iki ekonomik etken, karşılıklı olarak birbirlerine yaptıkları dürtülerin bileşik oranında, sermayenin teknik bileşiminde, değişmeyen kısma göre değişen kısmı gitgide küçülten bir değişikliğin olmasına yolaçmaktadır." (s. 641, 643.)

Sermayenin Merkezileşmesi

Toplumsal sermayenin birer parçası olan her bireysel sermaye, şu ya da bu ölçüde bir üretim araçları kitlesinin yoğunlaşması ve bu kitleye uygun düşen bir büyüklükte bir emek-ordusu üzerinde komuta yetkisi demektir. Her birikim, yeni bir birikimin mayası ve aracıdır. Bu bireysel sermayelerin büyümesi, toplumsal sermayenin büyümesi sonucunu verir. Bir yandan bu sermaye büyümesi devam ederken bir yandan da, bu sermayede bazı kopmalar olur ve bu kopan parçalar yeni ve bağımsız sermayeler olarak işlemeğe başlarlar. Başka nedenlerin yanısıra kapitalist aileler içinde mülk bölüşümü bunda büyük rol oynar. Bu nedenle sermaye birikimi ile birlikte kapitalistlerin sayısında da bir artma görülür. Toplumsal servetin aynı üretim alanına yerleşmiş kısımları, birbirleriyle isteristemez rekabet halinde bulunan, bağımsız meta üreticisi kapitalistler arasında bölünmüş durumdadır. Böylece birikim bir yandan, üretim

araçlarının gitgide artan yoğunlaşması ve emek üzerindeki egemenliğin artması biçiminde görünür, öte yandan da birçok bireysel sermayenin birbirini itmesi ve ayrılmaları şeklinde ortaya çıkar.

Toplam toplumsal sermayenin, çeşitli bireysel sermayelere bölünmesi, ya da parçaların birbirini itmesi biçimindeki hareket, bu bölünmüş parçaların birbirlerini çekmeleri gibi karşıt bir hareketi de kapitalist sistemde özünde taşır. “Bu, daha önce oluşmuş bulunan sermayelerin yoğunlaşması, bağımsızlıklarına son verilmesi, kapitalistin kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi, birçok büyük sermayenin, birkaç büyük sermayeye dönüştürülmesidir.” (s. 643.)

Kapitalist üretim ile birlikte büsbütün yeni bir güç sahneye çıkar. Bu yeni güç, *kredi sistemidir*. “İlk aşamalarda, birikimin alçakgönüllü bir yardımcısı olarak hiç sezdirmeden işin içine girer ve, büyük ya da küçük miktarlar halinde toplum yüzeyine dağılmış bulunan para kaynaklarını, görünmeyen iperle, tek ya da ortaklık halindeki kapitalistlerin ellerine çeker; ama çok geçmeden, rekabet savaşında yeni ve müthiş bir silah halini alır ve ensonu sermayenin merkezileşmesi için, dev bir toplumsal mekanizmaya dönüştürür.” (s. 644.)

Bu dev gücü de emri altına sokan merkezileşme bir yandan sermaye birikimini artırır ve hızlandırırken, öte yandan da sermayenin teknik bileşiminde değişmeyen kısmını, değişen kısmın aleyhinde genişleten, yani emeğe duyulan nispi talebi azaltan köklü değişmelere yolaçar. Artık sanayici kapitalist, iş alanının boyutlarını dilediği ölçüde genişletme olanağını elinde tutmakla, ek sermayeleri, yeni buluşlarla keşiflerden, emeğin daha fazla sömürülmesi için yararlanabilmektedir. Üretim alanında gerçekleştirilen iyileştirmeler sonucu şimdi daha az emekle daha büyük miktarda makine ve hammaddenin harekete geçirilmesi olanağı sağlanmıştır ve bu aşamada sermayedeki merkezileşme, üretimin boyutlarındaki genişlemeye karşın emekçilerden daima biraz daha fazlasını üretim alanı dışına itmektedir.

GİTTİKÇE ARTAN ÖLÇÜDE NİSPİ ARTI-NÜFUS ÜRETİMİ, YEDEK SANAYİ ORDUSU

Sermaye birikimi, başlangıçta yalnız nicel bir büyüme olarak görünse de, yukarda da gördüğümüz gibi; bileşimindeki gitgide artan nitel bir değişme ile, yani, değişmeyen kısımda değişen kısmın aleyhine devamlı bir artış gösterecek meydana gelir.

Özgül kapitalist üretim biçimi, emeğin üretkenlik gücünde buna uygun düşen gelişme, sermayenin organik bileşiminde bu yüzden meydana gelen değişme, yalnızca birikimin ilerlemesine ya da toplumsal servetin büyümesine ayak uydurmakla kalmazlar. Bunlardaki değişme çok daha büyük bir hızla olur; çünkü, basit birikim ya da toplam toplumsal sermayedeki mutlak artış, bu toplamı oluşturan bireysel sermayelerin teknolojik bileşimindeki değişiklik, başlangıç sermayesinin teknolojik bileşimindeki benzer bir değişmeyle elele gitmektedir. İşte bu nedenle, “Birikimin ilerlemesiyle, değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı değişir. Başlangıçta diyelim 1:1 iken, bundan sonra sırasıyla 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1, vb. haline gelir, yani sermaye artmaya devam ederken, toplam değerinin $\frac{1}{2}$ 'si yerine yalnızca $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$, vb. oranında emek-gücüne dönüştüğü halde, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ oranlarında olmak üzere üretim araçlarına dönüşür. Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu daima küçülen bir oranda olur.” (s. 646, 647.)

Halen işlemekte olan toplumsal sermayenin büyüklüğü ve gösterdiği artışın derecesi ile, üretimin ölçüdeki büyüme ve harekete geçirdiği emekçi kitlesindeki artma ile, bu kitlenin emeklerinin üretkenliğindeki gelişme ile, ve bütün zenginlik kaynaklarının boyutlarındaki ve yoğunluğundaki genişleme ile, emekçilerin sermaye tarafından çekil-

mesi hareketinin boyutlarında bir büyüme olduğu gibi, gene sermaye tarafından itilmelerinin boyutlarında da bir büyüme olur. Sermayenin-yukarda sözü edilen-organik bileşimindeki değişimin hızı böylece artarak, “emekçi nüfusu, kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nispi ölçüde fazlalık haline getiren, nispi artı-nüfus haline çeviren araçları üretmiş olur; ve o, bunu, daima artan boyutlarda yapar. Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır; ve aslında, her özel tarihsel üretim tarzının, yalnızca kendi sınırları içersinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasaları vardır. Soyut bir nüfus yasası, ancak, ve o da insanoğlu kendilerine müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır.

Emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an elaltında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi, tümüyle sermayeye aittir. Fıili nüfus artışının sınırlardan bağımsız olarak bu artı-nüfus, sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinmelerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır. Birikim ve onunla birlikte ortaya çıkan emeğin üretken gücündeki gelişmeyle birlikte, sermayenin ani genişleme gücü de büyür. Üretimin boyutlarındaki düzensiz genişlemeler, aynı şekilde beklenmedik daralmaların da önkoşuludur; bu daralma, tekrar genişlemeye yolaçar, ama elaltında hazır insan malzemesi olmadan, emekçi sayısında, nüfusun mutlak büyümesinden bağımsız bir artış olmadan, üretimin boyutlarında genişleme olamaz. Emekçi sayısındaki bu artış, emekçilerin bir kısmını durmadan “serbest hale getiren” basit bir süreçle, üretimdeki artışa oranla çalıştırılan emekçi sayısını azaltan yöntemlerle gerçekleştirilir. Demek oluyor ki, büyük sanayiın bütün hareket şekli, emekçi nüfusun bir kısmını, sürekli olarak, işsiz ya da yarı-işsiz insanlar haline getirmeye dayanıyor.” (s. 648, 649, 650.)

Şu halde, kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek-gücü miktarı ile yetinmeyip, emek pazarında rahatça at oynatabilmek için bunun dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını da istemektedir. Bu üretim biçimi ile, emeğin üretken gücündeki gelişme, kapitaliste, aynı değişen sermaye ile, her bireysel emek-gücünü daha büyük ölçüde sömürme yoluyla, daha fazla emeği harekete geçirme olanağını vermektedir. Ayrıca, kapitalist, giderek artan ölçüde, hünerli işçi yerine daha az hünerli işçi koymak, olgun emek-gücü yerine henüz olgunlaşmamış emek-gücü, erkek yerine, kadın, yetişkin yerine genç ya da çocuk çalıştırarak, aynı sermaye ile daha büyük emek-gücü kitlesi satınalabilmektedir. Demek oluyor ki, “Sermaye aynı anda, iki yanlı çalışmaktadır. Sermaye birikimi, bir yandan emek talebini artırırken, öte yandan emekçileri “serbest hale getirerek” emek arzını da artırmakta ve gene bu arada işsizlerin baskısı, çalışanları daha fazla emek harcamaya zorlamakta ve bu nedenle de emek arzını bir ölçüde emekçi arzından bağımsız hale getirmektedir. Emek arzı ve talebi yasasının bu esas üzerinde işlemesi sermayenin tahakkümünü tamamlamaktadır.” (s. 657.)

Bu durum karşısında, daha fazla çalıştıklarını, patron için daha fazla servet ürettikleri ama üretken güçlerinin artması ölçüsünde, sermayenin kendisini genişletmesine araçlık eden güç ve işlevlerinin, kendilerini daha zor ve güvensiz duruma düşürdüğünü farkedenden ve aralarındaki şiddetli rekabetin nispi artı-nüfustan ileri geldiğini öğrenen emekçiler, çalışma koşullarını düzenlemek ve işsiz kalanlar ile çalışanlar arasında bir dayanışma ve işbirliği kurmak için sendikalar halinde örgütlenmeye kalkışınca da, sermaye ile ona dalkavukluk eden burjuva iktisatçıları bu kez de “ebedi ve kutsal” arz ve talep yasası çiğneniyor diye feryadı basarlar. Zira onlara göre, çalışanlar ile işsizler arasındaki her yakınlaşma, bu yasanın “uyumlu” işleyişini bozar.

Nispi Artı-Nüfusun Farklı Biçimleri

Nispi artı-nüfus çok farklı biçimlerde bulunabilir. Her emekçi ancak kısmen çalıştığı ya da tamamen işsiz oldu-

ğu zaman bu artı-nüfusa dahildir. Devresel sınaî bunalımları sırasında görülen had ve kronik biçimler dışında bu nispi artı-nüfus daima şu biçimler içersinde kendisini gösterir: akıcı, saklı ve durgun.

Büyük sanayi merkezlerinde çalışan emekçi sayısında, üretimin ölçeğine göre daima azalan oranlarda olmakla beraber, bütünüyle alındığında bir artış görülür ve bu emekçiler bazan büyük kitleler halinde üretime çekilir ve bazan da üretimden uzaklaştırılır, işsiz kalırlar. Buradaki artı-nüfus *akıcı biçimdedir*.

Kapitalist üretimin tarım alanına da girmesi ve alana egemen olması ölçüsünde, bu alanda kullanılan sermaye birikiminde bir ilerleme olur ama tarım emekçisine duyulan talep mutlak olarak azalır. Bu nedenle, tarımsal nüfusun bir kısmı sürekli olarak kent ya da tarım dışı her türden sanayi proletaryasına dönüşme noktasında, ve bu dönüşüm için uygun koşulları bekler durumdadır. Bu nispi artı-nüfus kaynağı böylece devamlı hareket halindedir ama, kentlere doğru olan bu sürekli akış, kırsal bölgenin kendisinde daimi bir saklı artı-nüfus bulunmasını gerekli kılar. Bu artı-nüfusun gerçek boyutları ancak, bir ucu kentlere çıkan akış kanallarının olağanüstü genişliğine ulaştığı zamanlarda belli olur. Kırsal bölgelerdeki bu *saklı* nispi artı-nüfus nedeniyle, tarım emekçisinin ücreti, daima en alt düzeye indirgenmiş durumdadır ve bunların bir ayakları hep sefalet batağına saplanmış haldedir.

Nispi artı-nüfusun üçüncü kategorisi, durgun artı-nüfus, faal emek-ordusunun bir kesimini oluşturmakla birlikte, bir işte çalışmaları son derece düzensizlik gösterir. Böylece, sermayeye, her an elaltında bulunan bitip tükenmez bir emek-gücü deposu sağlar. Yaşam koşulları, işçi sınıfının ortalama normal düzeyinin altına düşer ve bu durum, onu, derhal, özel kapitalist sömürü kollarının geniş tabanı haline getirir. Azamî çalışma süresi ve asgarî ücret, bunların ayırmedici özelliğidir. Durgun artı-nüfus, büyük sanayii ile tarımdan ve özellikle, elzanaatının yerini manüfaktüre, manüfaktürün makineye bıraktığı, çökmekte olan sanayi kollarından gelen, fazlalık halindeki kuvvetlerle beslenir. Birikimin hızı ve genişliği ile birlikte artı-nüfusun meydana

gelişi hızlandığı için, bu artı-nüfus da büyür. ...

“Nispi artı-nüfusun en dipteki tortusu, ensonu, sefalet alanında bulunur. Serseriler, suçlular, orospular, tek sözcükle “tehlikeli” sınıflar dışında, bu toplum katı, üç kategoriyi kapsar, önce, çalışabilecek durumda olanlar. Her bunalımda yoksulların sayısının arttığını ve iş alanındaki her canlanma ile bunların da azaldığını görmek için İngiltere’deki yoksul istatistiklerine bir gözatmak yeterlidir. İkincisi, yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklardır. Bunlar, yedek sanayi ordusunun adayları olup, örneğin 1860 gönenc dönemlerindeki gibi hızla ve çok sayıda faal emek-ordusuna katılırlar. Üçüncüsü, ahlak düşkünleri, zavallılar, çalışamayacak durumda olanlar, işbölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler; normal emekçi yaşını aşan kimseler; sayıları tehlikeli makineler, madenler, kimyasal işler vb. ile artan sanayi kurbanları, sakatlar, sayrılılar, dullar. Yoksulluk, faal emek-ordusunun hastanesi, yedek sanayi ordusunun safrasıdır. Sefalet, nispi artı-nüfusla birlikte ürer ve biri diğerinin zorunlu koşuludur; artı-nüfusun yanısıra yoksulluk, kapitalist üretimin ve zenginlik artışının bir koşulunu oluşturur. Bunlar, kapitalist üretimin *faux frais*’si* arasında yer alırsa da, sermaye, bunun büyük kısmını, kendi omuzlarından kaldırıp, işçi sınıfı ile alt orta-sınıfın omuzlarına yüklemenin yolunu çok iyi bilir.” (s. 660, 661.)

KAPİTALİST BİRİKİMİN MUTLAK GENEL YASASI

Görüldüğü gibi, sermaye birikimindeki büyüme ile birlikte, bir uçta sömürücü sınıfların zenginliği, lüksü, hesapsız harcamaları artarken, öteki uçta da emekçilerin işsizliği, çaresizliği, yoksulluğu ve sefaleti yoğunlaşmaktadır. Marx bunu bir yasa ile şöyle ifade ediyor: “Toplumsal servet, işleyen sermaye, bu sermayenin büyüme ölçüsü ile hızı ve dolayısıyla, proletaryanın mutlak kitlesi ve emeğin üretkenliği ne kadar büyük olursa, yedek sanayi ordusu da o kadar büyük olur. Sermayenin genişleme gücü ile, emrindeki emek-

* Üretken olmayan ama zorunlu olan maliyetler.

gücünün gelişmesi de aynı nedene bağlıdır. Bunun için, yedek sanayi ordusunun nispi büyüklüğü, servetin potansiyel enerjisi ile birlikte artar. Ama bu yedek ordunun faal orduya oranı ne kadar büyükse, sefaleti, çalışma sırasında katlandığı ıstırapla ters orantılı olan toplam artı-nüfusun kitlesi de o kadar büyük olur. Ensonu, işçi sınıfının düşkünler tabakası ile yedek sanayi ordusu ne kadar yoğun olursa, resmi yoksulluk da o kadar yaygın olur. Bu, *kapitalist birikimin mutlak genel yasasıdır.*" (s. 661.)

Kapitalist sistemde, emeğin üretkenliğinin yükseltilmesi için kullanılan bütün yöntemler, emekçinin aleyhine kullanılıyor, üretimi geliştirme araçlarının hepsi üreticiler üzerinde egemenlik kurulması ve sömürülmesi araçlarına dönüştürüldü. Ve "... bütün artı-değer üretim yöntemleri, aynı zamanda, birikim yöntemleridir; ve birikimdeki her genişleme, bu yöntemlerin gelişmesi için bir araç haline gelir. Bundan da şu sonuç çıkar ki, sermaye birikimi oranında, aldığı ücret, ister yüksek ister düşük olsun, emekçinin yazgısı daha da beter olacaktır; ensonu, nispi artı-nüfusu ya da yedek sanayi ordusunu, birikimin büyüklüğü ve hızı ile daima dengeli durumda tutan yasa, emekçiyi, sermayeye, Vulcan'ın Prometheus'u kayalara mıhlamasından daha sağlam olarak perçinler. Sermaye birikimine tekabül eden bir sefalet birikimi yaratır. Bu yüzden, bir kutupta servet birikimi, diğer kutupta, yani kendi emeğinin ürününü sermaye şeklinde üreten sınıfın tarafında, sefaletin, yorgunluk ve bezginliğin, köleliğin, bilisizliğin, zalimliğin, aklı yozlaşmanın birikimi ile aynı anda olur." (s. 662, 663.)

Marx'ın, kapitalist üretim ve birikim sürecinin ayrıntılı bir çözümlemesi sonucu ortaya koyduğu ve özellikle İngiltere'deki işçi sınıfının çalışma ve yaşam koşullarıyla uzun uzadıya örneklendirdiği, kapitalist birikimin bu mutlak genel yasasının en önemli yanı, aynı zamanda, ücretli-emek ile sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişkinin kavranılmasında teorik bir temel sağlamış olmasıdır.

SÖZDE İLKELE BİRİKİM

Sermaye birikimini ve bu birikimi sağlayan emekçi sınıfın, birikimle birlikte kazançlarının, yaşam koşullarının

yükselecek yerde tam tersine kendilerini "fazlalık" haline getirerek ücretlerinde nispi bir düşmeye ve giderek sefaletlerine neden olduğunu tanımlayan Marx daha sonra ilkel birikim denilen olguyu ele almaktadır.

Burjuva iktisatçıları ilkel sermaye birikimini (Adam Smith buna, "previous accumulation" önceki birikim diyor), kendi çalışmaları ve emekleriyle yavaş yavaş büyük servetler yığan girişim ruhuna sahip bireysel kapitalistlerin olağanüstü çaba ve işbirliklerinin bir sonucu gibi gösteriyorlardı. Şimdi biz bunun böyle olup olmadığını Marx'ın konuyla ilgili araştırma ve çözümlerini izleyerek görmeye çalışalım.

Daha önce gördüğümüz gibi, sermaye birikimi, artı-değerin varlığını, artı-değer kapitalist üretimi, kapitalist üretim ise, meta üreticilerinin ellerinde daha önceden oldukça büyük bir sermaye ve emek-gücü kitlesinin bulunmasını öngörür. Buradaki hareketin bütünü bu yüzden bir kısır döngü gibi görünür ve bundan ancak, kapitalist birikimden önce, bu üretim biçiminin sonucu değil, çıkış noktası olan bir ilk birikimin olduğunu kabul etmekle kurtulma olanağı vardır.

"Üretim ve geçim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değilse, para ve metalar da kendiliklerinden sermaye değildir. Bunların sermayeye dönüşmeleri gerekir. Ama bu dönüşümün kendisi, ancak belli koşullar altında olabilir, yani birbirinden çok farklı türden iki meta sahibinin, yüzyüze ve temas haline gelmesi gerekir; bir yanda, başkalarına ait emek-gücünü satınalarak, ellerindeki değerler toplamını artırmak isteginde bulunan, para, üretim aracı ve geçim aracı sahipleri, öte yanda, kendi emek-güçlerini ve dolayısıyla emeklerini satan özgür emekçiler." (s. 730.)

Bu emekçiler iki anlamda özgür olacaklardır: önce bunlar feodal toplumdaki köleler ve serfler gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçası olmayacaklar, sonra da toprak sahibi köylüler gibi üretim araçlarına sahip bulunmayacaklardı. Yani bunlar, kendilerine ait üretim aracı olmayan, böyle bir yük ve engelden kurtulmuş emekçiler olacaktı. Meta pazarında bir uçta emekçiler, öteki uçta sermaye, yani üretim aracı sahibi kapitalistler olmak üzere bu kutuplaşma ile ka-

pitalist üretim sisteminin temel koşulları sağlanmış olacaktı. Bu nedenle kapitalist sistemin yolunu açan süreç, emekçinin elinden üretim araçlarını alan süreç olduğu gibi, ilkel birikim denilen olgu da, üreticiyi üretim araçlarından ayıran tarihsel süreçten başka bir şey değildi. Bu süreç, ilkel birikim denilmesinin nedeni de, sermayenin ve bu sermayeye uygun düşen üretim tarzının tarih-öncesi aşamasını oluşturmaktadır.

Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelişmiş, bu toplumdaki ekonomik ilişkilerin çözülmesi, kapitalist toplumun kurulması için gerekli öğeleri serbest hale getirmiştir.

Doğrudan üretici olan emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra, kendi emek-gücü üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabilir. Elindeki tek metaı, emek-gücünü satabileceği her yere götürebilir özgür emek-gücü satıcısı halini alabilmesi için, ayrıca, feodal sistemin koyduğu lonca düzeninden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, iş yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekiyordu. Demek oluyor ki, doğrudan üreticiyi, ücretli-işçi haline getiren bu tarihsel süreç iki anlam taşıyordu: bir yandan, bunların kölelikten ve loncaların koyduğu kısıtlayıcı bağlardan kurtulmaları olarak görünüyor, öte yandan ise, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile, eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonradır ki, kendi emek-güçlerinin satıcısı haline gelebiliyorlardı. Ne var ki, burjuva tarihçileri sürecin yalnız birinci yönüyle ilgileniyorlardı, oysa, "Onların mülksüzleştirilmesini anlatan bu öykü, insanların tarihine, kandan ve ateşten harflerle yazılmıştır." (s. 731.)

Tarımsal Nüfusun Mülksüzleştirilmesi

Tarımsal nüfusun topraksızlaştırılmasının İngiltere'de klasik bir biçimde yer aldığına işaret eden Marx, bu ülkede serflikin 19. yüzyılın sonlarında hemen tamamen ortadan kalktığını, kır nüfusunun büyük çoğunluğunu, feodal mülkiyete karşın kendi topraklarını işleyen özgür köylülerden oluş-

tuğunu belirtiyordu. Feodal beyin kudreti, toprakların genişliği ile değil, uyruklarının çokluğu, yani, kendi toprakları üzerinde ekip biçen köylülerin sayısına bağlıydı. Ekilebilir topraklar, herbiri 900 kadar Anglo-Sakson beyliğini içeren büyük baronluklara bölünmüş olmakla beraber ülke, küçük köylü toprakları ile kaplıydı. Büyük senyör malikâneleri ancak dağınık haldeydi. Bu durum, kentlerde 15. yüzyılda görülen gönençle birlikte halkın rahat bir yaşam süreceği zenginliğe ulaşmasını sağlamıştı ama, kapitalist nitelikte bir birikime de olanak vermemişti.

"Kapitalist üretim tarzının temelini atan devrimin ilk perdesi, 15. yüzyılın son otuz yılı ile 16. yüzyılın ilk on yılında oynandı. Senyörlerin, Sir James Steuart'ın pek güzel söylediği gibi, "evi ve şatoyu boş yere dolduran" hizmetliler ile uşaklar takımına yol vermesiyle, emek pazarına serbest bir proletarya yığını sürülmüş oldu. Kendisi de burjuva gelişmesinin bir ürünü olan krallık iktidarı, mutlak egemenlik peşindeki çabasıyla, bu hizmetliler takımının dağılmasını zorlayarak hızlandırmakla birlikte, bunun tek nedeni de değildi. Kral ve parlamento ile çetin bir çatışmaya giren büyük feodal beyler, köylüleri, tıpkı kendileri gibi feodal haklara sahip buldukları topraklardan zorla söktüp atarak ve ortak topraklara elkoyarak, çok daha fazla proletarya yaratılar." (s. 734, 735.)

İngiltere'de yünlülük manüfaktürünün hızla gelişmesi ve bu yüzden yün fabrikalarındaki yükselme, ekilebilir toprakların koyun otlığı haline getirilmesi gibi yeni bir gelişmeye yol açtı, küçük köylülerin ekip biçtikleri topraklar birer birer ellerinden alınmaya başlandı. Köylülerin evleri ve tarım işçilerinin kulübeleri yerlebir ediliyor, bütün ekilebilir arazi mera haline getiriliyordu. Büsbütün göçüp gitmiş, ya da yarıyarıya yok olmuş kentler kasabalar görülüyordu. Kırsal kesimde nüfus hızla seyrekleşiyor, devletin topladığı aşar gelirlerinde ve benzeri vergilerde büyük bir düşme görülüyordu. Bu duruma çare bulmak için, Sekizinci Henry zamanından başlamak üzere çeşitli yasalar çıkartıldı. Onun zamanında çıkartılan bir yasa ile, eski çiftlik evlerinin onarımı öngörülmekte ve ekim alanları ile otlaklar arasında bir oran saptanmaktaydı. 1533 tarihli bir yasa ise, bazı kimselerin el-

lerinde 24.000 koyun bulunduğunu öne sürerek, bu sayıyı 2.000 olarak sınırlandırıyordu. Ne var ki, gerek Sekizinci Henry, gerekse kendisinden sonra Birinci James ve Birinci Charles zamanlarında çıkartılan yasalar bir sonuç vermedi.

“Halkın zorla mülksüzleştirilmesi süreci, 16. yüzyılda, Reformasyon ve kilise mallarının yağmalanması ile yeni ve korkunç bir hız kazandı. Katolik kilisesi, Reformasyon hareketi sırasında, İngiliz topraklarının büyük bir kısmının feodal sahibiydi. Manastırlar ile benzeri kuruluşların kapatılması, buralarda barınanları, proletarya haline getirdi. Kilise toprakları, büyük ölçüde, açgözlü saray gözdelelerine bağışlandı ya da spekülâtör çiftliklerle yurttaşlara yok pahasına satıldı; bunlar da, kuşaklar boyu burada oturan küçük kiracıları, *en masse** sürüp çıkartarak, toprakları birleştirdiler. Yoksul halkın kilise aşarının bir kısmı üzerinde yasa ile sağlanmış mülkiyet haklarına, sessiz sedasız elkondu.” (s. 737, 738.)

17. yüzyıl sonlarında, Orange Prensi William’ın krallığa getirilmesiyle, o zamana kadar devlet toprakları üzerinde yürütülen küçük hırsızlıklar büyük yağmalara dönüştü ve adeta resmileşti. Devlete ait mülkler, metreslere, gözdelelere bağışlanıyor ya da gülünç fiyatlarla toprakbeylerine satılıyordu. F. W. Newman adında bir 19. yüzyıl yazarı bu konuda şöyle diyor: “Kraliyet emlakının, kısmen satışla, kısmen hediye olarak, yasalara uymayacak biçimde elden çıkartılması, İngiltere tarihinde rezaletlerle dolu bir sayfa ... ulusa karşı işlenmiş büyük bir sahtekârlıktır.” (s. 740, dipnot 14.)

Bu yıllarda ele geçirilen devlet toprakları ile, kiliseye ait toprakların yağmalanması, İngiliz oligarşisinin daha sonraki gözkaştırıcı ve görkemli malikânelerinin esasını oluşturmuştu. Kapitalistler ile bütün bu olup bitenleri, serbest ticareti teşvik ettiği, modern tarımı büyük çiftlikler sistemi üzerinde geliştirdiği ve kentlerde kendilerine daima elaltında serbest tarım proletaryası sağladığı için hoşnutlukla seyrediyor ve destekliyordu.

“Bağımsız küçük çiftçilerin yerini, yıllık sözleşmelere

* Kitle halinde.

dayanan kiracı çiftçilerin, yani toprak sahibinin keyfine bağlı hizmetkârlar topluluğunun alması, devlet emlakının yağma edilmesinin yanısıra, komünal toprakların sistemli olarak yağmalanması, 18. yüzyılın sermaye çiftlikleri ya da tüccar çiftlikleri adı verilen büyük çiftliklerin artmasına ve kırsal nüfusun sanayi proletaryası haline gelmek üzere “serbest kalmasına” özellikle yardımcı oldu.” (s. 741, 742.)

19. yüzyılda ise, zamanın iktisat yazınında en ateşli tartışma, “orta malı (komünal) toprakların çevrilmesi” konusunda yapıyordu. Daha önce 20-30 çiftçi ile bir o kadar kiracı ve küçük mülk sahibinin elinde bulunan geniş toprakları 4-5 zengin hayvan yetiştiricisi gaspediyor, burada yaşayan ve geçimini buradan sağlayan pek çok aile, yerlerinden yurtlarından atılıyordu. Toprakbeyleri, yalnız ekilmeyen toprakları değil, ortaklaşa ya da topluma belli bir kira ödenecek işlenen toprakları çevirme bahanesiyle çiftliklerine katılıyorlardı. Böylece, geniş toprakların elde ettikleri ürün, ortaklaşa besledikleri koyun, tavuk, domuz gibi ev hayvanları yetiştirerek sağlayan küçük çiftçiler, yaşamlarını başkaları için çalışarak sağlayan ve gereksinmeleri olan her şeyi pazardan satın alan kimseler haline geldiler. “Gerçekten de, ortak toprakların gaspı ve bununla birlikte, tarımsal devrimin tarım emekçileri üzerindeki etkisi o kadar şiddetli olmuştur ki 1765-1780 yılları arasında, bunların ücretleri asgarinin altına düşmüş ve kendilerine yoksulluk yasasından resmen yardım yapılması durumu ortaya çıkmıştır.” (s. 744.)

Geniş bir malzeme yığınının dayanarak İngiltere’de, tarımsal nüfusun topraklarından nasıl atıldıklarını anlatan yazar şimdi de, İskoç yaylalarında oturan ve herbiri yerleştikleri toprakların sahibi olan, klanlar halinde örgütlenmiş Keltler’in nasıl bu topraklardan sürüldüklerinin belgelere dayanan bir öyküsünü anlatmaktadır. Klanın, şefi ya da “büyük adamı”, tıpkı İngiliz Kralının, sırf bu ünvanından dolayı bütün ulusal toprakların sahibi olması gibi, klan topraklarının sözde sahibiydi. Zamanla bu itibarı haklarını mülkiyet hakkına çeviren “büyük adamlar” ile klan halkı çatıştı ve bunlar zora başvurarak klan halkını topraklarından attılar. 18. yüzyılda peşleri bırakılmayan Keltlerin ülkeden göç etmeleri de yaşakanmıştı. Amaç, bunları zorla Glasgow ya

da öteki manüfaktür kentlerine iterek manüfaktür proleter-
yası haline getirmektir. Sutherland düşesinin 19. yüzyılda
"temizlik" yapmak için uyguladığı bir yöntemi örnek olarak
vermek, bu topraksızlaştırma sürecinin daha iyi kavranma-
sına yetecektir. Ekonomi konusunda epeyce bir şeyler bildi-
ği anlaşılan bu düşes, her çareye başvurarak, daha önceki
benzer yöntemlerle nüfusu zaten 15.000'e inen bu ülkeyi, baş-
tanbaşa bir koyun otlağı haline getirmeye karar verdi:
"1814'ten 1820 yılına kadar bu 15.000 kişi, aşağı yukarı 3.000
aile, sistemli olarak izlendi ve yerlerinden atıldı. *Bütün köy-
leri yıkıldı, yakıldı, tarlaları otlığa çevrildi.* İngiliz askerleri,
bu sürgün hareketini desteklediler ve bunlarla çatışmaya gi-
riştiler. Kulübesinden çıkmak istemeyen bir ihtiyar kadın,
kulübenin alevleri arasında yanarak öldü. Böylece bu güzel
hanımefendi, ta eski zamanlardan beri klana ait bulunan
794.000 acre toprağa elkoymuş oldu. Aile başına 2 acre ol-
mak üzere deniz kıyısında 6.000 acre kadar toprağı, sürgün
ettiği bu kimselere tahsis etti. Şimdiye kadar bu 6.000 acre
toprak bomboş duruyor ve sahiplerine hiç bir gelir getirmi-
yordu. Asil kalpli düşes, aslında bu toprakları acre başına
ortalama 2,5 şiline, yüzyıllardır kendi ailesi için kanlarını dö-
ken klan halkına kiralayacak kadar ileri gitmişti. Çalınan
klan topraklarının tümü, 29 büyük koyun çiftliğine bölündü
ve çoğu İngiltere'den getirilmiş çiftlik uşakları olan birer ai-
lenin yönetimine verildi. 1835 yılında, 15.000 İskoçyalı Kel-
tin yerini 131.000 koyun almıştı. Yerlilerin artıkları kıyıya
sürüldüler ve balık avlayarak yaşamaya çalıştılar. Ve bir İn-
giliz yazarının dediği gibi, yarı-karada yarı-suda yaşayan,
ama bununla birlikte, ancak yarıyarıya yaşayan amfibiler
olup çıktılar.

Daha sonra da, koyun otlaklarının bir kısmı, geyiklerin
rahatça gezip dolaşabilecekleri ve zaman zaman da av tut-
kunu soyluların bu zevklerini yerine getirebilecekleri geyik
parkları haline getirildi. Kodamanların parklarındaki geyik-
ler, "Londra belediye meclisi üyesi gibi şişko, ağırbaşlı, ev-
cil hayvanlardır. İskoçya bunun için, bu 'soylu tutkunun'
son sığınağıdır." "Şimdi koyunların yerini geyikler almakta
ve küçük kiracılar ellerindeki bir avuç varlıklarını da yitire-
rek, daha da verimsiz topraklara sürülmekte ve kapkara bir

sefalete düşmektedirler... Geçen yirmibeş yılda olduğu gibi,
önümüzdeki yirmibeş yılda da ormanların sayısı ve genişli-
ği artarsa, Keltler, doğdukları topraklar üzerinde yokolup
gideceklerdir. ... Burdaki mülk sahiplerinin bazıları için bu
hareket bir tutku ve spor sevgisi sonucu iken, daha pratik
görüşlü diğerleri için bu geyik yetiştirme işi yalnızca kâr
amacıyla yapılmakta. ... Geyik ormanı arayan bir avcı, bu
işin o denli heveslisidir ki, kesesini boşaltmaya daima hazır-
dır. ... Geyik sürüleri gitgide daha büyük bölgelere yayılır-
ken, insanlar günden güne daha daralan bir çember içersine
sıkıştırıldılar."¹² (s. 747, 748.)

"Kilise mallarının yağmalanması, devlet mülkünün hi-
leli yollardan ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması,
feodal ve klan emlakının gaspedilerek, başıboş bir terör ha-
vası içinde modern özel mülkiyet haline getirilmesi, ilkel
birikimin birçok sevimli yöntemlerinden bazılarıydı. Kapita-
list tarım için gerekli alan ele geçirilmiş; toprak, sermaye-
nin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayileri için ge-
rekli, 'özgür' ve yasa-dışı proletarya sağlanmıştı." (s. 749,
750.)

Mülksüzleştirilenlere Karşı Kanlı Yasalar

Feodalizm döneminde bir senyörün ya da beyin buyru-
ğu altında bulunan, ama feodal bağların çözülmesiyle ve hal-
kın zorla topraktan uzaklaştırılmasıyla yaratılan ve "özgür"
hale getirilen proletaryayı, yeni doğmakta olan manüfaktür
aynı hızla ememiyordu. Öte yandan, alışageldikleri yaşam-
dan birdenbire kopartılıp büyük kentlere fırlatılan bu insan-
lar, yeni durumlarının gerektirdiği yaşam biçimine de ko-
layca uyamazlardı. Bunlar, bazan eğilimlerine uyararak, ama
çoğu kez de yeni koşulların etkisiyle, kitle halinde, dilenci,
hırsız, serseri haline geldiler. Bu nedenle, 15. yüzyılın sonu
ile 16. yüzyıl boyunca bütün Batı Avrupa'da serseriliğe kar-
şı sert yasalar çıkartıldı. Topraktan koparılarak zorla serseri
ve dilenci haline dönüştürülen bu insanlar şimdi de ceza-
landırılıyordu.

¹² Bu satırları Marx, Robert Somers'in, 1848'de yayımlanan, *Letters From the Highlands: or the Famine of 1847* adlı yapıtımdan aktırıyor. (Bkz: s. 748, dipnot 34.)

İngiltere'de Sekizinci Henry zamanında 1530'da çıkartılan bir yasa gereği, yaşlı ve çalışamayacak durumdaki dilencilere dilencilik belgesi, sapasağlam serserilere ise dayak ve hapis cezası veriliyordu. Bir arabanın arkasına bağlanarak, vücutlarından kan akana kadar kamçilandıktan sonra doğdukları ya da son üç yıldır durdukları yere dönmeye ve "çalışmaya başlamaya" yemin ettiriliyorlardı. Bu yasa sonra yeni maddelerle pekiştirildi ve serserilik nedeniyle ikinci kez tutuklananlar bir kez daha kamçilandıktan sonra bir kulaklarının yarısı kesiliyor, üçüncü tutuklamada ise, azılı bir cani ve halk düşmanı olarak idam edilmeleri öngörülüyordu. Zamanın güvenilir yazarlarına göre Sekizinci Henry'nin saltanatı sıralarında, "72.000 büyük ve küçük hırsız idam edilmişti." (s. 753, dipnot 36.)

Altıncı Edward'ın hükümdarlığının ilk yılında, 1547'de çıkartılan "bir yasaya göre, çalışmak istemeyen herhangi bir kimse, kendisi tembel ve aylak bir kimse olarak ihbar edene kölelik etmeye mahkûm edilecekti. Efendisi, bu köleyi, ekmek, su, bulamaç ve uygun göreceği et artıkları ile besleyecekti. İş ne kadar pis ve iğrenç olursa olsun, kamçı ve zincir zoruyla onu çalıştırmak hakkına sahipti. Eğer köle 15 gün süreyle ortalıktan kaybolursa, yaşam boyu köleliğe mahkûm edilecek ve alınına ya da sırtına S* damgası vurulacaktı; üç kez kaçarsa bu suçtan idam edilecekti. Efendi onu herhangi bir kişisel mal ya da hayvan gibi satabilir, bağışlayabilir ya da kiralayabilirdi. Eğer köle, efendisine karşı bir harekete kalkıştırsa, gene idam edilirdi. Sulh yargıçları ihbar üzerine bu haydutları izletmek ve yakalatmak zorundaydı. Eğer bir serseri üç gün süreyle aylaklık edecek olursa doğum yerine götürülür, göğsüne demirle V** harfi damgalanır, zincire vurularak sokaklarda ya da başka işlerde çalıştırılırdı. Eğer bu serseri, doğum yerini yanlış verirse, yaşamı boyunca, o yerin, orada oturanların ya da oradaki kurumların kölesi haline getirilir ve S harfi ile damgalanırdı. Herkes, serserilerin çocuklarını çirak olarak kullanma hakkına sahipti; bu, erkek çocuklar için 24, kız çocuklar için 20 yaşına kadar devam ederdi." (s. 752.)

* Slave (köle) sözcüğünün ilk harfi.

** Vagabond (serseri) sözcüğünün ilk harfi.

Elizabeth devrinde, 1752'de, 14 yaşından büyük belgesi olmayan dilencileri, herhangi bir kimse iki yıl süreyle hizmetine almadığı takdirde, bunlar adamakıllı dövülür ve sol kulakları damgalanır; suçun yinelenmesi halinde eğer 18 yaşından büyükelere ve herhangi bir kimse bunları en az iki yıl hizmetlerine almazsa, idam edilirler; ama üçüncü kez suç işlenmesi halinde bunlar mutlaka idam edilirdi.

Birinci James'in saltanatı döneminde, ortalıkta başıboş dolaşan ve dilenen herkes hırsız ilân ediliyordu. Sulh yargıçları, bunları, ilk suçlarında meydanda kırbaçlatmaya ve 6 aya, ikincisinde 2 yıla kadar hapsedmeye yetkiliydiler. ... İslah olmayan ve tehlikeli hırsızların sol omuzlarına R harfi (rouge, hırsız sözcüğünün ilk harfi) damgalanıyor ve ağır çalışma cezası ile cezalandırılıyorlar, tekrar dilenirken yakalananların ise derhal idam edilmeleri öngörülüyordu. Bu hükümler 18. yüzyıla kadar yürürlükte kalmış ve ancak 1714 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.

"Önce zorla toprakları ellerinden alınan, evlerinden atılan ve işsiz-güçsüz serseriler haline getirilen tarımsal nüfus, işte böyle kırbaçlanarak, damgalanarak, müthiş yasalar yoluyla işkence edilerek, ücret sisteminin gerektirdiği disiplinle sokuluyordu." (s. 754.)

KAPİTALİST BİRİKİMİN TARİHSEL EĞİLİMİ

Üretimin Toplumsallaşması

Tarımda olsun, manüfaktürde olsun küçük işletmenin temeli, emekçinin kullandığı üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetidir. Yani, köylü kullandığı toprağın, zanaatçı kullandığı araç ve gereçlerin sahibidir. Emekçinin özel mülkiyetine ve özgür kişiliğine dayanan bu üretim biçiminde, toprak parçalara bölünmüş, üretim araçları dağılmış haldedir. "Bu üretim tarzı ancak, dar ve azçok ilkel sınırlar içersinde hareket eden bir üretim sistemi ve toplum ile bağdaşabilir. Bunu sürgit hale getirmek, Pecqueur'un haklı olarak dediği gibi, "alelâdeliğin evrenselliğini ilan etmek" olur. Zaten gelişmesinin belli bir aşamasında, çözülüp dağılmasına yolaçacak maddî öğeleri de yaratmış olur. O andan başlayarak, toplumun göğsünden yepyeni güçler ve tutku-

lar filiz verir, ama eski toplum düzeni bunları engeller ve üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, pek çok insanın cüce mülkiyetinin birkaç kişinin dev mülkiyeti haline dönüştürülmesi, büyük halk yığınlarının, topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur. Bu, bir dizi, zor yöntemlerini içerir ve biz, bunlardan, yalnızca, ilkel sermaye birikimi yöntemi olarak çağ açıcı olan bazılarını gözden geçirmiş bulunuyoruz. Doğrudan üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, acımasız bir vahşetle ve en bayağı, en rezil, en küçültücü, en çirkin tutkuların dürtüsü altında gerçekleştirilmiştir. Tecrit edilmiş, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, öbürlerinin itibarı olarak özgür emeğinin, yani ücretli-emeğin sömürülmesine dayanan kapitalist özel mülkiyet alır.” (s. 781.)

Mülksüzleştirilenlerin Mülksüzleştirilmesi

Kapitalist birikimdeki artış, emeğin daha fazla toplumsallaşması demektir. Bu durum kapitalizmin özünde taşıdığı temel çelişkiyi, üretimin toplumsal niteliği ile, üretilen ürünlerin özel mülkiyeti arasındaki çelişkiyi sürekli olarak keskinleştirir. Böylece kapitalizm, kendisini ortadan kaldıracak nesnel ve öznel koşulları (emeğin toplumsallaşması ile sermayedeki hızlı büyüme) kendi eliyle hazırlanmış olur. “Şimdi mülksüzleştirilecek olan kimse, artık, kendi hesabına çalışan emekçi değil, birçok emekçiyi sömüren kapitalisttir. Bu mülksüzleştirme, kapitalist üretimin kendi içinde taşıdığı yasaların işlemeyle, sermayenin merkezileşmesi ile gerçekleşir. Bir kapitalist, daima birçoklarının başını yer. Emek-sürecinin, gitgide boyutları büyüyen kooperatif şekli, bilimin bilinçli teknik uygulaması, toprağın yöntemli bir biçimde işlenmesi, emek araçlarının ancak ortaklaşa kullanılabilir emek araçlarına dönüştürülmesi, bütün emek araçlarının bileşik toplumsal emeğin üretim araçları olarak kullanılmasıyla sağlanan tasarruf, bütün insanların dünya pa-

zarları ağına sokulması ve böylece kapitalist rejimin uluslararası bir nitelik kazanması, bu merkezileşme ya da birçok kapitalistin birkaç kapitalist tarafından mülksüzleştirilmesi ile elele gider. Bu dönüşüm sürecinin bütün avantajlarını sömüren ve tekellerine alan büyük sermaye sahiplerinin sayılarındaki sürekli azalmayla birlikte, sefalet, baskı, kölelik, soysuzlaşma, sömürü de alabildiğine artar; ama gene bununla birlikte, sayıları sürekli artan, kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizması ile eğitilen, birleştirilen ve örgütlenen işçi sınıfının başkaldırmaları da genişler, yaygınlaşır. Sermaye tekeli, kendisiyle birlikte ve kendi egemenliği altında fışkırpıp boyatan üretim tarzının ayakbağı olur. Üretim araçlarının merkezileşmesi ve emeğin toplumsallaşması, en sonunda, bunların kapitalist kabuklarıyla bağdaşamadıkları bir noktaya ulaşır. Böylece kabuk parçalanır. Kapitalist özel mülkiyetin çanı çalmıştır. Mülksüzleştirilenler mülksüzleştirilirler.” (s. 782.)

Yadsımanın Yadsınması

Bu konuyu Marx, bütün sosyo-ekonomik yapılar için geçerli olan, yadsımanın yadsınması yasasının buradaki işleyişine kısaca değinerek bağlıyor. Nasıl ki insanoglunun tarihi, bir sosyo-ekonomik yapının bir önceki sosyo-ekonomik yapıyı yadsıyarak ortaya çıktığını, eski sosyo-ekonomik düzenin yerini daha ileri bir sosyo-ekonomik düzenin aldığı tanıthorsa, feodalizmi yadsıyarak ortaya çıkan kapitalizm de artık ömrünü tamamlamış ve daha gelişmiş bir sosyo-ekonomik yapı tarafından yadsınacak hale gelmiştir.

“Kapitalist üretim tarzının ürünü olan kapitalist mülk edinme tarzı, kapitalist özel mülkiyeti yaratır. Bu, mülk sahibinin emeğine dayanan kişisel özel mülkiyetin ilk yadsınmasıdır. Ama kapitalist üretim bir doğa yasasının kaçınılmaz zorunluluğu ile kendi yadsınmasını doğurur. Bu, yadsımanın yadsınmasıdır. Bu, üretici için özel mülkiyetin yeniden kurulması değildir, ama ona, kapitalist dönemde edinilen elbirliği ve toprak ile üretim araçlarının ortak sahipliği temeline dayanan bireysel mülkiyeti sağlar.

Kişisel emekten doğan dağınık özel mülkiyetin kapita-

list özel mülkiyete dönüşmesi, halen toplumsallaşmış üretime fiilen dayanan kapitalist özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesinden kuşkusuz kıyaslanamayacak kadar daha uzun süreli, daha şiddetli ve çetin bir süreçtir. Birinci durumda, halk yığınlarının birkaç gaspedici tarafından mülksüzleştirilmesi sözkonusuydu; ikincisinde ise, birkaç gaspedicinin, halk yığınları tarafından mülksüzleştirilmeleri sözkonusudur.” (s. 783.)

YENİ KURULACAK TOPLUM DÜZENİ

Peki ama, “birkaç gaspedicinin, halk yığınları tarafından mülksüzleştirileceği” bu yeni sosyo-ekonomik düzen nasıl bir düzen olacaktır? Hiç kuşkusuz komünist bir düzen olacaktır. Ne var ki, asıl amacı, kapitalist üretim sürecinin eleştirel bir çözümlemesi olan *Kapital*'de, Marx'ın yeni kurulacak bu toplum düzeninin ayrıntılı bir tablosunu çizmesi beklenemezdi. Gene de Marx'ın geleceğin komünist toplumu ile ilgili görüşlerini yeri geldikçe *Kapital*'de yaptığı açıklamalarda izlemek olanağı vardır.

Marx, kapitalist üretim biçimini, tarih içerisinde belirli canlı bir bütün, bu nedenle de toplumun tarihsel gelişmesinde geçici bir aşama olarak inceliyordu. Bu üretim düzeninin yerini eninde sonunda bir başka sistem, komünist üretim biçimi alacaktı. Daha önceleri Ütopik sosyalistler, kapitalizmi şiddetle eleştirirler ve gelecekteki sosyalist toplumun renkli ve hayalî bir tablosunu çizerlerdi, oysa Marx'ta sosyalist toplum, yukarıda da görüldüğü gibi, kapitalist gelişme sürecinin özünde taşıdığı eğilimlerin bilimsel çözümlemesinin bir verisi, bir sonucu olarak ortaya çıkıyordu.

Kapitalist sistemde, üretimin toplumsal niteliği ile, üretilen ürünlerin özel mülkiyetin konuları olması arasındaki temel çelişki, üretken güçlerin gelişmesini sınırlandırıyor, toplumsal üretimde kargaşaya, kapitalistler arasında yoğun rekabete, devresel ekonomik bunalımlara yol açıyor; bilimsel gelişmelerin, teknik buluşların, insanlığın yararı ve çıkarı yerine, onu ezmeye, yoketmeye yönelik amaçlar için kullanılmasına neden oluyordu. Bu ekonomik düzen içerisinde gelişmekte olan üretken güçler, kendi toplumsal kabuk-

larıyla, kapitalist üretim ilişkileriyle zıtlık ve uyumsuzluk içerisinde oldukları için, bu üretim biçimindeki gelişme, kendisini sona erdirecek maddî koşulları da kendi eliyle yaratmış oluyordu. Ne var ki, burada eski sosyo-ekonomik yapının, kapitalizmin yadsınmasıyla doğacak olan komünizme geçişin kendiliğinden gerçekleşmesini beklemek hayalcilik olurdu. Bunun için devrimci bir eylem gerekliydi: kapitalist sınıfın egemenliğine devrimci bir hareketle son verilecek ve politik iktidarı işçi sınıfı ele alacaktı. Marx ve Engels, gerekli koşulların bulunması halinde böyle bir devrimin “tamamen barışçı ve yasal yollarla”, gerçekleştirilebileceğini, İngiltere için böyle bir olasılığın varlığını kabul ediyorlardı ama Marx, “aynı zamanda, bu barışçı ve yasal devrime, İngiliz egemen sınıfların “köle yanlısı bir isyan” olmaksızın boyun eğeceklerini pek ummadığını da sözlerine eklemeyi” (s. 39.) unutmuyordu.

Bu sosyalist devrimle, bellibaşlı üretim araçları üzerinde toplumsal mülkiyet kurularak, üreticiler ile üretim koşulları arasındaki o eski birlik ve beraberlik yeniden sağlanacak, ve yapay olarak yaratılan bu yabancılaşmaya bir son verilecektir.

Kapital'in birinci cildinin hemen başlarında Marx, henüz gelişme aşamasında olan komünist toplumu şöyle anlatıyor:

“Şimdi de bir değişiklik olsun diye, kendi işlerini ortak üretim araçları ile gören ve bütün bireylerin kendi emek-güçlerini bilinçli olarak o topluluğun birleşik emek-gücü olarak kullanan, özgür insanlardan kurulmuş bir topluluk tablosu çizelim. Robinson'un emeğindeki bütün ayırıcı özellikler burada da yinelenir, ama şu farkla ki, buradaki emek, bireysel değil, toplumsaldır. Robinson'un ürettiği her şey, yalnız kendi kişisel emeğinin sonucuydu ve bunun için de yalnız kendisi için bir kullanım nesnesiydi. Bizim toplumumuzun toplam ürünü, toplumsal bir üründür. Bunun bir kısmı yeni üretim araçları olarak iş görür ve toplumsallığı devam eder. Ama öteki kısmı, üyelerce yaşamı sürdürme aracı olarak tüketilir. Bu ikinci kısmın üyeler arasında dağılımı bu nedenle zorunludur. Bu dağılım biçimi, topluluğun üretken örgütlenmesine ve üreticilerin ulaştıkları tarihsel

gelişmenin derecesine bağlı olarak değişir. Salt metaların üretimi ile bir paralellik kurmuş olmak için yaşamlarını sürdürme araçlarında tek tek her üreticinin payının, onun emek-zamanı ile belirlendiğini varsayacağız. Bu durumda emek-zamanı ikili bir rol oynamaktadır. Belirli bir toplumsal plana uygun olarak bunun bölüşümü, yapılacak olan farklı iş türleri ile topluluğun çeşitli gereksinimleri arasında uygun bir oran kurar. Öte yandan bu, aynı zamanda, her birey tarafından ortaya konan ortak emeğin payının ölçüsü olarak iş görür. Tek tek üreticilerin, hem kendi emekleri ve hem de emek ürünleri yönünden, toplumsal ilişkileri, bu örnekte, yalnız üretim bakımından değil bölüşüm bakımından da çok basit ve kolay anlaşılır durumdadır.”¹³ (s. 93, 94.)

Kapitalist toplumda rekabete ve diğer subjektif yasalara göre işleyen ekonominin yerini şimdi, nesnel ekonomik yasalara, bilinçli bir toplumsal denetime dayanan ekonomi alacak, toplumsal üretim, tüm toplumun yararı ve gereksinimleri gözönünde bulundurularak planlanacaktır. Burada çalışma süresini belirleyecek tek öğe, toplumun bütün üyelerinin gittikçe artan gereksinmelerini karşılayacak şekilde planlanan geniş boyutlu yeniden üretimin yürütülmesi kaygısı olacaktır. Artı-emek bu yeni üretim düzeninde, üretken emeğin ayrılmaz bir parçası halini alacak, gerekli-emek ile artı-emek, sosyalist toplumun kurulmasında ve komünist toplum haline dönüşmesinde, birbirlerinden ayrılmayan bir bütün olarak aynı amaca hizmet edeceklerdir. Kapitalist üretim biçiminin ortadan kaldırılması ile, işgününün uzunluğu gerekli emek zamanına indirgenebilir “Ama bu durumda bile, bu süre, sınırlarını genişletecektir. Bunun nedeni bir yandan, ‘gerekli geçim araçları’ kavramının bü-

¹³ Hiç kuşkusuz, bu alıntıda sözkonusu olan toplum, “bölüşümün henüz harcanan emeğe göre yapıldığı” komünist toplumun birinci aşamasıdır. Marx daha sonra 1875’te kaleme aldığı Gotha Programının Eleştirisinde şöyle der: “Komünist toplumun daha yüksek bir aşamasından, bireylerin işbölümüne ve onunla birlikte kafa emeği ile kol emeği arasındaki çelişkiye kölece boyun eğişleri sona erdiği zaman; emek, yalnızca bir geçim aracı değil, ama kendisi birinci hayatı gereksinme haline geldiği zaman; bireylerin çeşitli biçimde gelişmeleriyle, üretici güçler de arttığı ve bütün kolektif zenginlik kaynakları gürül gürül fışkırdığı zaman, ancak o zaman, burjuva hukukunun dar ufukları kesin olarak aşılacak ve toplum, bayraklarının üstüne şunu yazabilecektir: ‘Herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre!’” (*Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Sol Yayınları, 1976, s. 31.)

yük ölçüde genişlemesi, emekçinin tamamen farklı bir yaşam düzeyine ulaşma çabasıdır. Öte yandan, bunun nedeni, şimdi artı-emek sayılanın, o zaman gerekli emek sayılmasıdır; bununla, yedek ve birikim için bir fonu oluşturan emeği kastediyorum.” (s. 541.)

Demek ki burada gerekli-emeğin sınırlarının genişlemesinin nedeni, toplumu oluşturan bireylerin yaşam koşullarının eskisine göre çok daha zenginleşmesi ve duydukları gereksinimlerin büyük ölçüde artması, eskiden bir avuç varlığının yararlandığı olanaklardan şimdi bütün çalışan sınıfın yararlanması oluyor.

Kurulacak komünist toplumda, bizzat üreticilerin ortak denetimi altına alınan emeğin niteliği de değişecek, emeğin kendisi de rasyonel ve özgür olacaktır. Ne var ki emek, maddi üretim alanında, gene de bir zorunluluk âlemi içersinde kalmış olacak, gerçek özgürlük âlemi ise, bu zorunlu emeğin sınırları dışında ama ona dayanarak yükselecektir. “Gerçekte özgürlük âlemi ancak, zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlenen emeğin sona erdiği yerde fiilen başlamış olur; demek ki bu âlem, eşyanın doğası gereği, fiili maddi üretim alanını ötesinde bulunur. Tıpkı vahşi insanın gereksinmelerini karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden-üretmek için doğayla savaşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içersindedir ve bunu da gene bir türlü toplumsal biçimlenişler içersinde, akla gelen her türden üretim tarzları altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinmeler alanı da genişler, ama aynı zamanda da, bu gereksinmeleri karşılayan üretici güçleri de artar. Bu alanda özgürlük, ancak doğanın kör güçlerinin önünde sürüklenmek yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üretimde bulunan kimseler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en yavaş koşullar altında başarılıdır. Ama gene de bu, bir zorunluluk âlemi olmakta devam eder. Bunun ötesinde, kendi başına bir amaç olan insan enerjisinin gelişmesi, gerçek özgürlük âlemi başlar, ama bu da, ancak temelinde bu zorunluluk âlemi ile serpilip gelişebilir. İşgününün kısaltılma-

sı onun temel önkoşuludur.” (Cilt III, s. 858, 859.)

Kapital'de ayrıca, geleceğin toplumunda gerek genç kuşağın eğitilmesi, gerekse yeni aile biçimi ile ilişkileri konusunda Marx'ın düşüncelerini izlemek olanağı da vardır. Komünist toplumda, “belli bir yaşın üzerindeki her çocuk, üretici işi öğrenim ve jimnastik ile birarada yürütecek ve bu yalnızca üretimdeki etkinliğin artırılmasında bir yöntem olarak değil, tam anlamıyla gelişmiş bir insan yetiştirilmesinde tek yöntem olarak uygulanacaktır.” (s. 494.) Ve, “İşçi sınıfı iktidara geldiği zaman —ki bu kaçınılmaz bir şeydir— hem pratik, hem teorik teknik eğitimin, işçi sınıfı okullarında lâyük oldukları yeri alacaklarına hiç kuşku yoktur.” (s. 499.) Kadın ve çocuk emeğinin kapitalistçe sömürülmesi ve eski aile bağlarının kapitalist sistem altında uğradığı çözülmeye karşın burada da diyalektiğin yasaları içten içe işlemekte ve “büyük sanayi, üretim sürecinde, kadınlara, gençlere ve her iki cinsiyetten çocuklara, ev alanının dışında önemli bir rol vermekle, daha üst düzeyde bir aile şekli ve cinsiyetler arası ilişki konusunda yeni bir ekonomik temel yaratır. Cermen-hıristiyan aile şeklini mutlak ve değişmez saymak, birarada alındığı zaman bir dizi tarihsel gelişmenin halkaları olan, eski Roma, Yunan ya da Doğu aile şeklinde bu özelliği vermek kadar saçmadır. Ayrıca, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireylerden oluşan kolektif çalışma grubunun, uygun koşullar altında, zorunlu olarak, insanı geliştiren bir kaynak halini alacağı açık bir gerçektir; oysa üretim sürecinin işçi için değil, işçinin üretim süreci için varolduğu, kendiliğinden ortaya çıkan, zalim ve kapitalistçe şekliyle bu durum, durmadan çevreye yayılan bir yozlaşma ve kölelik kaynağı olur.” (s. 500.)

Özellikle kapitalist üretim sürecinin incelendiği ve kapitalizmin işleyiş yasalarının saptandığı *Kapital*'de Marx, görüldüğü gibi, yeri geldikçe, kurulacak komünist toplumun ve geleceğin gerçek anlamıyla özgür insanının bazı temel özelliklerini belirlemekten de geri kalmamıştır.

“düşünce tarihi = dil tarihi??”¹

Lenin'in *felsefi not defterleri*'nde dille veya dille de ilgili bazı genellemeler ve çeşitli düşünürlerden yapılmış alıntılar, onun “görüngü” ve “öz” olarak dil üzerinde önemle durduğunu kanıtlar. Notların birinde, “dil tarihi”, bilgi teorisinin ve diyalektiğin, kısaca, genellikle “bilgilenme (*cognition*) tarihi”nin, bütün bilgi alanının, üzerine kurulması gereken bilgi alanlarından biri olarak görülür.² Feuerbach'tan alıntılanmış bir parçada materyalizm-idealizm karşıtlığının alaylı bir dille vurgulandığı ve şey-düşünce-sözcük ilişkisinin materyalistçe konduğu okunur: “Bir kimse duyusal (*sensuous*), maddesel dünyayı bir ruhun düşüncesine ve istencine

¹ V. I. Lenin, “Philosophical Notebooks”, *Collected Works*, (fourth printing, Progress Publishers, Moscow 1976) vol XXXIII, p. 89.

² Ay, s. 351.

(iradesine) doğurtmaktan utanmıyorsa, şeylerin varoldukları için düşünülmediklerini, ama düşünüldükleri için varolduklarını öne sürmekten utanmıyorsa, şeyleri sözcüğe doğurtmaktan da utanmasın; şeyler varolduğu için sözcükler varolduğunu değil de, sözcükler varolduğu için şeyler varolduğunu öne sürmekten de utanmasın.”³ Hegel’in şu sözünün karşısına ise bir (?) konmuştur: “Gelişmemiş, ilkel bir durumdaki budunlarda (*peoples*) dil daha zengindir — dil, uygarlığın ilerlemesi ve gramerin gelişmesiyle birlikte yoksullaşır.”⁴ Lenin’in derlenmiş yapıtları taranınca, çeşitli vesilelerle dilden sözedildiği görülür; ama özellikle dile ayrılmış sayılabilecek küçük bir parçayla karşılaşılır:

“Rus dilini bozuyoruz. Gereği yokken yabancı sözcükler kullanıyoruz. Ve onları yanlış kullanıyoruz. Rusçada üç anlamdaşı —*nedoçoti, nedostatki, probeli*— bulunan yabancı *defekti* sözcüğünü kullanmak neden?

“Genellikle okumayı, ve özellikle gazete okumayı daha yeni öğrenmiş bir kimse, yılmadan gazete okursa, gazetecilikle ilgili dil sapmalarını da elbette ister istemez soğurur. Bununla birlikte, zarar görmeye başlayan gazete dilidir. Okumayı daha yeni öğrenmiş bir kimse, yabancı sözcükleri bir yenilik gibi kullanırsa, bağışlanmak gerekir; ama bir yazar için hiç bir özür yoktur. Gereksiz yabancı sözcük kullanımına savaş açmamızın zamanı değil mi?

“Kabul etmeliyim ki gereksiz yabancı sözcük kullanımı canımı sıkıyor (çünkü yığınları etkilememizi daha güçleştiriyor); ama gazetelerde yazan kişilerin yaptıkları bazı yanlışlar beni gerçekten öfkeliyor. Örneğin — *budinovat* sözcüğü ayaklandırmak, uyandırmak, kışkırtmak anlamında kullanılıyor. Bu sözcük somurtmak, surat asmak demek olan Fransızca *bouder* sözcüğünden geliyor ki, *budinovat* gerçekten bu anlamı taşımak gerekir. Nijniy-Novgorod Fransızcasının bu benimsenmesi, biraz Fransızca öğrenmiş, ama, birincisi, dile egemen olmamış, ve ikincisi, Rusçayı bozmuş olan Rus toprak sahibi sınıfın en kötü temsilcilerinden en kötüyü benimsemedir.

³ Ay, s. 75-76.

⁴ Ay, s. 307.

“Rusçanın bozulmasına karşı savaş açmanın zamanı değil mi?”⁵

Bu parça, birkaç bakımdan, üzerinde durulmaya değer.

Lenin, Rusça’da (Hiç çekincesiz *belirli bir dilde* denebilir.) *gereksiz yabancı sözcük kullanımına* karşıdır. Gereksesi, bunun iletişimi aksatması, kendi söyleyişiyle, yığınları etkilemeyi güçleştirmesi, daha açıkçası, ancak yığınların benimsemesiyle maddesel bir güç haline gelebilecek olan düşünceleri onlara iletmeyi güçleştirmesidir. Lenin’in *gerekli yabancı sözcük kullanımına* karşı olmadığı da bellidir. Engels de, gençliğinde ve en olgun çağında, gereksiz yabancı sözcük kullanımına karşıdır; yalnız, bazı sözcüklerin “kaçınılmaz” olduğunu özellikle belirtmiştir.⁶ Bu bakımdan, Engels’te ve Lenin’de, “düşüncenin daha iyi ilerlemesi”, “anlamın bozulmaması” ve sağlıklı ve kolay iletişim başlıca amaçtır, denebilir.

Peki ama, belirli bir dil için, belirli koşullarda, hangi sözcükler *gerekli* veya *kaçınılmaz* olabilir? Engels, “Kaçınılmaz sözcükler, ... , çevrilebilir olsalardı, kaçınılmaz da olmazlardı”, diyor. Burada şunu sormak olağandır: Belirli bir dil için, belirli koşullarda, bazı yabancı sözcükler neden çevrilebilir (*übersetzbar*)⁷ değildir? Başka bir soruyla, belirli bir dil için,

⁵ V. I. Lenin, “Stop Spoiling the Russian Language”, *Collected Works*, (second printing, Progress Publishers, Moscow 1974) vol. XXX, p. 298.

Lenin bu parçayı SBKP(B) Politik Büro toplantılarından birinde, 1919 veya 1920 yılında yazmıştır. 1924 sonunda bulunan bu notun yazıldığı tarih kesinlikle saptanamamıştır.

⁶ İki küçük alıntı Engels’in düşüncelerini açıklamaya yeter: “Onda [Ernst Moritz Arnd’ta, R. G.] yeniden moda olan o dillerin yavancaya karıştırılması da aranmasın; tersine, dilimize şaşırmaksızın ne kadar az yabancı sürgün aşlamayı gereksediğimizi gösteriyor. Düşüncelerimizin arabası, pek çok yolda, gerçekten, Almanca atlarıyla, Fransızca ve Yunanca atlarıyla olduğundan daha iyi ilerliyor. Özetlemeci (*puristic*) eğilimin aşırılıklarıyla eğlenmenin değiştirmedığı bir olgu.” Bkz: Friedrich Engels, “Ernst Moritz Arnd”, Karl Marx, Friedrich Engels, *Collected Works*, (Progress Publishers, Moscow 1976) vol. II, p. 141.

⁷ Biçime gelince, yalnız birçok yabancı sözcük kaygılar uyandırabilirdi. ... Bu konuda gereksiz yabancı sözcükleri çıkarmakla yetindim. Kaçınılmaz olanlara, sözde açıklayıcı çeviriler eklemekten vazgeçtim. Kaçınılmaz sözcükler, ... çevrilebilir olsalardı, kaçınılmaz da olmazlardı. Çeviri anlamı bozar; açıklayacağı yerde karıştırır. Sözlü bilgi burada daha çok yardımcı olur.” Engels’in *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*’in Almanca birinci baskısına yazdığı “önsöz”-den. Bkz: Friedrich Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, (beşinci baskı, Sol Yayınları, İlkaz Basımevi, Ankara, Ağustos 1978) s. 28.

⁸ Engels “übersetzbar” diyor. Bkz: Friedrich Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, (Dietz Verlag, Berlin 1973) s. 17.

Bu sözcük dilimize önce “çevrilebilir” ve sonra “aktarılabılır”, “çakıştırılabilir”, “uyarlanabilir” diye çevrilebilir.

belirli koşullarda, gerekli veya kaçınılmaz veya çevrilemez sözcükler neden vardır? İlk bakışta böyle sözcüklerin varlık nedeni veya gerekçesi, yalnız o belirli dilde içkin (*immanent*) sanılabilir. Belirli dilin *gölge sözlük*'ünün⁸ veya dilbilimcilerin dedikleri gibi, *linguistic potential*'in yetersizliği neden veya gerekçe sanılabilir. Oysa, böyle bir yetersizliğin, sözkonusu neden'in veya gerekçe'nin bir sonucu olduğu da gözönünde tutulmalıdır; çünkü dil toplumsal bir üründür.⁹ Onun içindir ki, belirli bir dilin belirli bir durumu, onu konuşan veya kullanan topluluğun (*Gemeinschaft*) belirli bir toplumsal-ekonomik durumuna uygun düşmek gerekir, dolayısıyla neden veya gerekçe özellikle burada aranmalıdır. Tarihte örnekleri çok görülen olgulardan biri de, bazı toplulukların yabancı bir dili benimsemeleridir. Bu durumda, bir dil için değil bazı yabancı sözcüklerin gerekli veya kaçınılmaz veya çevrilemez olması, o dilin yerini tümüyle yabancı bir dile bırakması sözkonusudur. Marx-Engels, bu olgu üzerine şunları yazmışlardır: "Kendisini çok çabuk gösteren bu üretim zorunluluğundan ötürü, yerleşen fatihlerin topluluk biçimi, varlık halinde buldukları üretken güçlerin gelişim aşamasına uygun olmak gerekir; veya, başlangıçta durum bu değilse, üretken güçlere göre değişmek gerekir. Bu, bu dunların göçünü izleyen dönemde her yerde göze çarptığına inanılan olguyu, yani uşağın efendi olduğunu, ve fatihlerin fethettikleri ülkenin *dilini* (Altını ben çizdim. R. G.), kültürünü ve töresini çok çabuk benimsediğini de açıklar."¹⁰ Büyük Selçuklu İmparatorluğunda egemen-yönetici konumda olan Türklerin başına gelen budur. Anadolu Selçuklu Sultanlığında Farsçanın devlet dili ve egemen sınıf ve tabakaların yazın dili olması, devlet görevlilerinin İran'dan getirilmesi, sultanların Farsça adlar almaları; Osmanlı'nın üçlü bir

⁸ *Gölge sözlük*: Gerçekte bir dilde varolan, ama kullanılmayan ve gerektiğinde, alışılmış deyimle, "türetilip" kullanılan sözcüklerin hepsi.

⁹ Marx şöyle der: "... yararlı bir nesneyi değer olarak damgalamak, dil gibi toplumsal bir üründür." Bkz: Karl Marx, *Kapital*, (ikinci baskı, Sol Yayınları, İkyaz Basımevi, Ankara, Mart 1978) c. I, s. 89.

Marx'ın dilin toplumsallığından söz etmesi, gerçekte, yararlı bir nesneyi değer olarak damgalamanın ne kadar toplumsal olduğunu iyice belirtmek içindir. Dilin toplumsal bir ürün olduğunu ilk söyleyen herhalde Marx değildir.

¹⁰ Karl Marx, Friedrich Engels, "The German Ideology. I. Feuerbach", *Collected Works*, (International Publishers, New York, first printing 1976) vol. V, p. 38.

dil karmasını devlet ve yazın dili olarak kullanması, ancak böyle bir zorunlukla ilişkileri içinde anlaşılabilir. Anadolu Selçuklu Sultanlığında ve Osmanlı İmparatorluğunda, göçebe yaşamı sürdüren oymakların ve boyların, daha genel ve tam bir söyleyişle, kırdan yaşayan Türklerin Türkçeyi epeyce arı sayılabilecek bir halde kullanıp korumaları da böyle açıklanabilir. Osmanlı bu olguyu o kadar iyi biliyordu ki, devşirilen oğlanları Türkçe öğrenmeleri için Anadolu'ya, reayanın yanına gönderiyordu.

Ortadoğu'ya gelen göçebe Türk oymakları ve boyları, yerleşik yaşamla, daha ileri bir işbölümüyle, daha gelişmiş üretken güçler ve emek araçları ile karşılaştılar. Gerçekte, bütün bunlar, daha ileri bir bilgilenme (*cognition*) veya daha geniş bir bilgi alanı, ve dolayısıyla yeni nesnelere, düşünceler, kavramlar demektir. Onlardan yoksun bir topluluğun dilinde onların sözcükleri olamaz. Bütün bu şeyler, daha gelişmiş bir dilin, veya hiç değilse, sözcük varlığı farklı ve daha zengin bir dilin de varlığını gerektirir. Bu nokta özellikle vurgulanmak gerekir; çünkü, yeni şeylerle yabancı bir dilin aracılığı veya onların yabancı bir dildeki sözcükleri olmadan karşılaşmak ve onlarla birlikte karşılaşmak bir ve aynı şey değildir. Bunun tersini düşünmek, karşılaşılan yabancı dilin veya sözcüklerin de birer "şey" olduğunu, ve sözkonusu durumda "yeni" birer şey olduğunu, üstelik varlıklarının öbür yeni şeylerle ilişkili olduğunu unutup onları bir bakıma (sonuçta bulunması gereken payları bakımından) "yok" saymak demektir. Ayrıca, "yeni şeylerle yabancı bir dilin aracılığı veya onların yabancı bir dildeki sözcükleri olmadan karşılaşmak" sözü, "onlara yaşayarak ulaşmak" anlamına gelmiyorsa, anlamsızdır. Yeni şeylerle yabancı bir dilin aracılığı veya onların yabancı bir dildeki sözcükleriyle birlikte karşılaşmak, bu durumdaki insanların dilsel gelişimini şöyle etkileyebilir: Karşılaşılan yeni şeylerden bazıları, o topluluğun eskiden bildiği, tanıdığı şeylerle ilgili olabilir. O zaman topluluğun dilinde o yeni şeylerin sözcükleri bulunmaz; ama onlarla ilgili, önceden bilinen, tanınan şeylerin sözcükleri vardır. Bu, o sözcüklerden yararlanıp karşılaşılan yeni şeylere sözcükler bulma veya türetme olanağı da var demektir. Dolayısıyla o yeni şeyler için sözcükler bulunur. Yal-

nız, bu işin sonuna kadar götürülebileceği de söylenemez; çünkü karşılaşılan yeni şeylerin yabancı dildeki sözcükleri de yeni birer şeydir. Karşılaşılan yeni şeylerden bazıları, o topluluğun eskiden bildiği, tanıdığı şeylerle ilgisiz olabilir. O zaman topluluğun dilinde yalnız o yeni şeylerin değil, onlarla ilgili şeylerin sözcükleri de yoktur. Dolayısıyla o yeni şeylerle birlikte onların yabancı bir dildeki sözcükleri (gene yeni şeyler) de zorunlu olarak alınır. Topluluğun gelişmişlik düzeyi, yabancı kalıp-sözler ve kurallar benimsemesini, giderek yabancı bir dili benimsemesini bile gerektirebilir.

Böylece, yeryüzünde neden arı dil bulunmadığı; her dilin, az veya çok, neden yabancı sözcükler özümsemişi de anlaşılır. Ve, her dilin yabancı sözcük özümsemişi gücü olduğunu vb. söylemek, gerçekte bu gücün toplumsal-ekonomik bir güçsüzlükle yerleş ve zamandaş olduğu unutulursa, ilk bakışta görüldüğü gibi gerçeği dile getirmek değildir. Ve ulusal dil geliştirme çalışmalarında, özümsemiş sözcüklere¹¹ düşmanlık etmek, kendisine boyun eğilmiş tarihsel bir zorunluğun yadsınması ve belirli bir tarihsel dönemde yenilmiş bir güçlüğü yeniden ortaya çıkarılmasıdır. Bundan ötürü Marksçı-Leninci dünya görüşüyle uzlaşmaz.¹² Marx'ın "Dil, gerçekliğin dilidir",¹³ sözü örneksenip şöyle denebilir: Bir

¹¹ Özümsemiş sözcüklere yalınkat ve üstünkörü bir bakışın doğurabileceği sakıncalarla ilgili olarak, Engels'in gençliğinde yazdığı şu satırlar üzerinde düşünülmeğe değer:

"Fransızcadan tiksilmek bir ödev oldu. Daha yüksek bir görüş noktasına yükseltilen her türlü düşünüş Alman değil diye kınandı. Bu yüzden yurtseverlik de özünde olumsuzdu ve Almanca'nın uzun zaman önce özümsemişi yabancı sözcükler yerine saçma Almanca deyimler uydurmak için zorlanıp dururken, anayurdu çağın savaşımında desteksiz bırakıyordu. Bu eğilim gerçekten Alman olsaydı, Almanca'yı iki bin tarih yılında eriştiği durumuyla benimseyeydi; yazgımızın en gerçek ögesini, yani, Avrupa tarihi terazisinde gösterecek olmayı, komşu ulusların gelişimini gözlemeyi önemsemezlik etmeseydi, bütün yanlışlarından kaçınırdı. — Öte yandan, Almanlaştırmanın ulusal ruhumuzun biçimlenmesinde zorunlu bir aşama olduğu ve sonraki aşamayla birlikte, modern dünya görüşünün dayandığı karşıtlığı biçimlendirdiği olgusu bilinmezlikten gelinmemelidir. Bu Almanlaştırma eğilimine karşıtlık, ulusal farkların yadsınması ve büyük, özgür, birleşik bir insanlığın biçimlenmesi için çalışan Güney Alman toplumsal sınıflarının kozmopolit liberalizmiydi." (Engels'in burada sözünü ettiği kozmopolitlik, o dönemde ulusal kapanıklığa ve sınırlılığa karşı çıkarak ilerici bir rol oynayan kozmopolitliktir. Unutmamalı.) Bkz: Friedrich Engels, "Ernst Moritz Arnd", agy, s. 396.

¹² Bu sözler, bizde bürokratik küçük-burjuva aydınların "dil devrimi" dedikleri dil geliştirme çalışmalarları sırasında, sözcüğün kötü anlamıyla "uydurulmuş" veya kuralsız türetilmiş, ama benimsenmiş, artık genel dilin malı olmuş sözcükler için de geçerlidir. Gerçekte onların özümsemiş sözcüklerden farkı yoktur.

ulusun dili, onun yaşamış ve yaşamakta olduğu gerçekliğin dilidir.

Öte yandan, bir topluluk, yeni şeylerle yabancı bir dilin veya onların yabancı bir dildeki sözcükleri olmadan karşılaşsın, onlara yaşayarak, kendisi gelişerek ulaşırsa, dili de bu gelişime ister istemez ayak uydurur ve ulaşılan yeni şeylerin sözcükleri de onlarla birlikte varolur. Bundan ötürü, denebilir ki, maddesel çevre aynı olmak koşuluyla, bütün topluluklar eşit ve zamandaş gelişseydi, bütün diller arı kalırdı. Böyle olmadığı içindir ki yeryüzünde arı dil yoktur.

Lenin, Rus toprak sahibi sınıfın dile egemen olmadığını ve Rusçayı bozduğunu söyleyerek sınıf-dil ilişkisine değiniyor. Marx-Engels de bu ilişki üzerinde durmuşlardır: "Destutt de Tracy'e göre, halk çoğunluğu, proleterler, bütün bireyselliği uzun zaman önce yitirmeliydi; oysa bugünlerde bireysellik sanki kesinlikle onlar arasında en çok gelişmiş görünüyor. Çünkü burjuva için kendi dilinin tabanına dayanarak ticarî ve bireysel, veya hatta evrensel, insanî ilişkilerin özdeşliğini sınamak her şeyden kolaydır; çünkü bu dilin kendisi burjuvazinin ürünüdür, ve dolayısıyla hem gerçeklikte hem de dilde satın alma ve satma ilişkileri bütün ötekilerin temeli yapılmıştır. Örneğin, *propriété*—property [Eigentum]^a ve ayırdedici tanıtı (feature) [Eigenschaft]^b; property—possession [Eigentum] ve peculiarity [Eigentümlichkeit]^c; 'eigen' [biri'nin özü, kendisi] — alışverişsel ve bireysel anlamda; *valeur*, *valeur*, *Wert*^d; alışveriş, *Verkehr*^e; *échange*, *exchange*, *Austausch*,^f vb., hepsi de hem alışverişsel hem de bireylerin ayırdedici tanıtımları ve karşılıklı ilişkileri için kullanılır. Öbür modern dillerde de hal, eşitlikle

¹³ Bu, Marx'ın kenar notudur. Bkz: Karl Marx, Friedrich Engels, "The German Ideology, I. Feuerbach", agy, s. 38.

^a Mülkiyet, özlük, özgüllük.

^b Özellik, özlük.

^c Özlüksellik, özgülellik, özellik.

^d Değer.

^e Alışveriş, bildirişim, görüşme, ilgi, trafik.

^f Değişim, değiş tokuş, takas, trampa.

Küçük-burjuva aydınlarımız, herhalde "mülkiyet'e dokunulmuş olur kaygısıyla, *mülkiyet'e özgüllük, özlük*, vb. diyememişlerdir. Dolayısıyla mülkiyet sözcüğü, dilimizde feodal bir kalıntı olarak yaşıyor. Gene küçük-burjuva aydınlarımız, mülkiyet ilişkileri içinde kendileri için en önemli şey "mal" olduğundan, *kapital'e anamal* karşılığını önerip kapitali ne kadar az tanıdıklarını kanıtıyorlar. Sınıf-dil ilişkisine küçük ve güzel bir örnek!

budur.”¹⁴ Sözü edilen “modern diller”, o dönemde, kapitalci üretim ilişkilerinin başatlaştığı ülkelerdeki ulusal dillerdir. Marx-Engels’in “burjuva için kendi dilinin tabanı” ve “bu dilin kendisi burjuvazinin ürünüdür”, demeleri, burjuvazinin yalnız kendisi için (sınıfsal) bir dil yarattığı anlamına gelmez. Burjuva ilişkilerin doğması ve yaşanmaya başlanmasıyla birlikte, dil de bu ilişkileri anlatabilecek yolda gelişir. Bu ilişkilerin bilincine önce burjuvazi varır; çünkü onlardan ötürü ve onlarla birlikte varolduğunu yaşayarak kavrar; dolayısıyla onları gerçeklikten dile yansıtmak da burjuvaziye düşer. Yükselen bir sınıfın dili bu anlamda geliştirmesi, tümüyle anlaşılır bir olgudur. İnsanlık tarihi boyunca geçilen aşamalar, ilkel-komünal topluluk, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum, sınıfların kendileri gibi, belirli bir tarihsel-toplumsal-ekonomik gelişmenin sonucudur. Burjuvazi gökten zembille inmez, böyle bir gelişme sonunda tarih sahnesine çıkar. “Materyalist tarih kavramı, insanın yaşamını sürdürmesine yarayan araçların üretiminin ve üretimin yanısıra, üretilen nesnelere değişiminin bütün toplumsal yapının temeli olduğu; tarihte ortaya çıkmış her toplumda, zenginliğin dağıtıldığı ve toplumun sınıflara ya da takımlara (*order*) bölündüğü tarzın, neyin üretildiğine, nasıl üretildiğine ve ürünlerin nasıl değiştiğine bağımlı olduğu önermesinden (*proposition*) hareket eder.”¹⁵ Burjuvazi ile birlikte ortaya çıkan ilişkiler, “görünüşte” burjuva (sınıfsal) olsalar bile, “özde” toplumsaldırlar. Dil, yükselen her yeni sınıfla veya doğan her yeni toplum biçimiyle birlikte belirli bir gelişme gösterir. Ve tarih sahnesinden çekilen her sınıfla birlikte, dilin bir zamanlar o sınıfın doğumu ve varlığı ile gösterdiği gelişme —yalnız o sınıfın varlığı ile ilişkili olduğu kadarıyla— işler ve kullanılır olmaktan çıkar. Köleci toplumun doğumuyla ilkel-komünal topluluğa, feodal toplumun doğumuyla köleci topluma, kapitalci toplumun doğumuyla feodal topluma, sosyalist toplumun doğumuyla kapitalci topluma özgü birçok sözcük, deyim tarihe karışır ve

¹⁴ Karl Marx, Friedrich Engels, “The German Ideology, The Leipzig Council, III. Saint Max”, *Collected Works*, (International Publishers, New York, first printing 1976) vol. V, p. 231.

¹⁵ Friedrich Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, (dördüncü baskı, Sol Yayınları, İkyaz Basımevi, Ankara, Ekim 1977) s. 82.

ancak bazıları, geçmişteki ilişkiler dile getirilmek istenince kullanılır. Bu, yükselen yeni sınıf öyle istediği için değil, onların varlık nedenleri olan ilişkiler ortadan kalktığı için böyle olur. Ve yükselen sınıfla birlikte görülen dilsel gelişme, o sınıf istediği için değil, olmasını gerektiren nedenler doğduğu, olması bir zorunluk haline geldiği için olur. Ve bu dilsel gelişme, gerçeklikte bütün öteki ilişkilerin temeli haline gelen ilişkilere uygunsuzsa, bunun şaşılacak yanı yoktur. Rus toprak sahibi sınıfın —ki Lenin yukarıda alıntılanan parçayı yazarken sönmüştü o sınıf— dile egemen olmaması, Rusçayı bozması, onun nesnel ve öznel koşullarına uygundur.

Sınıf-dil ve özellikle burjuvazi-dil ilişkisi üzerine bunları söylemekle yetinilemez. “... gelişmiş her modern dilde, dilin önceden varolan gereçlerden (malzemen) tarihsel olarak gelişmesinin kısmen bir sonucu olarak, Roman ve German dillerindeki gibi, kısmen ulusların melezlenmesinden ve karışmasından ötürü, İngiliz dilindeki gibi, ve kısmen de diyaleklerin bir tek ulusta ekonomik ve politik yoğunlaşmadan doğan yoğunlaşmasının sonucu olarak, kendiliğinden gelişen dil, ulusal bir dile döndü.”¹⁶ Fransa, İngiltere gibi ülkelerde, ülke gelişiminin erken bir aşamasında, feodal parçalanmışlığın yerini sürekli bir politik birlik alır. Bu, ulusal dilin başarıyla birleştirilmesini sağlar. Almanya gibi feodal parçalanmışlığı gidermekte ve politik birliği sağlamakta, ekonomik gelişmede geciken ülkelerde, ulusal dilin birleştirilmesi ve geliştirilmesi için burjuvazi özel çaba gösterir. Bu iş, feodallığa karşı izlenen ulusalcılık politikasıyla birlikte yürütülür. “Kapitalciliğin eşitsiz gelişme yasası”, kapitalcilikle birlikte işlemeye başlar: Kapitalcilik (Burjuvazi de denebilir.), başlangıçta ve sonra, her ülkede eşit ve zamandaş gelişmez. Bundan ötürü, ayrı ülkelerin burjuvazileri arasında yarış ve savaşım başlar. Marx-Engels, bunun zamanını ve biçimini şöyle belirtirler: “Manüfaktürün doğumuyla birlikte, çeşitli uluslar yarışkan (*competitive*) ilişkiler içine; savaşlarda, koruyucu gümrüklerde ve yasaklamalarda verilen bir ticarî savaşıma girdiler; oysa eskiden, bağlantılı olduklarında, birbirleriyle saldırgan olmayan bir alışveriş sürdürmüşlerdi. Artık ticaretin politik bir anlamı vardı.”¹⁷ Bu savaşım, manü-

¹⁶ Marx, Engels, *agy*, s. 426.

faktürün aşılmasıyla daha da kızışır. Kendi iç pazarını korumak ve dış pazarlar için savaşmak zorunda kalan burjuvazi, ulusalcılığı başka ülkeler burjuvazilerine ve kendi ülkesindeki ezilen sınıfların bilinçlenmesine karşı sürdürür. Ve geri kalmışlığı yüzünden daha çetin koşullarda savaşmak zorunda kalan burjuvazi, örneğin Alman burjuvazisi, ulusalcılıktaki aşırılığını ulusal dilini geliştirirken de gösterir. Burada vurgulanması gereken şudur: Burjuvazi, bir dilin gelişimine karşılanabileceğini gösteren ilk sınıftır! Bununla birlikte, bu işi yapan son sınıf değildir.¹⁸ Bugün, ulusal dilini koruma ve geliştirme sorunu olan ülkelerde, gözönünde tutulması gereken önemli nokta, bu işi hangi sınıfın yürüttüğünü iyi anlamak ve burjuvazinin ya da küçük-burjuvazinin kuyrukçusu durumuna düşmekten sakınmaktır. “*Dil*, düşüncenin dolaysız gerçekliğidir.”¹⁹ Burjuvazinin ve küçük-burjuvazinin geliştireceği dil, ancak o sınıfların düşüncesinin gerçekliği olabilir. O sınıflar, dili ancak kendi düşünce sınırları içinde geliştirebilir. “Duyuların aldatmasından ne kadar çok, oysa düşünceden ayrılmaz olan dilinkinden ne kadar az söz edildi! Bununla birlikte, duyuların ihaneti ne kadar kaba, dilinki ne kadar incedir.”²⁰ Ve hiç kuşkusuz, bugün, gerici bir sınıfın geliştireceği dilin ilerici bir sınıfa ihaneti de ince olacaktır. Dilin ve düşüncenin kendi başlarına kendilerinin olan bir ülke biçimlendirmedeği unutulmamak gerekir.²¹ Burju-

¹⁷ Marx, Engels, “The German Ideology etc.”, agy, s. 38.

¹⁸ Türkiye’deki dil geliştirme çalışmalarının sınıflarla ve ulusalcılıkla ilgisi için bkz: Ragıp Gelencik, “Dil Sorunu ve Dilsel Sorun”, *Nesin Vakfı 1977 Edebiyat Yılı*.

SSCB’de dil geliştirme çalışmaları için bkz: M. I. Isayev, *National Languages in the USSR: Problems and Solutions*, Progress Publishers, Moscow, first printing 1977. Ve, Kaya Türkay, “Azerbaycan’da Terim Çalışmaları”, *Türk Dili*, Ağustos 1978, sayı 323.

Konuyla ilgili bazı ayrıntılar için bkz: Dr. Kâmile İmer, *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi*, TDK Yayınları: 422, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1976.

¹⁹ Marx, Engels, agy, s. 446.

²⁰ Lenin Feuerbach’tan alıntılıyor. Bkz: “Philosophical Notebooks”, agy, s. 386.

²¹ “Gösterdik ki bu düşüncelerin ideologlarca ve filozoflarca dışarı (exclusiv) ve sistemli kullanımı, ve dolayısıyla düşüncelerin sistemleştirilmesi, işbölümünün sonucudur, ve özellikle, Alman felsefesi Alman küçük-burjuva koşulların bir sonucudur. Filozoflar, dillerini gerçek dünyanın çarpıtılmış dili olarak tanımak, ve ne düşüncelerin ne de dilin kendi başlarına kendilerinin olan bir ülke biçimlendirmedeğini, yalnız gerçek yaşamın belirtileri (manifestations) olduğunu kavramak için, dilini kendisinden soyutladıkları bayağı dilde eritmelidiler.” Bkz: Marx, Engels, ay, s. 446-447.

vazi-dil ilişkisinin anılmak gereken bir yanı da, çok-uluslu ülkelerde, burjuvazinin kendi ulusal dilini onlara zorla benimsetmeye çalışmasıdır.

Çarlık Rusya’sı da çok-uluslu bir ülkeydi. Dolayısıyla Marksçılar, Rusya’da, ulusal sorunla karşılaştılar. Dil sorunu,²² ulusal sorunun ayrılmaz bir parçasıdır; çünkü, “Bir ulus dil, ülke, ekonomik yaşam ortaklığı ve kendisini kültür ortaklığında dışavuran ruhsal biçimlenme temeli üzerinde tarihsel olarak varlık kazanmış kararlı (stabil) insan topluluğudur.”²³ Ve, “‘ayaklanan her ulus’ kendisini, dilini, ülkesini, anayurdunu, ezen ulusa karşı savunur.”²⁴ (“Dil” sözcüklerinin altını ben çizdim. R. G.)

Rusya’da ulusal sorunun çözümü bir çırpıda olmaz. Çözüm, kabaca özetlenirse, 1. Rusya’nın kendine özgü tarihsel ve somut koşullarına dayandırılır; 2. Proletaryanın sınıfsal gelişimini güvencelemek amaçlanır; 3. Hiç bir ulusa, öbürlerinin karşısında üstüncelik (imtiyaz) vb. tanınmaz. 4. Ulusların ve ulusal dillerin eşitliği benimsenir.²⁵ Çözüm, her doğru çözüm gibi, çok açık ve yalındır; ama metafizik düşünmeye alışmış bir kafa için çok anlaşılmalıdır. Gerçekte, kırılmış belirli bir nesneyi birleştirmeye çalışan bir insanın yaptığı gibi, parçalar hem *ayrı ayrı* hem de *bir bütün* olarak görülür. Ulus olgusu, her ulusun ayrı bir varlığı olduğu unutulmaz; ama onları birleştiren ortak yan da (proletaryanın uluslararasılığı) asla gözden irak tutulmaz. Bu, diyalektik anlamda, birleşmek için bölünmektir ve pratik bunu doğrulamıştır. Ulusal sorunun çözümüyle belirli bir dile üstüncelik tanınmaz. Her ulusun kendi dilini resmî dil olarak kullanması, geliştirmesi vb. ilkesi benimsenir.

Dil sorunu tartışmaları sırasında, Lenin’in dil üzerine söylediklerinden bazılarını alıntılamaya değer. “Rus Dilinin yazgısı için üzölmeye neden yok. Rusça, bütün Rusya’da kendiliğinden tanınacaktır”, diyenlere şu yanıtı verir: “Bu,

²² “Dil sorunu”, Marksçı-leninci yazında İngilizce “the language question” ve Almanca “die Sprachfrage” karşılığı olarak kullanılıyor.

²³ J. Stalin, “Marxismus und Nationale Frage”, *Werke*, (Verlag das neue Wort Stuttgart 1951) Bnd. II, s. 272.

²⁴ V. İ. Lenin, “A Caricature of Marxism”, *Collected Works*, (Progress Publishers, second printing 1974) vol. XXIII, p. 61.

²⁵ Ayrıntılar için bkz: V. İ. Lenin, *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, Sol Yayınları, Çağ Matbaası, Ankara, Mart 1976 (üçüncü baskı).

tümüyle doğrudur; çünkü ekonomik değişim (*exchange*) gerekleri, bir tek devlette yaşayan ulusallıkları (birlikte yaşamayı istedikleri sürece) çoğunluk dilini öğrenmeye zorlayacaktır. Rusya'da politik sistem ne kadar demokratikleşirse, kapitalcilik o kadar güçlü, çabuk ve yaygın gelişecek; ekonomik değişim gerekleri, çeşitli ulusallıkları genel ticarî ilişkiler için en elverişli dili öğrenmeye o kadar ivedi zorlayacaktır.²⁶ "Dil en önemli insanlararası ilişki aracıdır. Dil birliği ve engellenmemiş dil gelişimi, modern kapitalcilikle orantılı bir ölçüde gerçekten özgür ve geniş ticaret için, nüfusun bütün sınıflar içinde özgürce ve genişlemesine gruplanması için ve, son olarak, pazar ile her bir ve bütün meta sahipleri, büyük veya küçük, ve satıcı ile alıcı arasında sıkı bir bağlantı kurulması için, en önemli koşullardır."²⁷ Rusçanın biri gelişmişlik ve öteki çoğunluk dili olmak gibi iki üstünlüğü vardır. Öbür ulusal dillerin onun etkisinden kurtulması olanaksızdır. Bununla birlikte Lenin, dillerin eşitliğini yılmadan ve üstelerek savunur; çünkü dillerine eşitlik tanınmamış ulusların kendilerine de eşitlik tanınmamış demektir. "Kim uluslar ve diller eşitliğini tanımaz ve savunmazsa, ve bütün ulusal baskıya ve eşitsizliğe karşı savaşmazsa, o bir Marksçı değildir; bir demokrat bile değildir."²⁸ Lenin, gerçekte, dil sorununa tümüyle ideolojik ve politik görüş noktasından yaklaşır. Örneğin bir ulusun ancak kendi ulusal dilini kullanarak en iyi gelişip serpilebileceği ya da bir insan için anadilin sağladığı kolaylıklar ve olanaklar üzerinde vb. durmaz. Bellidir ki bu kolaylıklar ve olanaklar, ulusal dilin ya da anadilin gelişmişliği ve yaygınlığı ile orantılıdır. Ve Rusya'da, bu bakımdan, ulusal diller ve dolayısıyla uluslar arasında tam bir eşitsizlik vardır.²⁹ Ve uluslara ve dillere eşitlik tanımak, bu eşitsizliği ortadan kaldırmaya da olanak tanımaktır. Sonrası mı? Sonrasını gelişen toplumsal-ekonomik koşullar belirler...

²⁶ V. İ. Lenin, "Critical Remarks on the National Question", *Collected Works*, (Progress Publishers, Moscow 1972) vol. XX, p. 20.

²⁷ Lenin, ay. s. 396.

²⁸ Lenin, ay. s. 28.

²⁹ SSCB'de ulusal dillerin gelişimi ve durumu için bkz: M. I. Isayev, agy.

"DEVLET VE İHTİLÂL"İ OKURKEN GEÇİŞ DÖNEMİNE İLİŞKİN SORUNLAR ÜZERİNE NOTLAR

Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Aralık 1978 içinde, *Devlet ve İhtilâl*'in altıncı baskısını yayınladı. Bu ölümsüz yapıt, geçiş dönemine ilişkin sorunlar açısından da okunabilir.

Geçiş dönemini, Marx gibi Lenin de, "kapitalizmi 'sınıfsız toplum'dan, komünizmden ayıran tüm bir tarihsel dönem" (s. 50) olarak görür, bu yapıtta.

Kapitalizmden komünizme. "Komünizme doğru gidiş, proletarya diktatorası aracılığıyla yapılır... Çünkü sömürücü kapitalistlerin *direncini* kırabilecek başka hiçbir sınıf ve araç yoktur." (s. 117).

Proletarya diktatorası, demokrasinin basit bir genişlemesiyle yetinemez; ezenler, sömürrenler, yani kapitalistler için bir dizi sınırlamalar da getirir. Bu adamların *direncini zorla* kırmak gerekir, ve baskının olduğu yerde, özgürlüğün, demokrasinin olmadığı açıktır (s. 117-118).

Halkın engin çoğunluğu için *demokrasi*, ve sömürücüler için *zora dayanan bastırma*, yani, *demokrasiden dıştalama*: kapitalizmden komünizme geçiş sırasında, demokrasi işte böyle bir dönüşüme uğrar (s. 118). Yığın demokrasisine diktatora demek için bir neden olmadığına göre,

proletarya diktatorası, burjuvazinin demokrasiden dışalanmasıyla belirlenir.

Proletarya diktatorası devletin ortadan kalkacağı komünist toplum, kapitalistlerin direncinin kesin olarak kırıldığı, kapitalistlerin (kapitalistler olarak) ortadan kalktığı ve sınıfların yok olduğu, ama "toplumsal üretim araçlarıyla ilişkileri bakımından toplum üveleri arasındaki ayrımın silinmesi" anlamında yok olduğu "komünist" toplumdur. Burada söz konusu olan "komünizm", tam komünizm, ya da "komünist toplumun üst evresi" değil, ama "komünist toplumun birinci evresi" olan komünizmdir: yani *sosyalizm*. "Proletarya Diktatorası Döneminde Ekonomi ve Politika"da, Lenin daha sonra "sosyalizm, sınıfların ortadan kaldırılması demektir", diye yazacaktır. ... "Sınıflar yok olunca, diktatora gereksiz duruma gelecektir. Proletarya diktatorası olmaksızın sınıflar yok olmayacaktır" ("*Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatorası*", Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 213). Sınıflar, "toplumsal üretim araçlarıyla ilişkileri bakımından toplum üveleri arasındaki ayrımın silinmesi" anlamında, *sosyalizmde* ortadan kaldırılacaklardır Devlet, diktatora olarak, proletarya diktatorası olarak, *sosyalizmde* gereksiz duruma gelecek ve *sönme*ye başlayacaktır. Devletin *sönme*ye başlaması, varlığını ilk kez "diktatora olmayan devlet" olarak *sürdürmesi* anlamına gelir. Öyleyse, devletin "sönme" sürecinin başlaması, "devlet olmayan devlet" in kurulmasıyla örtüş-

mez. Proletarya diktatorası da "devlet olmayan devlet"tir. Ama, diktatora olarak, "sönme" sürecini *erteler*. Diktatora döneminde, devlet, devlet olmayan "devlet" niteliğiyle de olsa, "sönme"ye başlama şöyle dursun, daha da *güçlü* bir duruma *gelebilir*. "Sönme" süreci, proletarya diktatorasının, işlevini yitirerek, *sosyalist genel halk devletine* dönüşmesiyle başlayabilir. Sınıflar, yukarda belirtilen anlamda ortadan kalktığı için, artık proleter devlet değil, ama *halk* devleti. Proleter devlet, daha başlangıçta, yani sosyalist devrim üzerine, diktatora olmayan bir devlet olarak, ama henüz sınıflar "ortadan kalkmadığı" için, *proleter devlet* olarak kurulsaydı, "sönme" sürecinin başlaması proleter devletin kurulması ile *örtüşürdü*. Bir başka deyişle, "sönme" süreci, sosyalist devrimle birlikte başlayabilirdi.

Gerçeklikte, sosyalist bir "halk" devrimiyle kurulan proletarya diktatorası da bir "halk devleti"dir; ama henüz sınıfların "ortadan kalkmadığı" bir dönemde kurulduğu ve sosyalizmi amaçladığı için *proleter*, burjuvaziyi demokrasiden dışladığı için de *diktatoradır*.

Peki, her devlet bir diktatora değil miydi? Her devlet, ama "sözcüğün gerçek anlamında" her devlet, sınıflar arasındaki uzlaşmaz çelişkilerin dışavurumu olarak bir diktatora, yani ezilen sınıfa karşı yöneltilmiş özel bir "baskı gücü"dür. "Proletaryaya karşı burjuvazi tarafından, milyonlarca emekçiye karşı bir avuç zengin tarafından kullanılan bu "özel baskı gücü" yerine, burju-

vaziye karşı proletarya tarafından uygulanan bir "özel baskı gücü" nün (proletarya diktatorası) geçmesi gerekir. "Devletin devlet olarak ortadan kalkması"nın anlamı işte budur" (s. 29).

Proletarya diktatorası, "devletin devlet olarak ortadan kalkması" sonucu kurulan devlet olmayan "devlet". Ve bu "devlet", sözcüğün gerçek anlamında bir devlet olan burjuva devlet gibi devrim yoluyla değil, ancak "sönme" yoluyla ortadan kalkabilir. Ama "sönme", devletin yalnızca "sözcüğün gerçek anlamında devlet" olmaktan çıkmasıyla birlikte değil, diktatora olmaktan da çıkmasıyla birlikte başlar. Örneğin "Komün, artık nüfusun çoğunluğunu değil, bir azınlığı (sömürücüleri) ezmesi gerektiği ölçüde, devlet olmaktan çıkıyordu. ... Ve, eğer Komün devam etseydi, Komün içinde varlığını sürdürmekte olan devlet kalıntıları kendiliklerinden 'sönerlerdi'; Komün, kurumlarını 'kaldırma' gereksinmesini duymazdı: Bu kurumlar, artık yapacak hiçbir şeyleri kalmadığı ölçüde, işlemez olurlardı" (s. 89).

Sönmeye başlayan devlet de, bireysel aşırılıklara karşı zor kullanacaktır; ama bundan ötürü bir diktatora olmayacaktır. Çünkü her zor kullanımı, diktatora anlamına gelmez. Bir sınıfa karşı, onu demokrasiden dışalamaya yönelik sistemli zor kullanımı, diktatoradır.

Kapitalist devlet, azınlığın çoğunluğu baskı altında tutmasına, onu demokrasiden dışalamasına yarayan özel bir makine, bir diktatora olarak, sözcü-

ğün gerçek anlamında devlettir. Oysa, çoğunluğun azınlığı baskı altında tuttuğu, demokrasiden dışladığı proletarya diktatorası, bu nedenle, sözcüğün gerçek anlamında devlet değildir. Ama *uzlaşmaz* sınıf çelişkilerinin, burjuvazi ile proletarya arasındaki *karşıtlığın* dışavurumu olarak, sözcüğün gerçek anlamında *diktatoradır*. Her devlet, yineleyelim, sözcüğün gerçek anlamında devlet olmayan proletarya diktatorası dahil, *uzlaşmaz* sınıf çelişkilerinin, sınıf karşıtlıklarının dışavurumu olarak, bir diktatoradır.

"Kapitalizmden komünizme geçiş döneminde, bastırma *gene* zorunludur; ama bu kez sömürülen bir çoğunluk tarafından sömürücü bir azınlığa karşı uygulanır. Özel aygıt, özel bastırma makinesi, yani 'devlet' *gene* zorunludur, ama bu artık gerçek anlamda bir devlet değil, bir geçiş devletidir. ... Bu bastırma, demokrasinin o denli büyük bir halk çoğunluğuna yayılmasıyla bağdaşan bir şeydir ki, *özel bir bastırma makinesi* zorunluluğu ortadan kalkmaya başlar" (s. 120). Proletarya diktatorasının kurulması, proletarya diktatorasına son verecek koşulları oluşturur. Çünkü proletarya diktatorası, yukarda söylendiği gibi, özel olarak bir halk devletidir. Komünizmin birinci evresi, sosyalizm, hiç değilse gelişmesinin belli bir aşamasında, bu halk devletin proleter ve diktatorial niteliklerini işlevsiz bırakır. "Çünkü o zaman sırtı yere getirilecek *hiç kimse*, hiçbir *sınıf* anlamında *hiç kimse* yoktur; nüfusun belirli bir bölümüne karşı

sistemli bir savaşım, artık yoktur” (s. 120). Sınıfsal diktatoranın işlevsel temeli, nüfusun belirli bir bölümüne karşı sistemli bir savaşım zorunluluğudur. Bu zorunluluk yoksa, sınıfsal diktatoranın işlevi de yoktur. “Biz ütopyacı değiliz ve bireysel aşırılıkların olanaklı ve kaçınılmaz şeyler olduğunu hiçbir zaman yadsımıyoruz; ama bu aşırılıkları bastırmanın zorunlu olduğunu da yadsımıyoruz” (s. 120), diyor Lenin. İşte bu bireysel aşırılıkları bastırarak ve “bu aşırılıklarla birlikte sönecek” (s. 121) olan devlet, artık proletarya diktatorası değil, ama sosyalist genel halk devletidir. Böylece, sosyalist devrimden sonra, devletin devlet olarak ortadan kalkmasından sonra kurulacak devlet olmayan “devlet”in birinci evresini proletarya diktatorası oluşturursa, ikinci evresini de sosyalist genel halk devleti oluşturur. Yineleyelim: Devlet olmayan “devlet”in birinci evresi, tarihsel bir eğilim olarak, genel kural olarak, proletarya diktatorasıdır. Ama diktatora olmayan ilk devlet olarak, yalnızca proleter devlet de olabilir, ve o zaman “tüm devletin sönme süreci”, bu devletin kurulmasıyla birlikte başlayabilir.

Komünist toplumun birinci evresi, sosyalizm, Marx’ın *Gotha Programının Eleştirisi*’ndeki terimleriyle söylemek gerekirse, “uzun ve sancılı bir doğum döneminden sonra”, “kapitalist toplumla komünist toplum arasında yer alan devrimci dönüşüm dönemi”nden sonra kurulur. “Bu döneme, devletin proletaryanın devrimci diktatora-

sından başka bir şey olamayacağı bir siyasal geçiş dönemi karşılık düşer.”

Bu “uzun ve sancılı doğum dönemi”, “kapitalist toplumla komünist toplum arasında yer alan devrimci dönüşüm dönemi”ne karşılık düşen bu “siyasal geçiş dönemi”, gerçeklikte kapitalizmden sosyalizme geçiş dönemidir.

Bu geçiş döneminden sonra, artık proletarya diktatorasının değil, ama “bir yandan üretim araçlarının ortaklaşa mülkiyetini korurken, bir yandan da emek ve ürünlerin bölüşümündeki eşitliği korumakla yükümlü bir devletin zorunluluğu... sürer” (s. 125).

“Bundan böyle, kapitalistler olmadığı, sınıflar ve dolayısıyla tepesine binilecek”, yani demokrasiden dışlanacak “bir sınıf olmadığı için” (s. 125), proletarya diktatorasının işlevi kalmaz; devlet, proletarya devleti (devlet olmayan “devlet” n° 1) olmaktan çıkar, sosyalist genel halk devleti (devlet olmayan “devlet” n° 2) durumuna dönüşür, “sönme”ye başlar.

Bu evrede “kapitalistlerin olmaması”, “sınıfların olmaması”, halkın tümünün toplumsal üretim araçlarıyla ilişki bakımından eşit durumda bulunması anlamına gelir; ama işbölümünün, kol emeğiyle kafa emeği arasındaki (artık uzlaşmaz olmayan) çelişkinin büsbütün kalkması, herkesten yeteneklerine göre alınıp, herkese gereksinmesine göre verilmesi anlamına gelmez. Bunlar, komünizmin yüksek (ikinci) evresinde, tam komünizmde olacak şeylerdir.

Devlet, “tüm devlet”, işte bu ikinci evrede büsbütün sönecektir. Büsbütün sönüp ortadan kalacak devlet, geçiş döneminin proletarya diktatorası değil, ama komünizmin birinci evresinin, sosyalizmin (ya da “gelişmiş sosyalist toplum”un) sosyalist genel halk devletidir.

“Sosyalizm ile komünizm arasındaki bilimsel ayrım açıktır. Genel olarak sosyalizm diye adlandırılan şeyi, Marx, komünist toplumun ‘birinci’ ya da alt evresi olarak adlandırmıştır. Üretim araçları ortaklaşa mülkiyet durumuna geldiği ölçüde, bunun tam komünizm olmadığını unutmamak koşuluyla, ‘komünizm’ sözcüğü bu evre için de kullanılabilir” (s. 130). Marx da, Lenin de, kapitalizmle komünizm arasındaki, siyasal bakımdan kendisine proletarya diktatorasının karşılık düştüğü devrimci dönüşüm döneminden söz ederlerken, “komünizm” sözcüğünü işte bu anlamda kullanmışlardır.

“Komünizm, ilk evresinde, ilk aşamasında, iktisadal bakımdan henüz adamakıllı olgun, geleneklerin ya da kapitalizmin kalıntılarından henüz büsbütün kurtulmuş olamaz. Bu yüzden, komünist rejimde, bu rejimin ilk evresinde, “burjuva hukukunun sınırlı çevreni (ufku)” korunur. Kuşkusuz, burjuva hukuku, *tüketim nesnelere* bölüşümü bakımından, zorunlu olarak bir burjuva devlete dayanır; çünkü, koyduğu kurallara uymaya zorlamaya yetenekli bir aygıt olmaksızın, hukuk hiçbir şey değildir” (s. 130).

Bundan nasıl bir sonuç çıkar?

“Bundan şu sonuç çıkar ki, komünist rejimde, belirli bir zaman boyunca, yalnızca burjuva hukuk değil, burjuva devlet de sürer — ama burjuvazisiz burjuva devlet!” (s. 130).

Öyleyse, örneğin Althusser gibi, “sosyalist üretim ilişkileri, sosyalist üretim biçimi, sosyalist hukuk, vb. yoktur” sonucunu çıkarmak, doğru olmayacaktır.

Burjuva devletin, ama burjuvazisiz burjuva devletin sürmesi, Lenin’in bu parçasında, sosyalist devrimden sonra, burjuva devlet aygıtının yıkılmasından, devletin devlet olarak ortadan kalkmasından, proletarya diktatorasının kurulmasından sonra, bitmedi, proletarya diktatorasının tarihsel görevini yerine getirip, yerini “sönme”ye başlayan devlete, bugünkü adıyla, sosyalist genel halk devletine bırakmasından sonra sözkonusu olmaktadır. Burjuvazisiz burjuva devletin proletarya diktatorası olamayacağı açıktır; burjuvazisiz proletarya diktatorası olamaz! Şu basit nedenle ki, proletarya diktatorası, burjuvazinin demokrasiden dışlanması demektir. Burjuvazisiz burjuva devletin “sürmesi”, sosyalist genel halk devletin varlığına engel olmadığına göre, “burjuva hukukun sınırlı çevreni”nin korunması da, sosyalist hukukun varlığına engel olamaz. Öyleyse, her devlet “burjuva” olmadığı gibi, her hukuk da “burjuva” değildir. Komünist rejimde, belirli bir zaman boyunca yalnızca burjuva hukukun değil, ama burjuva

devletin de sürmesi, *komünizmin birinci evresinde* sosyalist hukuk ve sosyalist devletten söz edilebilmesini engellemediği gibi, aynı zaman boyunca *burjuva bölüşüm ilişkisinin* korunması da, sosyalist üretim ilişkilerinden ve sosyalist üretim biçiminden söz edilmesini, yani bunların *varlığını* engelleyemez. “Burjuva hukukun sınırlı çevreni”, “burjuvazisiz burjuva devlet”, “burjuva bölüşüm ilişkileri”, yani “emeğe göre bölüşüm”: sosyalizmin *belirtici özellikleridir* bunlar. Ve sosyalizmi, sosyalist üretim ilişkilerini, sosyalist üretim biçimini, sosyalist hukuku, vb., *sosyalizmin belirtici özelliklerinin varlığına dayanarak yadsımaya kalkışmak*, en hafif deyişle, *temelsiz bir girişimdir*.

Devlet ve İhtilâl'i okurken, geçiş dönemine ilişkin sorunlar, “demokrasi” açısından da irdelenebilir. “Demokrasi eşitlik demektir”, der Lenin. “Ama demokrasi, yalnızca *biçimsel* eşitlik anlamına gelir. Ve, bütün toplum üyelerinin üretim araçları mülkiyetine göre eşitliği, yani emek eşitliği, ücret eşitliği gerçekleşir gerçekleşmez, biçimsel eşitlikten gerçek eşitliğe, yani ‘herkesten yeteneklerine göre, herkese gereksinmelerine göre’ ilkesinin gerçekleşmesine geçmek için, insanlığın karşısına tamamlanması gereken yeni bir ilerleme sorununun dikildiği görülecektir” (s. 131).

Bütün toplum üyelerinin üretim araçları mülkiyetine göre eşitliği, henüz gene de *biçimsel eşitlik*, proletarya diktatorası tarafından gerçekleştirilecektir. Bu eşitliğin gerçekleşmesi,

geçiş döneminin sonudur. Komünizmin birinci evresi, sosyalizm, bu anlamda biçimsel eşitlik dönemidir (emeğe göre bölüşüm). Bu dönemin devleti, artık proletarya diktatorası (devlet olmayan “devlet” n° 1) değil, ama sosyalist genel halk devletidir (devlet olmayan “devlet” n° 2). Biçimsel eşitlikten *gerçek eşitliğe* (devlet olarak demokrasinin de, “sönme”sine, *tam* komünizme) geçmek için insanlığın karşısına dikilen ilerleme sorununu, “insanlık”, sosyalist genel halk devleti aracıyla çözecektir. Bu sorunun çözülmesi, gerçek eşitliğin gerçekleşmesiyle birlikte, “tüm devlet bütütün söner.”

Gerçek eşitlikte, yani tam komünizmde, “herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmelerine göre” ilkesinin gerçekleşeceği, sınıfların, ama bu kez toplumsal işbölümünün, kol emeğiyle kafa emeği arasındaki her türlü çelişkinin ortadan kalkması anlamında ortadan kalkacağı dönemde, hukukun ve devletin, ve bir devlet biçimi olarak demokrasinin de, hiçbir işlevi kalmayacaktır.

Bir devlet biçimi olarak demokrasi. “Demokrasi bir devlet biçimidir, çeşitli devlet biçimlerinden biridir. Öyleyse, her devlet gibi, demokrasi de, zorun, örgütlenmiş olarak, sistemli biçimde insanlara uygulanmasıdır. İşin bir yanı, bu. Ama, öte yandan, demokrasi yurttaşlar arasındaki eşitliğin, herkese eşit olarak devletin biçimini belirleme ve onu yönetme hakkının resmen tanınması anlamına da gelir. Öyleyse bundan şu sonuç çıkar ki, demokrasi, gelişmesi-

nin belirli bir aşamasında, önce, proletaryayı, bu devrimci anti-kapitalist sınıfı birleştirir, sonra da, onun, cumhuriyetçi de olsa, burjuva devlet makinesini, yani sürekli orduyu, polisi, bürokrasiyi yıkmasını, parçalamasını, yeryüzünden silip atmasını ve onlar yerine milise katılan silahlı işçi yığınları, sonra kerteli olarak, tüm halk biçimi altında, *daha* demokratik, ama gene de bir devlet makinesi olmaktan geri kalmayan bir devlet makinesini geçirmesini sağlar” (s. 132).

Burada, Sovyetler Birliği deneyinden önce, teorik çözümlenmenin en genel düzeyinde yapılmış bir bilimsel önceleme sözkonusu. Proletarya diktatorasını, Lenin, Ekim Devriminin öngününde, burjuva devlet makinesini, yani sürekli orduyu, polisi, bürokrasiyi yıkan, parçalayan, yeryüzünden silip atan, ve onun yerine, milise katılan silahlı işçi yığınları biçimi altında, *daha* demokratik, ama gene de devlet makinesi olmaktan geri kalmayan bir devlet makinesi olarak tasarlıyor. Daha da ilginç, bu diktatoranın, *serteli* olarak, “tüm halk biçimi altında”, sonradan Sovyetler Birliği deneyinin ortaya koyacak olduğu gibi, sosyalist genel halk devletine dönüşeceğini, Lenin’in daha o zamandan öngörebilmiş olmasıdır. (Ama bu öngörünün, kimi Marksist-Leninistler tarafından, bugün bile yeterince anlaşıldığı söylenemez.) Ve bütün bu gelişmeyi, Lenin’e göre, “yurttaşlar arasındaki eşitliğin, herkese eşit olarak devletin biçimini belirleme ve onu yönetme hakkının resmen tanınması anlamına da”

gelen demokrasi sağlar.

Demokrasinin gelişmesinin “proletarya diktatorası” aşamasında, “nicelik niteliğe dönüşür”. “Bu aşamaya eriştikten sonra, der Lenin, demokratizm, burjuva toplum çerçevesinden çıkar ve sosyalizme doğru evrilmeye, sosyalizme dönüşmeye başlar” (s. 132). İşte *geçiş dönemi*! Lenin şöyle sürdürür: “Eğer herkes gerçekten devlet yönetimine katılırsa, kapitalizm artık tutunamaz. Ve kapitalizmin gelişmesi de, kendi payına, ‘herkes’in devlet yönetimine gerçekten *katılabilmesi* için zorunlu *öncülleri* oluşturur. Bu öncüller içinde, ötekiler arasında, en ileri kapitalist ülkelerin birçoğu tarafından daha şimdiden gerçekleştirilmiş bulunan genel eğitim, sonra toplumsallaştırılmış engin ve karmaşık posta, demiryolları, büyük fabrikalar, büyük ticaret, bankalar, vb., vb. aygıtı tarafından, milyonlarca işçinin ‘disiplin bakımından eğitimi ve yetiştirilmesi’ vardır” (s. 132-133).

“Bu tür iktisadal öncüllerle, kapitalistler ve memurlar alaşağı edildikten sonra”, yani sosyalist devrimden ve proletarya diktatorasının kurulmasından sonra, “üretim ve bölüşümün *denetimi*, emeğin ve ürünlerin *kaydı* [muhasebeleştirilmesi] için, bugünden yarına”, yani daha proletarya diktatorası döneminde, “pekâlâ silahlı işçiler, tüm silahlı halk onların yerine geçirilebilir.” Burada bir araç açar Lenin, ve “kayıt ve denetim sorunu ile, der, mühendis, tarım uzmanı, vb. gibi bilimsel bir formasyona sahip personel sorununu birbirine karıştırmamak ge-

rekir: Bugün kapitalistlerin buyruğu altında çalışan bu baylar, yarın silahlı işçilerin buyruğu altında daha da iyi çalışacaklardır” (s. 133).

Ama üretim ve bölüşümün denetimi, emeğin ve ürünlerin muhasebeleştirilmesi, asıl geçiş döneminden sonra önem kazacaktır. “Kayıt ve denetim, der Lenin: komünist toplumun, ilk evresinde, hem [bu evrenin] ‘yoluna konması’, hem de düzenli işleme için özsel olan, işte budur. Burada [bu evrede], bütün yurttaşlar, silahlı işçiler tarafından kurulmuş olan devletin ücretli görevlileri durumuna dönüşürler. Bütün yurttaşlar bir tek devlet ‘kartel’inin, bir tek tüm halk ‘kartel’inin görevlileri ve işçileri olurlar. Önemli olan, herkesin eşit bir çaba göstermesini, çalışma kurallarına tastamam uymasını ve eşit bir ücret almasını sağlamaktır. Bu alandaki kayıt ve denetim, bu işleri en yalın gözetim ve yazma işlemlerine... indirilmiş bulunan kapitalizm tarafından son derece yalınlaştırılmıştır” (s. 133). Daha önce, Engels’in anarşistlerle polemliğini irdelediği paragrafta “siyasal devlet” sorununa değinen Lenin, “yanlış anlaşılmaya çok elverişli bulunan bu deyim, der, aslında devletin sönme sürecine bir anıştırmadır: Bir an gelir ki, sönme yolunda olan devlet, artık siyasal olmayan bir devlet olarak adlandırılabilir” (s. 85).

Bütün bunlardan, devletin “sönme” sürecini başlatacak alan sosyalist genel halk devletini, sönmeden önce, gelişmesinin belli bir aşamasında, artık siya-

sal olmayan bir devlete dönüşecek bir “devlet” (devlet olmayan “devlet” n° 3) olarak tasarladığı anlaşılıyor, Lenin’in.

“Halk çoğunluğu, bu kayıt işine, (bundan böyle görevli durumuna dönüşmüş olan) kapitalistlerle, kapitalist alışkanlıklarını koruyacak olan aydın bayların bu denetimi işine kendisi ve her yerde girişeceği zaman, o zaman bu denetim gerçekten evrensel, genel ve ulusal bir denetim olacak” (s. 133-134) diyen Lenin, burjuva alışkanlıklarının varlığını sürdürmesini, komünist toplumun ilk evresinde, proletarya diktatorasının işlevini yitirerek, sosyalist genel halk devleti durumuna dönüşmesine bir engel saymıyor. “Toplumun tümü, diyor bu evre için, emek ve ücret eşitliğiyle, artık bir tek büro ve bir tek atölyeden başka bir şey olmayacaktır. Ama, proletaryanın kapitalistleri yenip sömürücüleri alaşağı ettikten sonra toplumun tümüne yayaçağı bu ‘atölye’ disiplini, bizim için hiç bir zaman ne ülkü, ne de son erektir,” artık diktatora anlamına gelmeyen bu disiplin, “yalnızca toplumu kapitalist sömürünün bayağılık ve alçaklıklarından büsbütün kurtarmak ileriye doğru sürekli gidişi güvence altına almak için zorunlu bir basamaktır” (s. 134). Emeğe göre bölüşümden, gereksinmelere göre bölüşüme doğru sürekli gidişi güvence altına almak için zorunlu bir basamak.

Kısacası, “toplumun bütün üyeleri, ya da hiç olmazsa bunların büyük bir çoğunluğu, devleti kendileri yönetmeyi öğrendiği, işi kendi ellerine aldığı, son

derece küçük kapitalist azınlığı üzerinde, kapitalist alışkanlıklarını korumada istekli küçük baylar ve kapitalizm tarafından iyiden iyiye bozulmuş işçiler üzerinde denetimi “örgütlediği” andan başlayarak, genel olarak her türlü yönetim zorunluluğu ortadan kalkmaya başlar.” Kimi “solcu”lara, üstelik proletarya diktatorası yerini sosyalist genel halk devletine bıraktıktan sonra bile, “proletarya üzerinde diktatora” olarak görünen denetimin örgütlenmesinden bu terimlerle söz eder Lenin, ve şöyle sürdürür: “Demokrasi ne denli tam ise, gereksiz duruma geleceği an da o denli yakındır. Silahlı işçiler tarafından kurulan ‘devlet’ ne denli demokratik ise, ne denli “artık gerçek anlamda bir devlet değil” ise, tüm devlet de o denli çabuk sönmeye başlar” (s. 134). Evet: Sönmeye başlar.

Devlet ve İhtilâl’i okurken, yalnızca “uzun ve sancılı bir doğum dönemi” olan kapitalizmden sosyalizme geçiş döneminin değil, ama komünizmin birinci evresinden ikinci evresine, sosyalizmden tam komünizme geçiş döneminin de pek o denli uzun sürmeyeceğini düşündüğü izlenimini ediniriz, Lenin’in. Ve bu izlenimin, yalnızca teorik çözümlenmenin son derece yüksek genellik derecesiyle açıklanamayacağı da gözümüzden kaçmaz. Gerçekten, Marksizmin klasiklerinde, onların kapitalizmden tam

komünizme geçişin, bugün bizim düşünebildiğimizden çok kısa süreceğini düşündüklerini gösteren belirtiler az değildir. Örneğin Engels, *Konut Sorunu*’nda (1872), şöyle yazıyordu: “Ve işte tam da bu sanayi devrimi sayesinde insan emeğinin üretici gücü —insanlık tarihinde ilk kez olarak— öylesine yüksek bir düzeye erişmiştir ki, tümü içinde ussal bir işbölümü varsayımıyla, yalnızca toplumun her üyesi için bol tüketim ve büyük yedeklik fonu için değil, ayrıca her bireye yeterli bir zaman bırakarak, tarihsel olarak miras kalan kültürün —bilim, sanat, ilişki biçimleri— gerçekten korunmaya değer öğelerinin yalnızca korunması değil, egemen sınıfların tekeli olmaktan çıkarılıp bütün toplumun ortak malı durumuna dönüştürülmesi ve daha da geliştirilmesi için yeterli üretim yapılması olanağı vardır. Ve belirleyici nokta da buradadır: insan emeğinin üretici gücü bu düzeye yükseldikten sonra, bir egemen sınıfın varlığı için tüm özürler ortadan kalkmaktadır” (Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c. II, s. 373).

Devlet ve İhtilâl’i yazdığı dönemin bütün Marksistleri gibi, Lenin de, tam komünizme geçişin, dolayısıyla sosyalizme geçiş dönemi ile sosyalizmin, görece kısa süreceklerini düşünüyör, ve bu kanısını, Ekim Devriminden sonra da, bir süre koruyordu.

KENAN SOMER

ANTI-DÜHRİNG:

BİR MARKSİZM ANSİKLOPEDİSİ

Anti-Dühring, yüz yaşını doldurdu. Eylül 1876-Nisan 1878 döneminde yazılan bu yapıtın kitap olarak ilk baskısına Engels'in yazdığı Önsöz, 11 Haziran 1878 tarihini taşır.

Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'in 1892 ilk İngilizce baskısı için yazdığı *Giriş*'te, *Anti-Dühring*'in öyküsünü şöyle anlatır:

"Berlin Üniversitesinde *privat-docent* olan Dr. E. Dühring, aşağı yukarı 1875'te, artık sosyalist olduğunu birdenbire ve pek gürültülü bir biçimde açıkladı, ve Alman kamuoyuna, ayrıntılı bir sosyalist teori ile birlikte, toplumun yeniden örgütlenmesi için eksiksiz bir uygulama planı da sundu. Bunun doğal sonucu olarak, öncellerine çattı; ve Marx'a, olanca öfkesiyle saldırarak, hepsinden çok onur verdi.

Bu, Almanya'da Sosyalist Partinin iki kesimi —ayzenahçılar ile lasalcılar— tam birleştikleri, ve böylece daha da güçlenmekle kalmayıp, bütün güçlerini ortak düşmana karşı kullanma yeteneğini kazandıkları sıralarda oldu. Almanya'da Sosyalist Parti hızla bir güç olmaktaydı. Ama onu bir güç haline getirmenin ilk koşulu, yeni sağlanmış olan birliğin tehlikeye düşürülmemesiydi. Ve Dr. Dühring, kendi çevresinde bir kümeyi, geleceğin ayrı bir partisinin çekirdeğini, açıkça toplamaktaydı. Bundan ötürü, onun karşısına çıkmamız, ve hoşlansak da hoşlanmasak da, sava-

şımın hesabını görmemiz zorunlu hale geldi.

Bu, pek güç olmayabilirdi, ama uzun bir iş olduğu besbelliydi. Bilindiği gibi, biz Almanlar, ince eleyip sık dokumaya, çok derin ve köklü düşünmeye, *Gründlichkeit*'a (derinlik) —nasıl isterseniz öyle deyiniz— düşkünüzür. İçimizden biri, yeni bir öğretiyi saydığı bir şeyi açıklayınca, onu önce her şeyi kapsayan bir sistem haline getirmek zorundadır. Mantık ilkelerinin ve evrenin temel yasalarının eninde sonunda, yalnız bu yeni bulunup tamamlanan teoriye ulaşmak için varolageldiğini kanıtlaması gerekir. Ve Dr. Dühring, bu bakımdan, tam istenen ulusal nitelikteydi. Şunların hakkından gelmem gerekiyordu: Eksiksiz bir ussal, sağıtörel (ahlâki), doğal ve tarihsel "Felsefe Sistemi"; eksiksiz bir "Ekonomi Politik Tarihi" —görünüşü ve içeriği bakımından ağır üç koca cilt; genellikle daha önceki filozofların ve iktisatçıların hepsine karşı ve özellikle Marx'a karşı seferber edilmiş üç kanıtlar kolordusu— gerçekte tam bir "bilimde devrim" çabası. Uzay ve zaman kavramlarından bimetalizme, maddenin ve hareketin öncesizliğinden ve sonrasızlığından sağıtörel idealenin kalımsız nitelikte olmasına, Darwin'in doğal seçmesinden gelecekteki bir toplumda gençliğin eğitimine kadar, akla gelen çeşitli konuların hepsini ele almam gerekiyordu. Ne olursa olsun, Dr.

Dühring'in işi geniş ve sistemli tutması, bana, Marx'ın ve benim bu pek çeşitli konulardaki görüşlerimizi daha önceleri yaptığımızdan çok daha birbirine bağlı bir biçimde ve Dr. Dühring'e karşı geliştirme fırsatını verdi. Başka bakımlardan pek tatsız tuzsuz olan bu işi üstlenmemin başlıca gerekçesi budur."¹

Marx da, aynı yapıtın 1880 Fransızca birinci baskısına yazdığı *Önsöz*'de, Engels'in "alay ederek *Bay Eugen Dühring Bilimi Altüst Ediyor* adımı verdiği" yapıtını, "Bay Eugen Dühring'in genel olarak bilim ve özel olarak sosyalizm üzerindeki yeni teorilerine karşılık olarak" yazdığını söyler.

"Gene de", diye yazıyordu Engels daha önce, 11 Haziran 1878 günü, *Anti-Dühring*'in birinci baskısı için *Önsöz*'ünde, "öbür işleri bir yana bırakarak bu ekşi elmayı ısırma kararı vermem için bana bir yıl gerekti. Bu ekşi elma, gerçekte, bir kez ısırıldıktan sonra tamamen yutulması gereken elmalardandı. Ve yalnızca çok ekşi değil, çok iriydi de. Yeni sosyalist teori, yeni bir felsefel sistemin son pratik meyvesi olarak çıkıyordu ortaya. Öyleyse, bu teoriyi, bu sistem bütünü içinde incelemek, ve sonra da sistemin kendisini incelemek gerekiyordu; olanaklı olan her şeyi, ve daha başka birkaç şeyi ele aldığı o geniş alanda incelemek gerekiyordu Bay Dühring'i".² Ve ekliyordu: "Eğer Bay

Dühring'in ancak bir amatör olduğu savında bulunabileceğim alanlarda izleme zorunda kaldıysam, bu, benim suçum değil... Hukuk alanında ve sık sık da doğa bilimlerinde böyle oldu."³

Yapıtının ikinci baskısı için yazdığı 23 Eylül 1885 günlü *Önsöz*'ünde, *Anti-Dühring*'in daha nesnel bir betimlemesini yapar Engels. Şöyle der: "Bay Dühring'in bu kitapta eleştirilen "sistem"i çok geniş bir teorik alanı kapsar; ben onu her yerde izleme ve onun görüşlerine karşı kendi görüşlerimi çıkarma zorunda kalmıştım. Böylelikle olumsuz eleştiri olumlu bir duruma gelmiş, polemik, Marx'ın ve benim temsil etmekte olduğumuz diyalektik yöntem ve ekonomik dünya görüşünün, hem de bir dizi oldukça geniş alanda, az çok tutarlı bir açıklaması durumuna dönüşmüştü."⁴

Emile Bottigelli, yapıtın Fransızca çevirisine yazdığı, ve genişletilmiş biçimiyle Nisan 1971 tarihini taşıyan *Sunuş*'ta, Engels'in bu betimlemesini daha da belirginleştirir. "Engels, der, *Anti-Dühring*'i yazarak, marksist dünya görüşünün tüm bilgi alanlarındaki sentezini ilk kez olarak yaptı. Ve bu nedenle, burada, bir Marksizm Ansiklopedisinden gerçekten sözedilebilir. Kuşaklar, marksizmin temel ilkelerinin açık ve eksiksiz bir açıklamasını bu yapıtta buldular, ve *Anti-Dühring*, her zaman herkes için anlaşılır kalarak, Marx'ın düşün-

¹ Friedrich Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, Sol Yayınları, Ankara 1978, s. 33-35.

² Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 48.

³ *Ibid.*, s. 50.

⁴ *Ibid.*, s. 52.

cesinin en tam bir biçimde öğrenilmesini sağlayan yapıt olmakta devam eder.⁵

Her zaman herkes için anlaşılır kalmak. "Ama", der Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'in 1882 Almanca birinci baskısı için yazdığı Önsöz'de, "yapıtım başlangıçta doğrudan doğruya halka propaganda amacıyla yazılmamıştı."⁶ Ve "sosyalizmin kabataslak bir gelişim tarihinde Kant-Laplace Evrendoğumu, modern doğabilim ve Darwin, klasik Alman felsefesi ve Hegel ile karşılaşınca" şaşacak okurlar için şöyle yazıyordu: "Ama bilimsel sosyalizm önemli bir Alman ürünüdür ve ancak klasik felsefesi bilinçli diyalektik geleneğini canlı olarak kavramış bir ulustan doğabilirdi."⁷ Bottigelli'nin, yapıtın "her zaman herkes için anlaşılır kaldığı"na ilişkin ve her halde onun açıklık ve eksiksizliğine dayanan değerlendirmesini, Engels'in, *Anti-Dühring*'in üç bölümünden (Giriş'in ilk bölümü ile, Üçüncü Kısımın Birinci ve İkinci bölümleri) oluşan *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*'e ilişkin bu saptamaları ile birlikte düşünmekte yarar var.

Anti-Dühring, iki bölümlük bir Giriş'ten sonra, şu üç Kısımdan oluşur: I. Kısım: *Felsefe* (Oniki bölüm); II. Kısım: *Ekonomi Politik* (On bölüm); III. Kısım: *Sosyalizm* (Beş bölüm).

Tüm yapıt yirmidokuz bölüm. Buna yapıtın Fransızca *Editions Sociales* baskısında olduğu gibi, bu baskıdan yapılan Türkçe çevirisinde de, okuru Engels'in mutfağına ya da laboratuvarına (nasıl isterseniz) götüren "Anti-Dühring için Elyazmaları" başlığı altında toplanan son bir bölüm daha eklenmiş. Bu bölümde, Engels'in aynı dönem çalışmalarını yansıtan, "Maddi Nedenlerden Çıkarılmış Piyade Taktiği" ile "Feodalitenin Çöküşü ve Burjuvazinin Yükselişi" başlıklı iki de makale var.

E. Bottigelli, *Sunuş* yazısında, *Anti-Dühring*'in felsefe yönünü özellikle vurgular. "İlkin Engels, der, modern materyalizmin ne olduğunu çok açık bir biçimde belirlemiştir."⁸ "Bir başka deyişle, materyalizmin, bilimlerin 19. yüzyılın üçüncü çeyreğindeki gelişmesine uygun düşen biçiminin, ana çizgileri içinde belirlenmesi sözkonusuydu. Bu biçim, diyalektik materyalizmdi, ve bunun ilkeleri ile yasalarını ortaya çıkarmış olmak da, Engels'in deyimidir."⁹

"*Anti-Dühring*, Marksizmin, bir dünya görüşü olarak, gerçekten ilk açıklamasıydı."¹⁰ "Ama o, daha çok yepyeni bir felsefe anlayışı oluşturur."¹¹

Ve Bottigelli, bu yepyeni felsefe anlayışını şöyle açıklar:

"Burjuva felsefesi, bilimlerin gerçekliğini belirttiğini, kendisi

de öbür bilimler üstünde bir bilim olduğunu ileri sürüyordu. Aynı zamanda hem doğal olaylar, hem de tinsel yaşamı açıklayan tam bir sistem kurmayı gözetiyordu. Bu anlamda, bilginin gelişmesi sonucu durmadan kendi kendisiyle çelişme durumuna giren kapalı bir bütün idi. Varlığın bilinç üzerindeki önceliğini olurlayan, ve kendisi için düşüncenin, içinde olduğu koşullara sıkı sıkıya bağlı bulunduğu marksizm konusunda ise, bu iş başkadır. Marksizme göre, bilginin genişlediği, gerçeği daha bilimsel bir biçimde kavradığımız ölçüde, düşüncemizin biçimleri dönüşür. Felsefe, artık, öbür bilimler üstünde, bilgimizin eksikliklerini kapatmayı gözetilen bir bilim değildir. Gerçeklerin düşünce düzeyindeki dışavurum ve sentezidir, doğal ve insanal olayların araştırılmasında bilim tarafından elde edilen sonuçların genelleştirilmesi ve benimsenmesidir."¹²

Lenin de, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*'de, Bogdanov'a karşı marksizmin nesnel gerçek ve ölümsüz doğruluklar (mutlak hakikat) konusundaki görüşlerini savunurken, *Anti-Dühring*'in Felsefe Kısımına dayanır.

"Materyalist olmak için, der Lenin, duyu organlerimizle bize açıklanan nesnel gerçeği kabul etmek gerekir. Nesnel gerçeği, yani insandan ve insanlıktan bağımsız olan gerçeği kabul etmek, şu ya da bu yolda mutlak gerçeği (doğruluğu, hakikati) kabul etmek demektir. Ve metafizik materyalist Dühring'i, diyalektik

materyalist Engels'ten ayıran da işte bu "şu ya da bu yol"dur. Genellikle bilimin, özellikle tarih biliminin en karmaşık sorunları konusunda, Dühring sağa sola, son, kesin, sonsuz gerçek gibi birtakım sözcükler saçıp savuruyordu. Engels, onunla alay ediyordu: kuşkusuz, diyordu ona, sonsuz gerçekler vardır, ama çok basit şeyler için koca koca sözcükler kullanmak, pek akıllıca bir davranış sayılmaz. Materyalizmi ileri götürmek için, bayağı sonsuz gerçek sözcüğü ile oyuna bir son vermek gerekir, mutlak gerçek ile görelî gerçek arasındaki ilişkiler sorununu diyalektik terimlerle koymasını ve çözmelerini bilmek gerekir. ... *Herkes*, ısrarla kendisinin göreci olduğunu açıklar; ama... görelilik ile diyalektik arasındaki ilişkiler sorununu açık ve dolaysız terimlerle koymaktan korkarlar ya da koymayı bilmezler. Bogdanov'a göre ... bilgilerimizin göreliliğinin tanınması, mutlak gerçeğin her türlü kabulüne kapıları kapatır. Engels'e göre, mutlak gerçek, görelî gerçeklerin bütünleşmesinin sonucudur. Bogdanov görecidir. Engels ise diyalektiktir. ... Diyalektik materyalizm için, görelî gerçek ile mutlak gerçek arasında öyle aşılabilir sınır çizgileri yoktur. ... Modern materyalizm, yani marksizm açısından bilgilerimizin nesnel, mutlak gerçeğe yaklaşıklık sınırları tarihsel olarak görelidirler, ama bu gerçeğin varlığı, bizim ona yaklaşmakta olduğumuz kadar kesindir. Tablonun çevre çizgileri tarihsel olarak görelidirler, ama

⁵ *İbid.*, s. 39-40.

⁶ Friedrich Engels, *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, agy., s. 20.

⁷ *İbid.*, s. 29.

⁸ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, agy., s. 40.

⁹ *İbid.*, s. 41.

¹⁰ *İbid.*, s. 41.

¹¹ *İbid.*, s. 42.

¹² *İbid.*, s. 42.

tablonun nesnel olarak varolan bir modeli temsil ettiği kesindir. Şu ya da bu anda, şu ya da bu koşullar içinde, şeylerin doğasına değgin bilgimizde, maden kömürü katranı içinde alizarini bulacak ya da atom içinde elektronlar bulacak noktaya kadar ilerlemiş olmamız olgusu tarihsel bakımdan görelidir, ama hiç bir bakımdan görelî olmayan şey, bu cinsten her bulgunun "mutlak nesnel bilgi"nin bir ilerlemesi olduğudur. ... Mutlak gerçek ile görelî gerçek arasındaki bu ayırdetmenin, belirsiz olduğunu söyleyeceksiniz. Şöyle yanıtlayacağım: Bilimin, sözcüğün en kötü anlamında bir dogma haline gelmesini, ölü, donmuş, kemikleşmiş bir şey olmasını engellemek bakımından, doğrusu, oldukça "belirsiz"dir, ama bizimle inancılık, bilinemezlik, felsefel idealizm arasında, Hümcülerin ve Kantçıların bilgiççiliği arasına kesin ve silinmez bir sınır çizgisi çizecek kadar da belirgindir. Burada farkına varamamış olduğunuz bir sınır vardır, ve bu sınırın farkına varamamış olduğunuz için de gerici felsefe bataklığına düştünüz. Bu sınır diyalektik materyalizmle görecilik arasındaki sınırdır. ... Bilgi teorisini görecilik üzerine kurmak, kendini, kaçınılmaz olarak, mutlak şüphecilğe, bilinemezcilğe, bilgiççiliğe ya da öznelcilğe mahkûm etmek demektir. Bilgi teorisinin temeli olarak görecilik, yalnız bilgilerimizin göreliliğinin kabul edilmesi demek değildir, aynı zamanda, her türlü ölçünün,

insandan bağımsız olarak varolan ve bizim görelî bilgilerimizin gittikçe daha çok yaklaştığı her türlü nesnel modelin de yadsınması demektir. ... Diyalektik, Hegel'in de zamanında açıkladığı gibi, göreciliğin, yadsınmanın ve şüphecilğin bir ögesini kapsar, ama diyalektik göreciliğe indirgenemez. Marx ve Engels'in diyalektik materyalizmi, elbette ki, göreciliği kapsar, ama ona indirgenmez; yani diyalektik materyalizm, bütün bilgilerimizin göreliliğini nesnel gerçeğin yadsınması anlamında değil, ama bilgilerimizin bu gerçeğe yaklaşmasının sınırlarını tarihsel göreliliği anlamında kabul eder."¹³

"Tarihte Zorun Rolü"ne bir sunuş yazısı yazan Ernst Wangermann, *Anti-Dühring*'in İkinci Kısımında (Ekonomi Politik) yer alan ve siyasal zor ile iktisadal etkenler arasındaki ilişkiyi irdelleyen "Zor Teorisi" başlıklı üç bölümün içeriğini şöyle özetler:

"Tarihte zorun rolü üzerindeki tartışmanın özü neydi? Dühring, felsefe ve iktisat konusundaki ders kitaplarında, insanın insan tarafından sömürülmesinin temelini tarihsel bir zor eylemi olduğunu ve bunun daha güçlü kişi ya da sınıf yararına, sömürücü bir iktisadal sistem yarattığını ileri sürmüştü. Dolayısıyla, bir devrimci hareketin itici gücü, sömürüyü sürdürmeyi amaçlayan, varolan haksız zor uygulamasına karşı duyulan sağtörel (ahlâkî) tepki olmalıydı. Engels, Dühring'i çürütürken, insanlık tarihinde, siyasal zorun ve onun

sağladığı iktidar sisteminin, bağımsız ve öncel öğeler olduklarını önermenin saçmalığını sergiler. Geniş tarih bilgisine dayanarak, zorun yöneldiği ereğin ve çeşitli dönemlerde buyruğunda bulunan silahların, üretici güçler düzeyine ve öbür iktisadal öğelere nasıl bağlı olduğunu gösterir. Bu durumda, siyasal güç, uzun dönemde, her zaman iktisadal ve toplumsal güçler dengesindeki değişikliklere kendini uydurmak ve iktisadal gelişmenin buyruklarına boyun eğmek zorundaydı. Bir üretim biçimi ya da ona uygun olan siyasal sistem, bunu sürdürmek için gerekli olan zor derecesine bakılarak değil, gelişmeyi engelliyor mu, yoksa hızlandırıyor mu, buna bakılarak değerlendirilmelidir. Kölecilik, ilk doğduğunda, tarihsel anlamda ileri bir adımdı, çünkü ilkel topluluğu dağıttı ve toplumun üretici gücünü geliştirdi. Geçmişte ne zaman siyasal güç iktisadal gelişmeyle çatıştıysa, çatışma her zaman siyasal gücün devrilmesiyle sonuçlanmış, iktisadal gelişme, amansız ve ayrıklaşmaz (istisnasız) bir biçimde ezip geçmiştir."¹⁴

Joseph Bloch'a yazacağı 21 [22] Eylül 1890 günlü mektupta, *Anti-Dühring*'den, içinde tarihsel materyalizmin en ayrıntılı açıklamasını yaptığı iki yapıttan biri (ikincisi: *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*) olarak söz edecek olan Engels, yapıttın ikinci baskısına (1885) yazdığı önsözde, Marx'ın genel olarak *Anti-Dühring*, özel

olarak yapıttın İkinci Kısımıyla olan ilişkisini, şöyle anlatır:

"Bu kitapta açıklanan görüşlerin temelleri ve gelişmesi çok büyük ölçüde Marx'a, ve ancak çok küçük ölçüde bana ilişkin olduğundan, kitabımın onun bilgisi dışında yazılmadığı kendiliğinden anlaşılır. Ben bütün el yazmasını basılmadan önce ona okudum, ve ekonomi üzerindeki kısımda onuncu bölümü ("*Eleştirel Tarihi*") Üzerine) yazan da odur." Ve ekler: "Zaten bizim özel konularda her zaman birbirimize yardım etme alışkanlığımız vardı."¹⁵

Anti-Dühring'in Birinci Kısımındaki Ölümsüz Doğruluklar; Eşitlik; Özgürlük ve Zorunluluk; İkinci Kısımındaki Zor Teorisi; ve Üçüncü Kısımındaki (sosyalizm üzerine) Tarihsel Bilgiler bölümlerinde daha önce çoğuna değinmiş bulunduğu kimi sorunları, B. Borgius'a yazdığı 25 Ocak 1894 günlü mektupta, Engels kısaca şöyle açıklar:

"1. Biz toplum tarihinin belirleyici temeli olarak baktığımız iktisadal ilişkilerden, belli bir toplum insanların kendi yaşama araçlarını üretme ve (işbölümünün varolduğu ölçüde) ürünleri aralarında değişme biçimini anlıyoruz. Öyleyse, tüm üretim ve ulaştırma tekniği buna dahildir. Bizim anlayışımıza göre, bu teknik aynı zamanda ürünlerin değişim ve dağılım biçimi ve, dolayısıyla, ilkel toplumun dağılmasından sonra, sınıflara ayrılması, dolayısıyla egemenlik ve bağımlılık ilişkilerini, dolayısıyla-

¹³ V. İ. Lenin, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 139-145.

¹⁴ Friedrich Engels, *Tarihte Zorun Rolü*, Sol Yayınları, Ankara 1974, s. 9.

¹⁵ Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, agy., s. 52-53.

la devleti, siyaseti, hukuku, vb. de belirler. İktisadal ilişkiler kavramına, ayrıca, bu ilişkilerin üzerinde geliştikleri *coğrafi temel*, ve varlıklarını çoğu kez yalnızca gelenek ya da *vis inertiae* ile sürdüren, önceki iktisadal gelişme aşamalarından gerçekten aktarılmış kalıntılar, ve elbet bu toplumsal kuruluşu çevreleyen dış çevre de dahildir.

Her ne denli, sizin dediğiniz gibi, teknik büyük ölçüde bilimin durumuna bağlıysa da, bilim de tekniğin *durumu* ve gereksinmelerine çok daha büyük ölçüde bağlıdır. Toplumun teknik gereksinmeleri olduğu zaman, o bilimi on üniversitenin yapacağından daha çok canlandırır. Tüm hidrostatik (Torricelli, vb.), XVI ve XVII yüzyıllarda İtalya'daki dağ sellerinin düzenlenmesi yolundaki dirimsel gereksinmeden çıktı. Elektrik üzerine, ancak elektriğin teknik kullanımı bulunduktan sonra ussal bir şeyler biliyoruz. Ama, ne yazık ki, Almanya'da, bilimlerin tarihini, sanki bilimler gökten düşmüş gibi yazma alışkanlığı edinilmiş.

2. Biz iktisadal koşulları, tarihsel gelişmeyi son kertede koşullandıran şey olarak düşünüyoruz. Oysa, irkin kendisi iktisadal bir etkendir. Ama burada savsanmaması gereken iki nokta var:

a) Siyasal, hukuksal, felsefi, dinsel, yazınsal, sanatsal, vb. gelişme, iktisadal gelişmeye dayanır. Ama hepsi de birbirleri üzerinde olduğu gibi, iktisadal temel üzerinde de karşılıklı etkide bulunurlar. Bu, iktisadal durum *neden* olduğu, *yalnızca o etkin* ve bütün geri kalan ise edilgin etkinlikten başka bir şey olma-

dığı için böyle değildir. Tersine, her zaman *son kertede* üstün gelen iktisadal zorunluluk temeli üzerinde karşılıklı etki vardır. Örneğin devlet, korumacılık (himayecilik) ile, özgür-değişim (serbest mübadele) ile, iyi ya da kötü bir vergilendirme ile etkili olur, ve Almanya'nın 1648'den 1830'a değinki sefil iktisadal durumundan kaynaklanan ve kendini ilkin *piyetizm*, sonra da duygusallık ve prensler ile soyluluk karşısında aşağılık, kölelik olarak gösteren Alman hamkafanın korkunç bitkinlik ve korkunç güçsüzlüğü bile, iktisadal bir etki göstermekten geri kalmadı. Bu bitkinlik ve güçsüzlük, kalkınmanın en büyük engellerinden biri oldu ve ancak süregelen yoksulluğu dayanılmaz duruma getiren Devrim ve Napoléon savaşları sayesinde sarsıldı. Öyleyse şurada burada, salt kolaylık olsun diye düşünülme istendiği gibi, iktisadal durumun otomatik bir etkisi yoktur, tersine, tarihlerini yapan insanların kendileridir, ama bu tarihi, öbür siyasal ve ideolojik koşullar tarafından ne denli etkilenmiş olurlarsa olsunlar, gene de, son kertede, sizi anlayacak duruma getiren tek şey olan ipucunu bir uçtan öbürüne oluşturan koşullar olmaktan geri kalmayan iktisadal koşulların da aralarında buldukları daha önceki gerçek koşullar temelinde koşullandıran verilmiş bir çevre içinde.

b) İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama bugüne değin, genel bir plana göre, ve hatıta belirli, örgütlü, verilmiş bir toplum çerçevesi içinde bile, kolektif bir istence uymazlar. Ca-

baları birbirlerini engeller, ve bu türlü bütün toplumlar içinde, *olumsallık* tarafından tamamlanmış ve açığa vurulmuş *zorunluluğun* egemen nedeni de, işte budur. Kendini bu toplumlara olumsuzluk aracılığıyla zorla kabul ettiren zorunluluk da, sonunda, iktisadal zorunluluktur. Burada büyük adamlar denilen soruna yaşıyoruz. Elbette, belli bir filanca ülkenin belli bir filanca zamanında filanca büyük adamın ortaya çıkması salt bir raslantıdır. Ama, eğer biz bu adamı ortadan kaldırırsak, yerinin doldurulması gerekliliğinin ortaya çıktığı görülür ve bu yerini dolduracak kişi de iyi kötü bulunacaktır, ama hep zamanla bulunacaktır. Napoléon'un, bu Korsikalının, kendi öz savaşı ile tükenmiş Fransız Cumhuriyetinin kesin bir gereksinme duyduğu askersel diktatörün ta kendisi olması bir raslantı oldu; ama bir Napoléon olmasaydı, bir başkasının bu boşluğu dolduracak olduğu da tanıtlanmıştır, çünkü zorunlu bir duruma geldiği her kez, adam bulunmuştur: Sezar, Auguste, Cromwell, vb. Eğer Marx tarihin tarihsel anlayışını bulduysa, Thierry, Mignet, Guizot, 1850'ye değin bütün İngiliz tarihçileri, buna çalışıldığını tanıtırlar, ve aynı anlayışın Morgan tarafından bulunması da, zamanın bu anlayış için olgunlaşmış olduğunun ve *zorunlu olarak* bulunması *gerektiğinin* kanıtıdır.

Tarihteki bütün öbür raslantı ve bütün öbür raslantı görü-

nüşleri için de bu böyledir. İrdelediğimiz alan iktisattan ne denli uzaklaşır ve salt soyut ideolojiye ne denli yaklaşırsa, gelişmesinin o denli raslantı gösterdiğini ve eğrisinin o denli zikzak çizdiğini görürüz. Ama eğer eğrinin ortalama eksenini [trendini —ç.] çizerseniz, gözününe alınan dönem ne denli uzun ve irdelenen alan ne denli büyükse bu eksenin de iktisadal gelişme eksenine o denli yaklaştığını ve ona o denli koşut olma eğilimi gösterdiğini görürsünüz.

Gerçek anlayışın en büyük engeli, Almanya'da, iktisadal tarihin, yazındaki bağışlanmaz savsanmasıdır; yalnızca okulda tarih üzerine öğrenilen fikirlerden vazgeçmek çok güç değildir, ama bunun için zorunlu olan gerecin toplanması daha da güçtür...

Öte yandan, Marx'ın *18 Brumaire*'de vermiş bulunduğu güzel örnek, tam da pratik bir örnek olduğu için, sizin sorularınızı, öyle sanıyorum ki, yeterince yanıtlamalıydı. *Anti-Dühring*, 1. kısım, 9-11 bölümler, ve 2. kısım, 2-4 bölümler ile, 3. kısım, 1. bölüm içinde, ya da girişte ve sonra da, *Feuerbach*'ın son bölümünde, gene bu konuların çoğuna daha önce değindiğimi sanıyorum.¹⁶

Bu açıklamalar *Anti-Dühring*'in okunmasını bir ölçüde kolaylaştırabileceği gibi, yapının kendisinin okunması da bu açıklamaları daha güçlü bir ışık altında aydınlatılabilir.

K. S.

¹⁶ Marx-Engels, *Seçme Yapıtlar*, c. III. Joseph Bloch'a yazılan 21[22] Eylül 1890 günlü mektup da bu yapıttır. (Basılıyor.)

OKURUNDAN ÜLKE'YE

I

Bugünkü mevcut küçük-burjuva demokrat yönetimin, küçük-burjuva katmanları ve işçi sınıfının geri kesimini umutsuzluğa, çaresizliğe ve "otorite" aramaya yönelttiği yadsınmaz bir gerçek halini aldı. Bu olguya doğru bir yaklaşımla değinen ÜLKE, böylesi bir gelişimin küçük-burjuva yığınları faşizmin kitle tabanı yapacağını belirtti. Buna çözüm olarak ise, güçlü bir sol partinin varlığı getirildi.

Bu parti Türkiye gerçeklerinden hareket eden, bilimsel sosyalizmi eylem kılavuzu olarak somut gerçeklere en tutarlı bir biçimde uygulayan MDD hareketi içinden çıkacaktır.

Ancak, ÜLKE'nin göz ardı etmemesini istediğimiz bazı noktalar var.

"Türkiye'de devrimci hareketin genel ve güncel sorunlarını incelemek, araştırmak..." gibi bir sav, örgütsel bağlam içinde düşünülmeli ve ele alınmalıdır. Bunun dışında bir ele alış soyut ve entelektüelcedir. Çünkü öy-

lece, "Değiştirme" ilkesi göz ardı edilmiş "yorumlama" ilkesi ön plana çıkartılmış olur.

Aynı biçimde, "küçük-burjuva ideolojiler ile proleter devrimci ideoloji arasındaki" çizgi ve "Proleter Devrimciler arasındaki" bölünmüşlük sorunları ancak örgütsel bir bağlam içinde çözüme ulaştırılabilir.

Bu çerçeve içinde sizleri, Türkiye devrimci hareketinin somut gelişiminin sorumluluğunu gerçekten sosyalistçe duyan insanlar olmaya çağırıyoruz. Tarihsel ve sınıfsal koşulların dayattığı tarihsel görevi yerine getirmek için bir adım daha atınız. Oportünist tekke şeflerinin düştüğü hataya düşmeyin. Göreceksiniz ki proleter devrimciler inançlı ve kararlıdır. Göreceksiniz ki, "temsilciliğe hak kazanacak" çalışmalarda yalnız değilsiniz.

Proleter devrimci hareketin sancısı olan örgüt sorununu çözmek için biraz daha gayret! Bir adım daha ileri!

Bir grup işçi adına
NURULLAH GİRAY

II

Yeni Ülke adıyla çıkardığınız derginin 3. ve 4. sayıları elimize geçmiş bulunuyor.. Gaziantep gibi bir ilde böylesi bir yayının elimizde bulunması devrimci teori ve sonucu bakımından çok yararlı olacaktır. Ama

burada, esasen söylenecek bir sözüm var: Ülke'nin şimdiye kadar çıkmış olmaması proleter devrimcileri için bir kayıptır.. Bunu kişiliğinize yapılmış kaba bir övgü olarak anlamayın... Hele Ülke yazarları içinde Tür-

kiye'de sosyalist bilimin gelişmesine en büyük katkıları olan, Erdost ve Somer gibi devrimcilerin olması, bu övgüyü yapmamızı da gerektirir herhalde...

Yeni Ülke'yi her yönüyle irdelemiş değilim.. Ancak okuduğum konular, o kadar ki, diğer konularda da açıklığa yer vermektedir... Ve bu yazıyı yazmama neden olan konu ise şudur: "12 Mart ve 12 Mart'ı Hazırlayan İç ve Dış Koşullar!" Gene diyebilirim ki, şimdiye kadar okuduğum konular içinde (Türkiye'de Faşizme Dair) en açığı, en geniş araştırmacı bir yazı... Yalnız burada şunu belirtmem gerekiyor. Zaten yazmama neden olan da budur:

1. 12 Mart'la birlikte faşizm, diktatörlüğünü kurmuş mudur? Ülke'ye göre tam olarak değil..

2. Türkiye'de faşizm kurulmuş mudur? Ülke'ye göre, evet... Ve faşizm 12 Mart'la birlikte tüm kurumları işgal etmiştir...

3. Bu kurumsal işgal hâlâ devam ediyor mu? Ülke'ye göre "şüphesiz 12 Mart şimdi de yaşanıyor".

4. Sonuç olarak CHP anti-faşist midir? Yine Ülke'ye göre ikili karakter taşımaktadır.

Bu soru ve yanıtlar sizin yazınızdan çıkardığım sonuçlardır (anladığım kadarıyla). Yalnız bana çelişki gibi görünen yine birtakım yanıtlar var: Örneğin yazınızın bir yerinde burjuvazinin istediği diktatörlüğe kavuştuğunu vurgularken, bir yerde de "12 Mart gerici Cumhuriyetten faşizme geçmek için burjuvazinin başvurduğu bir yöntem"dir şeklindedir. Ve yine bir

yerde de "faşistler mevcut devleti, korumayı değil, yıkmayı amaçlıyorlar" gibi bir cümle var.. Sanırım bu cümle "faşizm mi, demokrasi mi?" konusunda... Amacım sizi eleştirmek değil... Fakat anladığım kadarıyla; faşizm vardır, ama terörist diktatörlüğünü henüz kuramamıştır... Ya da "balyoz" hareketiyle birlikte faşizm fiilen iktidardadır.. Ama şimdi de fiiliyatı yoktur...

1. Dimitrof'a göre, faşizm gelip geçici değildir.. Bir karşı devrim iktidardır..

2. İktidardan düşürülmesi, devrim sorunudur...

Bunları eleştirmek için yazmadım.. Benim anladığım sonuçlar böyledir.. Fakat yanlış, ya da yanlış anlamış olabilirim.. Sizden ricam, konuya ilişkin bir yanıt... Şimdi ben yazınızı yeniden okurken, umarım yanlış anlamalar da son bulur... Fakat bunu yazmamdaki gaye açıktır.. Bugün sol harekette öyle tahliller var ki, açıklamaya gerek yok. Örneğin bir grubun tahlili şudur:

1970-1973 açık faşist diktatörlük

1973-1974 gerici burjuva diktatörlüğü

1974-1978 parlamenter faşizm

1978-..... gerici burjuva diktatörlüğü.

Bunun gibi, "oligarşik dikta", "gizli faşizm" vb. tahliller var. Ayrıca bir de "tırmanan faşizm" tahlili var... Dahası... Bir de sosyal şovenlerin savdukları "faşist ve sosyal faşist diktatörlük" var...

Neyse, ben konuyu uzattım... Bütün bu tahlillere bakarak si-

zin yazınızı çok açıklayıcı buldum. Ama gene de "bulanık suda balık avlayan" şu hareketlerin yanında henüz aydınlığa kavuşturamadım.. İşte size bir tahlil daha:

Emperyalizm
Yerli tekelcilik
Feodal kalıntılar
Toprak burjuvaları

} = Oligarşik
Dikta

Sömürge
=> Tipi   => Gizli
Faşizm   Faşizm

Evet... Türkiye'de öküz buzağı doğurtturuluyor... Bu konuya, (faşizm) içinde yaşadığımız şu günleri de gözönünde bulundurarak, bütün yazdıklarınıza dayanarak yeniden bir açıklık getirmenizi istiyorum.. Bu yanıtı ya bana, ya da dergide "mektuplar" bölümünde açıklarsanız çok iyi olur... Bu yanıtınız yalnız benim için değil, "bulanık suda balık avlayanlar"ın çoğu için bir devrimci görev olmalıdır...

CENGİZ KALFE

TÜSTAV

^{Yeni}
ÜLKE

ÜÇ AYLIK SİYASAL DERGİ

Sahibi: *Vahap Erdoğan*; Yazışleri
Müdürü: *Ali İhsan Torun*; Yönetim
Yeri: Bağlar Caddesi, Seyran Sokak
13/a, Ankara; Yıllık Abone: 150 TL.
(Yurtdışı aboneler, ayrıca 100 TL.
posta gideri eklemelidir); Basıldığı
Yer: *İlkyaz Basımevi*, Ankara; Ya-
zışma ve Havale Adresi: ÜLKE, P.K.
512, Kızılay-Ankara.